

Ο ΧΟΡΟΣ
ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ
ΩΣ ΗΘΙΚΟ ΔΙΛΗΜΜΑ

ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΣ. ΓΑΛΕΝΙΑΝΟΥ

**Ο ΧΟΡΟΣ
ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ
ΩΣ ΗΘΙΚΟ ΔΙΛΗΜΜΑ**

*Διατριβή ειδίκευσεως (Master)
υποβληθεῖσα στο τμήμα Θεολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τό 1998.*

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: Ο ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ ΩΣ ΗΘΙΚΟ ΔΙΛΗΜΜΑ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Μιχαήλ Βασ. Γαλενιανός

Α' ΕΚΔΟΣΗ: Ἀθήνα, Ἀπρίλιος 2003

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου, ὑπό Χαραλάμπους Παχῆ
(Συλλογή Κουτλίδη)

© Βιβλιοπωλεῖο, Νεκτάριος Δ. Παναγόπουλος

Κολοκοτρώνη 9, 105 62 Ἀθήνα. Τηλ. - Fax: 2103224819

«ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΙΚΗ» Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΗΣ - Κ. ΤΣΟΛΕΡΙΔΗΣ Ο.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΟΦΦΣΕΤ

ΑΚΕΛΩΝΟΥ 6 - ΤΗΛ: (210) 542.940, 522.503 - FAX: 542.940 - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Στούς Γονείς μου
Βασίλειο (†1987) και Καλλιόπη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στό ακουσμα τῆς λέξεως θάνατος οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν τόν μεγαλύτερο ἐχθρό τους, τή σοβαρότερη ἀπειλή γιά τήν εὐτυχία τους, τόν ἀσύλληπτο κλέπτη τῶν ὀνείρων τους. Ὀλόκληρη ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μία προσπάθεια νά ἀποφύγει τό μοιραῖο μέ τήν κρυφή ὅσο καί μάταιη ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ καί νά τό καταφέρει. Ὑπάρχουν ὁμως φορές πού ὁ θάνατος εἶναι συνειδητὴ ἐπιλογή, πού ὁ ἄνθρωπος σκοτώνει καί σκοτώνεται πολεμώντας γιά κάτι τό ὁποῖο θεωρεῖ ἀνώτερο τῆς ὑπαρξῆς του. Ὑπάρχουν στιγμές πού ἡ δίψα γιά ζωὴ ἱκανοποιεῖται μέ ἀντινομικό τρόπο στόν ἀντίποδα τῆς ζωῆς, στόν ἐκούσιο θάνατο. Ἡ Ἑλληνική Ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπό τέτοια παραδείγματα. Ἡ παροῦσα ἐργασία ἀναφέρεται ἴσως στό πιό ἀντιπροσωπευτικό, στόν χορὸ τοῦ Ζαλόγγου, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει τά περισσότερα στοιχεῖα γιά μία ἠθική θεώρηση τοῦ φαινομένου, ἐπειδὴ περιέχει καί ἐκούσια ἀφαίρεση τῆς ζωῆς ἄλλου καί ἐκούσια παραίτηση ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ ἴδιου τοῦ δράστη. Παρότι τό γεγονός εἶναι ἐνιαῖο θά μελετήσουμε ξεχωριστά κάθε περίπτωση, πρὶν τό δοῦμε στό σύνολό του, γιά νά προχωρήσουμε μεθοδικά καί μέ ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερη ἀκρίβεια στήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Β.Ε.Π.Ε.Σ. = Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Ἔκδοσις τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», Ἀθῆναι 1955 ἔξ.
- E. Schwartz = Eduard Schwartz, Εὐσεβίου Ἐκκλησιαστικῆ Ἱστορία (Eusebius, Kirchengeschichte), Freiburg i.B., Ostern 1914.
- E.E.Θ.Σ.Π.Α. = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1924 ἔξ.
- E.I.D.D. = Ethical Issues in Death and Dying, Robert G. Weir editor, New York Columbia University Press, copyright 1977.
- E.M.P.L. = Essays Moral, Political, and Literary by David Hume, edited, with preliminary dissertations and notes, by T.h. Green and T.h. Grose, in 4 volumes, Darmstadt 1964. (Reprint of the new edition London 1882).
- E.Π.Ε. = Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἔκδ. «Γρηγόριος Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1972 ἔξ.
- Evangelisches Kirchenlexicon = Evangelisches Kirchenlexicon, Kirchlich - theologisches Handwörterbuch, Β' ἔκδοσις, τόμ. 1 - 4, Göttingen 1956 - 1961.
- Θ.Η.Ε. = Θερησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, ἔκδ. Ἀθ. Μαρτίνος, τόμ. 1 - 12, Ἀθῆναι 1962 - 1968.
- Θησαυρὸς Γνώσεων = Γεωργ. Δ. Παπαϊωάννου - Χαρ. Θ. Μηχιώτη, Θησαυρὸς Γνώσεων. Μεγάλῃ Παιδικῇ καὶ Σχολικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τόμ 1 - 5, Β' ἔκδοσις βελτιωμένη καὶ συγχρονισμένη, Ἀθῆναι α.ε.
- Λ.Β.Θ. = Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας, Μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ Γαλλικά, ἔκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 1980.

- Lexicon der Ethik = Lexicon der Ethik. Herausgegeben von Otfried Höffe in Zusammenarbeit mit M. Forscher, A. Schöpf und W. Vossenkuhl, Γ' αναθεωρημένη έκδοση, München 1986.
- L.Th.K. = Lexicon für Theologie und Kirche, τόμ. 1 - 10, Freiburg Greiburg 1957 - 1965.
- M.E.E. = Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια, Ίδρυτής - Ίδιοκτήτης Παῦλος Δρανδάκης, Έκδοτικός οργανισμός ὁ «ΦΟΙΝΙΞ» Ε.Π.Ε., τόμ. 1 - 24, Β' έκδοσις ἐνημερωμένη διά συμπληρωμάτων, Ἀθήναι α.ε.
- Μνήμη Σουλίου = Μνήμη Σουλίου, έκδοσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου «ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΣΟΥΛΙΟΥ», τόμ. 1 - 3, Ἀθήναι 1971 - 1976.
- MPG = J. - P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, τόμ. 1 - 161, Parisiis 1857 ἔξ.
- MPL = J. -P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina, τόμ. 1 - 221, Parisiis 1878 ἔξ.
- Πηδάλιον = Ἀγαπίου Ἱερομονάχου καί Νικοδήμου Μοναχοῦ, Πηδάλιον, ἦτοι ἅπαντες οἱ ἱεροί καί θεῖοι κανόνες, ἔκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1993.
- R.G.G. = Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Γ' έκδοση, τόμ. 1 - 7, Tübingen 1957 - 1965.
- Σ.Ε.Ε. = Σύγχρονος Έγκυκλοπαίδεια Ἐλευθερουδάκη, Ε' έκδοση, ἐκσυγχρονισμένη διά συμπληρώματος κατά τόμον, τόμ. 24, Ἀθήναι, ἄ.ἔ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

α) Ἡ Καταγωγή τῶν Σουλιωτῶν

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἱστορική διερεύνηση τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου ἀναγκαῖο εἶναι νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Σουλιωτῶν. Διότι ὑπάρχει κίνδυνος νὰ θεωρηθεῖ ἡ παροῦσα μελέτη ἀνεπαρκῶς ἐνημερωμένη, ἂν προχωρήσουμε στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς διάστασης καὶ τῶν ἠθικῶν πτυχῶν τοῦ γεγονότος μὲ τὴν ἀβασάνιστη βεβαιότητα ὅτι οἱ πρωταγωνιστές τοῦ χοροῦ ἦταν Ἕλληνες, τὴ στιγμή πού ἡ ἑλληνικότητα τῶν κατοίκων τοῦ Σουλίου, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἀμφισβητεῖται.

Ἡ προέλευση τῶν Σουλιωτῶν δὲν εἶναι ἐπακριβῶς προσδιορισμένη. Ὁ Ν. Pappas καταγράφει ἐπ' αὐτοῦ δύο παραδόσεις¹: σύμφωνα

1. Nicholas Charles Pappas, Greeks in Russian Military Service in the late eighteenth and nineteenth centuries, Thessaloniki 1991, σελ. 38: «A warrior community of a special type emerged in southern Epirus during the seventeenth century. This was the land of the Souli... It originated some time before 1600, when Christian Albanians settled a mountainous area north of Prevesa and the east of Parga. The precise origin of these settlers is unknown. One tradition maintains that they were the remnants of an Albanian contingent that fought at the battle of Kossovo in 1389 and escaped the Christian defeat there, while another holds that they were part of the last personal guard of Skenderbeg» Πρὸβλ. Lupton Relfe, The life of Ali Pacha, of Janina, vizier of Epirus, surnamed Aslan, or the Lion: from various authentic documents, London 1822, σελ. 52: «The republic of Souli, which did not trace its origin beyond the seventeenth century, had been apparently formed the remains of the Christian tribes of Taygete and Acroceraunia, who had retreated, sword in hand, from

μέ την πρώτη οί Σουλιώτες ήταν τά απομεινάρια ενός Ἀλβανικοῦ σώματος στρατοῦ πού πολέμησε στή μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου τό 1389, ἐνώ σύμφωνα μέ τή δεύτερη ἦταν μέρος τῆς τελευταίας προσωπικῆς φρουρᾶς τοῦ Σκεντέρμπεη². Ἀρκετοί ἐρευνητές θεωροῦν τούς Σουλιώτες Ἀλβανούς, Χριστιανούς Ὁρθόδοξους τό θρήσκευμα³. Ὁ

before the Mahometans. Their confederation, about the year 1660, was only composed of four large villages, situated on a fine concave plain, at an elevation of about 2000 feet above the level of the Acheron» Βλ. καί William Martin Leake, Travels in Northern Greece, τόμ. 1, Amsterdam 1967 (ἀνατύπωση ἐκδόσεως Λονδίνου 1835), σελ. 234: «The Suliotes, having nor any clear traditions older than a century, it can only be offered as a conjectur, founded on strong probability, that Suli was occupied in the thirteenth or beginning of the fourteenth century, by a colony of those Albanians, who, at the latter period, overran the Despotate of the West, avoiding Ioannina the capital, which was in the hands of Greek, Servian, or Frank princes; but settling at Arta and on the banks of the Achelous, and extending themselves, as their present settlements and the use of their language indicate, throughout maritime Epirus, from Illyria nearly to the Ambracic Gulf».

2. Ὁ Σκεντέρμπεης (1405 - 1468) εἶναι ἐθνικός ἥρωας τῶν Ἀλβανῶν, ὁ ὁποῖος ἔμεινε γνωστός στήν Ἱστορία γιά τούς ἀγῶνες του κατά τῶν Τούρκων, Βλ. Βέη Νικολάου, Σκεντέρμπεης (Γεώργιος Καστριώτης, ἐπικαλούμενος Σκεντέρμπεης), ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. 22, σελ. 530 - 532, καί Λαζαρίδη Σ., Σκεντέρμπεης Γεώργιος ἡ Καστριώτης, ἐν Ἐθναυρός Γνώσεων, τόμ. 5, σελ. 98.
3. Th. Gordon, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Βιβλίο Α' - Τόμ. 1, Μετάφραση Φριξός Βράχας, τίτλος πρωτοτύπου: History of the Greek Revolution, Β' ἐκδοση, Edinburgh - London, ἄ.ἔ. σελ. LXI: «Ὑστερα ἀπό ἓνα πείσιμονα ἀγῶνα ὁ Ἀλῆς ξερρίζωσεν ἀπό τήν Ἠπειρο τούς Σουλιώτες, μιά γενναία φυλή Χριστιανῶν Ἀρβανιτᾶδων, πού ὑπερασπιζόταν μέ ἥρωικό θάρρος τούς βράχους των, ...» Βλ. καί σελ. 2: «Οἱ Σουλιώτες, τό ἄνθος τῶν Ἀλβανῶν πολεμιστῶν, διώχτηκαν ἀπ' τήν Ἠπειρο». Ἀχμέτ Μουφίτ, Ἀλῆ Πασᾶς ὁ Τεπελενλῆς (1744 - 1822), Μετάφραση ἀπό τά Τουρκικά Α.Ν. Ἰορδάνογλου, Προλεγόμενα - Σημειώσεις Κώστα Π. Βλάχου, Ἰωάννινα 1980, σελ. 58: «Στά ὄρη τοῦ Σουλίου, πού βρίσκονται περὶ τά 50 χιλιόμετρα ΝΔ τῶν Ἰωαννίνων, κατοικοῦσαν περίπου 10.000 ἄνδρες καί γυναῖκες, ὀρθόδοξοί Ἀλβανοί. Οἱ Σουλιώτες, δηλ. οἱ κάτοικοι τοῦ Σουλίου, ἦταν οἱ Ἀλβανοί, πού μετά τήν κατάκτηση τῆς Τζαμουριάς διέφυγαν στά βουνά». J.L.S. Bartholdy. Ταξιδιωτικῆς ἐντυπώσεις ἀπό τήν Ἑλλάδα, 1803 - 1804, Ἀπόδοση Φώντας Κονδύλης. Ἡ πρωτότυπη ἐκδοση καί 53 γραβιούρες ἀπό τή συλλογή Κωνσταντίνου Κούτσια, Ἀθήνα 1993, σελ. 271: «Ἡ φορεσιά τῶν Σουλιωτῶν εἶναι σέ γενικές γραμμές ἡ ἴδια μέ τή φορεσιά τῶν ἄλλων Ἀλβανῶν». George Finlay, A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time B.C. 146 to A.D. 1864, a new edition, revised throughout, and in part re-written, with considerable additions by the author, τόμ. 5 (Greece under Othoman and Venetian domination

George Finlay μάλιστα, ὅπως καί οἱ G. Gervinus⁴, H. Holland⁵, G.M. Bertholdi⁶, Γ. Κορδάτος⁷ κ.ἄ., ἀναφέρει συγκεκριμένα ὅτι οἱ Σουλιώτες ἀνήκαν στή φυλή τῶν Τσάμηδων⁸, μία ὑποδιαίρεση τοῦ Ἀλβανικοῦ φύλου τῶν Τόσκηδων (Tosks), οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν νοτίως τῆς κοιλάδας τοῦ ποταμοῦ Γενούσου (Skumbi) καί εἶναι γείτονες τῶν Ἑλλήνων, σέ ἀντίθεση μέ τούς Γκέκηδες (Gueghs), τό ἄλλο μεγάλο Ἀλβανικό φύλο, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν βορειότερα⁹.

A.D. 1453 - 1821), Oxford 1877, σελ. 268 - 269: «...the Suliots, a Christian tribe which had always retained its arms, ...Intsigated by Russian emissaries, the Albanians of Suli...», Arthur Foss, Epirus, London - Boston 1978, σελ. 160: «The Suliots were a tribe or clan of Christian Albanians who settled among these spectacular but inhospitable mountains during the fourteenth or fifteenth century». Ὁ Γ. Α. Ἄρς ἐπίσης ἀποκαλεῖ τούς Σουλιώτες Ἀλβανούς ὀρεισίβιους (Γ.Α. Ἄρς, Ἡ Ἀλβανία καί ἡ Ἠπειρος κατά τά τέλη τοῦ 18ου - ἀρχάς 19ου αἰῶνος. Τά πασαλίκια τῆς Δυτικῆς Ἀλβανίας ἐπὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ), Μόσχα 1963, σελ. 50), καί ὁ Σπ. Ἀρβαντινός θεωρεῖ ὅτι ἡ παράδοση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ πρῶτοι οἰκιστές τοῦ Σουλίου ἦταν Ἀλβανοί Χριστιανοί, «ἐπί στερεοῦ ἱστορικοῦ ἐδάφους ἐδράζεται». (Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, Ἀθήναι 1895, σελ. 67).

4. Insurrection et Régénération de la Grèce, traduction Française par J. F. Minnsen - Léonidas Sgouta, τόμ. 1, Paris 1863, σελ. 67 - 68: «...Les Souliotes (Albanais chrétiens de la tribu des Tchames qui appartenaient à différentes religions)...».
5. Ταξίδια στά Ἴονια νησιά, Ἠπειρο, Ἀλβανία, Μετάφραση Χρήστου Ἰωαννίδη, Πρόλογος - Ἐπιμέλεια Τάσου Βουρνᾶ, Ἀθήνα 1989, σελ. 232: «Ἦταν Ἀλβανικῆς καταγωγῆς (οἱ Σουλιώτες) καί ἀνήκαν στήν ὑποδιαίρεση ἐκείνου τοῦ λαοῦ, πού λέγονται Τσάμηδες».
6. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς ἐν ἔτει 1453 Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Ἀγγέλου Βλάχου. Μέρος πρῶτον, ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἐν Ναβαρίνῳ Ναυμαχίας, Ἐν Ἀθήναις - ἐν Κωνσταντινουπόλει 1873, σελ. 119: «Οἱ Σουλιῶται εἰσὶν ἀπόγονοι Ἀλβανῶν Χριστιανῶν ἐκ τοῦ γένους τῶν Τσαμῶν, οἵτινες φυγόντες τούς Τούρκους κατά τόν 13' αἰῶνα εἰς τά ἄγρια Κασσιοπαῖα ὄρη, ἐγκατέστησαν ἐκεῖ ἐπὶ φαειρῶν κορυφῶν, ὡς ἐν φυσικῇ τινι γυποφωλεᾷ, ὑπεράνω τῶν χαραδρῶν τοῦ Ἀχέροντος». (Βλ. καί ἐκδ. «Μορφωτικῆς Ἐταιρείας», Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατά τόν Μέντελσον - Μπαρτόλδν, Ἀθήνα 1980, σελ. 23).
7. Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, τόμ. 1 (Τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σελ. 407: «Οἱ Σουλιώτες ἦταν Χριστιανοί Ἀρβανίτες ἀπό τή φυλή τῶν Τσάμηδων. Κατά τό 17ο αἰῶνα πῆγαν καί ἐγκαταστάθηκαν στό Σούλι».
8. History of the Greek Revolution and of the Reign of King Otho, (two volumes bound in one volume), London 1971 (ἀνατύπωση ἐκδόσεως Ὁξφόρδης 1877), σελ. 42: «The Souliots were branch of the Tchamides, one of the three great divisions of the Tosks».
9. Αὐτόθι, σελ. 35.

ἄλλοι πάλι, ὅπως οἱ Ἄπ. Β. Δασκαλάκης¹⁰ καί Ε.Γ. Πρωτοψάλτης¹¹, ἀντιδροῦν σέ αὐτή τήν ἀντίληψη ὑποστηρίζοντας τό ἀντίθετο, δηλαδή ὅτι οἱ Σουλιῶτες ἦταν γνήσιοι Ἕλληνες¹². Ὁ Χριστόφορος Περραιβός, ἥρωας τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καί ἱστορικός (1773 - 1863), πού ἦταν συνεργάτης καί συμπολεμιστής τῶν Σουλιωτῶν (ὑπῆρξε ἀργότερα καί διοικητής τους στόν Ρωσικό καί τόν Γαλλικό στρατό), ἀναφερόμενος στό θέμα τῆς προέλευσης τοῦ τοπωνυμίου «Σούλι» κάνει λόγο γιά Ἕλληνες κατοίκους στήν περιοχή: «Ὅθωμανός δέ τις σημαντικός ἐκ τῶν γειτονικῶν χωρίων, τοῦνομα «Σούλλης» φθονήσας τήν ἐλευθερίαν αὐτῶν ἀπεφάσισε τήν καταστροφὴν των πρὸς παράδειγμα συστολῆς καί φόβου τῶν ἄλλων ὑπηκόων... ἐντοσοῦτω, μάχης συγκροτηθείσης, φονεύεται ὁ Σούλλης μετ' ἄλλων τινῶν συντρόφων παρά τῶν ὀλίγων φιλελευθέρων Ἑλλήνων¹³, οἵτινες διά μνήμην τῆς ἀνδραγαθίας καί τρόμου τῶν ἐχθρῶν ὠνόμασαν τό χωρίον των Σούλλι, θέσαντες τό ὄνομα τοῦ φονευθέντος Σούλλη ἐνῶ προλαβόντως ἦτο ἀκόμη ἀσχημάτιστον καί ἀνώνυμον, διότι κατῶκουν διεσπαρμένοι εἰς ἀποτόμους κρημνοὺς καί δάση δύσβατα»¹⁴. Προαναγγέλλοντας μάλιστα τή διήγησή του γιά τά κατορ-

θώματα τῶν Σουλιωτῶν τούς χαρακτηρίζει χωρίς περιστροφές γνήσια τέκνα τῆς Ἑλλάδος¹⁵. Ὁ δέ Smart Hughes παρουσιάζει τούς Σουλιῶτες ὡς λαό πού διατήρησε τόν χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καί προσέλαβε τό πνεῦμα ἀνεξαρτησίας τῶν υἱῶν τῆς¹⁶.

Ἰκανά ἐξάλλου στοιχεῖα συνηγοροῦν στό ὅτι οἱ Σουλιῶτες ἦταν κρᾶμα Ἑλλήνων καί Ἀλβανῶν. Πολύ σημαντικά εἶναι ὅσα σημειώνει σχετικῶς ὁ Ἰωάννης Λαμπρίδης¹⁷: «Πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ Σούλη, πολλαχοῦ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ κατὰ πατριὰς εἰς 84 οἰκογ. σκηνοῦντας, ἐχθροὺς δέ τῶν ἐξισλαμισθέντων περιοίκων ἀπὸ τοῦ 1635 ἐπισήμως κекηρυγμένους καί ἐκ φύσεως καλῶς ὀχυρουμένους, προσέτρεχον πρὸς ἀποφυγὴν βιαιοπραγιῶν ἢ καί ματαίωσιν ἀντιποίνων συγγενικῶν τιμωριῶν (γιακί) ἐν τῇ πατρίδι των οὐ μόνον Χριστιανοὶ Τσιάμηδες, Ἀλβανοὶ δηλ. κατὰ τό πλεῖστον, ἀλλά καί Ἕλληνες ἀλλαχόθεν¹⁸. Μεταξὺ δέ τῶν διαφόρων πατριῶν, αἵτινες ἐκεῖ μετηνάστευσαν ἀπὸ τῆς Διῆς ἰδίως δεκαετηρίδος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' μνημονεύονται «ἡ τοῦ Ζέρβα» ἐξ ὁμωνύμου τῆς Λάκ-

τίνου Μ. Μεκίου, Ἱστορία τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν Καίρῳ 1909, σελ. 142). Κατὰ τόν ἀλβανολόγο Π. Φουρίκη ἡ λέξι Σούλι προέρχεται ἀπὸ τόν ἀλβανικό ὄρο «Sul» πού σημαίνει δοκός ἢ στύλος (Πόθεν τό ὄνομα Σούλι, ἐν «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος», ἔτ. 1922, σελ. 404 - 420, καί ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 3, σελ. 28 - 40). Ἄλλοι πάλι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καί ὁ François Rouqueville, παλαιός Γάλλος περιηγητής καί πρόξενος στά Ἰωάννινα (Voyage dans la Grèce, τόμ. 1, Paris 1820, σελ. XVII), πιστεύουν ὅτι στήν περιοχὴ τοῦ Σουλίου κατοικοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι «Σελλοί», θεράποντες τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς στή Δωδώνη, ἐκ τῶν ὁποίων προφανῶς καί τό ὄνομα Σούλι (N. Pappas, ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 39). Ἀντικρουόμενες γνώμες μελετητῶν περὶ μιᾶς τέτοιας ἐκδοχῆς βλ. ἐν Περραιβοῦ Χρ. ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 1 - 13.

15. Περραιβοῦ Χρ. ἐνθ' ἀνωτ. σελ. I - Ιβ'.

16. Travels in Sicily, Greece and Albania, τόμ. Β', London 1820, σελ. 122: «These were the Suliots: a people which sustained the character of ancient Greece, and assumed the spirit of its independent sons».

17. Ἠπειρωτικά Μελετήματα, τόμ. Β' (Ἰωάννινα 1971), τεύχος Δέκατον, Τά Σουλιωτικά (τοπογραφία τοῦ Σούλη, Προαγωγή, Ἥθη, Ἔθιμα, Ἀθλοὶ καί Εὐκλειεῖς Ἀγῶνες τῆς Λάκκας καί τοῦ Κακοσούλη), (Ἐν Ἀθήναις 1890), Φωτογραφικὴ ἀνατύπωσις, Ἰωάννινα 1971, σελ. 20 - 21.

18. Πρβλ. Ἄπ. Β. Δασκαλάκη, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 68: «Αἱ καταπιέσεις τῶν ἀγῶδων καί ἡ φυσικὴ κλίσις πρὸς τήν ἀνεξάρτητον ζωὴν ὑπῆρξαν ἀφορμὴ νά συγκεντρωθοῦν ἐκεῖ οἱ ἥρωικότεροι καί οἱ πλέον ἀρεϊμάνιοι Ἕλληνες τῆς περιφερείας καθὼς καί τινες οἰκογένειαι ἐξ ἄλλων Ἑλληνικῶν τόπων».

10. Τά αἴτια καί οἱ παράγοντες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἐν Παρισίοις 1927, σελ. 68: «Ἐπὶ σειρᾶς ἀποκρήμνων βράχων τῆς Νοτίου Ἠπείρου, παρά τόν Ἀχέροντα, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος συναντῶμεν ἰδιόρρυθμον πολεμικὴν κοινωνίαν, καθαρῶς Ἑλληνικὴν». Τήν καθαρότητα αὐτὴ ἀμφισβητεῖ ὁ C. M. Woodhouse (The Greek War of Independence. Its Historical Setting, London - New York - Melbourne - Sidney - Cape Town, Α' ἔκδοσις 1952), σελ. 13 (ὑπόσημ. 1): «...but the Souliotes were not strictly Greeks».

11. Σουλιωτικά Σημειώματα - Σούλι - Σουλιῶται, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 288: «Πιστεύω ἀκραδάντως ὅτι οἱ Σουλιῶται ἀνήκον ἐξ ὑπαρχῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν. Καί ἂν ποτὲ ὑπῆρχον μεταξὺ αὐτῶν Ἀλβανοί, οἱ τελευταῖοι οὔτοι ἦταν ἀσφαλῶς ἐξ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἔζησαν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί ζυμωθέντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἀφωμοιῶθησαν ὑπ' αὐτῶν».

12. Ἕλληνες κατονομάζει τούς Σουλιῶτες καί ὁ Δημήτριος Νικολῆς (Ἱστορικὴ Πορεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821, τόμ. Α' - Β', Ἀθήνα 1975, σελ. 91).

13. Ἡ ὑπογράμμιση δική μας.

14. Ἱστορία τοῦ Σουλίου καί Πάργας (περιέχουσα τὴν χρονολογίαν αὐτῶν, τὰς πρὸς τοὺς Ὅθωμανοὺς μάχας, κυρίως δέ τὰς πρὸς τόν Ἀλῆ Πασᾶ Σατράπην τῆς Ἠπείρου), Γ' ἔκδοσις, τόμ. Α' καί Β', Ἐν Ἀθήναις 1857, σελ. 2 - 3. (Πρβλ. Κωνσταν-

κας Λελόβου χωρίου Ζερβό· ἢ τοῦ Δράκου ἐκ τοῦ παρά τήν Καμαρί-
ναν χωρίου Μαρτινιῶν, ἐνθα μόνη ἀνέκαθεν ἡ Ἑλληνική γλῶσσα
ὀμιλεῖται· ἢ τοῦ Τζαβέλα ἐκ Δραγάνης· ἢ τοῦ Μπούσμπου ἐκ Κορί-
στιανης· ἢ τῶν Πασσάτων ἐκ Βασταβέτζ· ἢ τοῦ Δαγκλῆ ἐκ Φαναρίου
κ.τ.λ.¹⁹ Ἐκ τοῦ κράματος δέ τούτου προέκυψαν οἱ Ἀλβανοελληνό-
φωνοι²⁰ Τσιάμηδες τοῦ Σούλη, πρῶτοι τοῦ ὑπέρ ἀνεξαρτησίας
ἀγῶνος καθαρξάμενοι καί τά κράτιστα τῶν κατορθωμάτων διαπρα-
ξάμενοι. Τό κράμα τοῦτο ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς μετανα-
στεύσεως καί Ἑλλήνων εἰς τήν περιοχὴν τοῦ Σούλη καί ἐκ τῶν κα-
τοίκων τῶν Σκαπάτων, Ἑλλήνων ὄντων, μεθ' ὧν οἱ Σουλιῶται πρό
ἀμνημονεύτων χρόνων ἐπιγαμίας συνήπτον καί συνεχρωτίζοντο,
ἀλλά καί ἐκ τῆς ἀνέκαθεν καί πάντοτε διαμονῆς καί εἰς αὐτήν τήν πε-
ριοχὴν τοῦ Σούλη²¹ Ἑλλήνων, ὅπερ μαρτυρεῖται καί ἐξ Ἑλληνικῶν
ὀνομάτων διαφόρων αὐτόθι θέσεων, οἷον Λακκιᾶς τοῦ Παπαζαφεί-
ρη, Λακκιᾶς τοῦ Γκαίλη, Συκιᾶς, Νεροῦ Προβατίνας, Καστανιάς,
Κουλουριῶν, μνημονευομένων πρό τοῦ τέλους τοῦ πρώτου ἡμίσεος
τοῦ ΙΖ' αἰῶνος τοῦλάχιστον. Ἄλλως δ' ὁ ἐπιφανής ὡς εἶπεῖν οὗτος

19. Βλ. καί Περραιβοῦ Χρ. ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 17: «Εἰς τό Σούλι κατώκουν τετρακό-
σiai πενήκοντα οἰκογένειαι, φυλαί δέ αἱ ἐξῆς: Τζαβελᾶται, Βοτζαράται,
Δρακάται, Δαγκλιᾶται, Κουτζονικάται, Καραμπινᾶται, Μπουτζᾶται, Σεᾶται, Κα-
λογεράται, Παπαγιαννάται, Βασιᾶται, Τοντᾶται, Σαχινᾶται, Παλαμάται, Ματᾶται,
Μπουζμπᾶται». Ἡ ἑλληνικότητα πολλῶν ἐκ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν εἶναι πασιφα-
νής.
20. Ἄλλος ἓνας Ἠπειρώτης μελετητής, ὁ Ἄγγελος Παπακώστας, ὑποστηρίζει
ὅτι οἱ Σουλιῶτες δέν ἦταν καθαροί Ἀλβανοί, ἀλλά κράμα τῶν δύο συγγενικῶν
φυλῶν, ἑλληνόφωνοι καί ἀλβανόφωνοι πρόσφυγες Χριστιανοί Ὀρθόδοξοι (Ἡ κα-
ταγωγή τῶν Σουλιῶτων, ἐν «Ὁ Νέος Κουβαράς», Ἀθήναι 1961, σελ. 65). Ὁ ἱστο-
ρικός Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος ἐπίσης, παραπέμποντας καί στόν
F. H. Marshall (Sulli Historia, ἐν «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher»,
σελ. 150 καί 153), παρατηρεῖ: «Οἱ Σουλιῶτες, δίγλωσσοι (ἀλβανοελληνόφωνοι) καί
χριστιανοί ὀρθόδοξοι, ὑπάγονταν στόν μητροπολίτη Ἰωαννίνων, ἀλλά δέν πο-
λυενδιαφέρονταν γιά τά θρησκευτικά ζητήματα. Ἦταν εἰλικρινεῖς, σταθεροί στόν
λόγο τους καί ὀλιγαρχεῖς. Ὀπλοφοροῦσαν πάντοτε καί γιά τίς γεωργικές τους
ἐργασίες φρόντιζαν ἄλλοι, τοὺς ὁποίους πλήρωναν». Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνι-
σμοῦ, τόμ. Δ', Τουρκοκρατία 1669 - 1812. Ἡ οἰκονομική ἀνοδος καί ὁ φωτισμός
τοῦ γένους, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 349.
21. Τά τέσσερα μεγάλα χωριά τῆς ὀμοσπονδίας τῶν Σουλιῶτων ἦταν τό Σούλι ἢ Κα-
κοσοῦλι (ἢ πρωτεύουσα τῆς ὀμοσπονδίας), ἡ Κιάφα, ὁ Ἀβαρικός καί ἡ Σαμωνίβα.

γάμος βεβαιοῦται καί ἐκ τῆς γλώσσης²² τῶν Σουλιῶτων καί ἑλληνι-
στί λαλούντων καί ἀδόντων ἀπό τοῦ τέλους τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ
ΙΖ' αἰῶνος τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ἐξοντώσεώς των, καθῶς καί ἐκ
τοῦ φρονήματος αὐτῶν. Ἐν ὑπομνήματι αὐτῶν (1790) πρός τήν Τσα-
ρίναν ἀποκαλοῦσι τόν ἔγγονον ἐκείνης βασιλέα τῆς πατρίδος αὐτῶν
Ἑλλάδος. Εἰς ἐπιστολήν δέ, ἧς μνημονεύει καί ὁ Ετοπ καί ἦν ὁ Τζα-
βέλας (1792) ἔγραψε πρός τόν Ἀλῆν, ἀποκαλεῖ τόν υἱόν αὐτοῦ ἄξιον
τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος Ἑλλάδος υἱόν».

Ὁ ἐθνικός μας ἱστορικός Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος ἐπί-
σης παρατηρεῖ: «Οἱ Σουλιῶτες ἦταν κράμα Ἑλλήνων καί ἐξελληνι-
σμένων Ἀλβανῶν καί ἓνας ἀπό τοὺς ἐνδοξότερους γόνους τοῦ συ-
νοικεσίου πού ἐγινε ἀνάμεσα στά δύο φύλα ἀπό τό 14ο αἰῶνα μέχρι
σήμερα. Ἡ ἀλβανική ἰσχυροποίησε τό μαχητικό πνεῦμα τῆς ἑλλη-
νικῆς, καί ἡ ἑλληνική ἐμφύσησε στήν ἀλβανική τά πιό εὐγενικά αἰσθή-
ματα τῆς φιλοπατρίας, τῆς φιλομάθειας καί τῆς εὐνομίας. Τά δύο κα-
λύτερα προϊόντα τοῦ συνδυασμοῦ αὐτοῦ ὑπῆρξαν οἱ Σουλιῶτες στή
στερεά καί οἱ Ὑδραῖοι καί οἱ Σπετσιῶτες στή θάλασσα»²³.

22. Τό ζήτημα τῆς γλώσσας τῶν Σουλιῶτων ἀποτελεῖ ἄλλο ἓνα σημεῖο ἀντιπαράθεσε-
ων μεταξύ τῶν ἐρευνητῶν. Κάποιοι θέλουν τοὺς Σουλιῶτες ἀποκλειστικά ἀλβανό-
φωνους, χρεώνοντας τά ἑλληνιστί σωζόμενα κείμενά τους πρός τόν Ἀλῆ καί πρός
τοὺς Χριστιανούς καί Τούρκους προκρίτους σέ γραμματικούς πού τά ἔγραφαν γιά
λογαριασμό τους. (Γ. Κορδάτου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 407, ὑπόσημ. 43. Πρβλ. Γιάν-
νη Μπενέκου, Οἱ ἀληθινοί Σουλιῶτες, Ἀθήναι 1958, σελ. 30). Ἄλλοι ὁμως ἐπι-
μένουν ὅτι οἱ Σουλιῶτες ἦταν δίγλωσσοι καί πῶς ἀνεξαρτήτως ἂν χρησι-
μοποιοῦσαν στόν προφορικό λόγο ὡς μητρική τήν ἀλβανική γλῶσσα, γνώριζαν καί
μεταχειρίζονταν ἐξίσου καλά καί τήν ἑλληνική, τήν ὁποία μάλιστα θεωροῦσαν ἐπί-
σημη ἐθνική γλῶσσα καί τή χρησιμοποιοῦσαν στόν γραπτό λόγο, ἔτσι ὥστε ὅλα τά
διασωθέντα κείμενά τους, ἰδιωτικά ἢ κοινοτικά, εἶναι γραμμένα ἑλληνιστί. (Ε. Γ.
Πρωτοψάλτη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 292. Πρβλ. Γιάννη Βλαχογιάννη,
Σουλιῶτες - Ἀρβανίτες, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 3, σελ. 173 - 182).
23. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Εἰκονογραφημένη, Ἐκδοση πρώτη στή Δημοτική
Γλῶσσα μέ σημειώσεις, βελτιώσεις καί προσθήκες μέχρι τό 1930 μέ βάση τά νεώτε-
ρα πορίσματα τῆς ἱστορικής ἐρευνας τοῦ Παύλου Καρολίδου, τόμ. 8, Ἐκδό-
σεις «Φάρος» Α. Ε., Ἀθήνα 1983. Πρβλ. Μεκίου Κ., ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 144: «Ἦσαν
δέ οἱ Σουλιῶται κράμα Ἑλλήνων καί ἐξελληνισθέντων Ἀλβανῶν. Ἐκ τοῦ μίγματος
λοιπόν τῶν δύο τούτων φυλῶν ἀπρητίσθη ὁ ἥρωικός καί ἀθάνατος τοῦ Σουλίου
λαός». Ἑλληνοαλβανική καταγωγή τῶν Σουλιῶτων, μέ ἀσαφῆ προτεραιότητα τοῦ
ἑλληνικοῦ στοιχείου στή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τους, δέχεται καί ὁ Μ.

Ἐξαιρετικῆς σημασίας τυγχάνει καί τό γεγονός ὅτι οἱ ὅποιοι ἄλβανικῆς καταγωγῆς κάτοικοι τοῦ Σουλίου χαρακτηρίζονται, ὅπως εἶδαμε, ἐξελληνισμένοι. Καί στήν περίπτωση δηλαδή πού γίνεται δεκτό ὅτι οἱ Σουλιῶτες δέν ἦταν ἀμιγῆς Ἑλληνες παραμένει τό ὅτι ὅλοι τους αἰσθάνονταν Ἑλληνες. Αὐτό μάλιστα ὁμολογεῖται ἀκόμη καί ἀπό ἐρευνητές πού δέχονται ὅτι οἱ Σουλιῶτες ἦταν Ἀλβανοί· ὁ George Finlay λέει πῶς ὅπου συγκατοικοῦσαν Ὁρθόδοξοι Ἀλβανοί καί Ἑλληνες, ὅπως συνέβαινε στή Νότια Ἡπειρο, ἡ κοινή τους μοῖρα ὡς Χριστιανῶν τούς ἐξωθοῦσε στίς ἴδιες ἐπιδιώξεις καί ἐξήλειψε τή φυλετική διαφορά²⁴. Ἀλλά καί ὁ Ἀχμέτ Μουφίτ μιλάει γιά ταύτιση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ ἀπό πλευρᾶς Σουλιωτῶν: «Σ' ἐπιστολή πού ἔστειλαν πρὸς τήν αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη, σ' ἔνδειξη εὐπειθείας, ταυτίζοντας, σκόπιμα ἢ ἀπό ἄγνοια, τόν Χριστιανισμό μέ τόν Ἑλληνισμό, ὀνόμαζαν τούς ἑαυτούς των Ἑλληνες. Δήλωναν ἐπίσης ὅτι εἶναι ἔτοιμοι νά θυσιάσουν τή ζωή τους γιά τή Ρωσία, ἡ ὁποία ὑποσχόταν τή βοήθειά της γιά τήν ἑλληνική ἀνεξαρτησία»²⁵.

Villemain: «Ce fut cependant près d' Ali - Pacha que se conserva longtemps la plus libre des peuplades chrétiennes de la Grèce. A quatorze lieues de Janina, dans les montagnes de Chamouri, s' élevaient sur d' après rochers les villages de Souli, la vraie Lacédémone de la Grèce barbare. Depuis plus d' un siècle, un amas de Grecs et de l' Albanais, fuyant l' esclavage la plaine, avaient fondé cette colonie». Études d' Histoire Moderne, Nouvelle édition revue, corrigée et argumentée, Paris 1856, σελ. 253 - 254.

24. History of the Greek Revolution..., σελ. 40: «On the other hand, where orthodox Albanians and Greeks dwelt together, as in a considerable portion of Southern Epirus, their common lot as christians exposed them to the same exactions, and effaced the distinction of the race. The obstinacy of the Albanian and the cunning of the Greek were employed for the same objects, and exhibited themselves more as individual peculiarities than as national characteristics». Πρβλ. Ν. Pappas, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 38: «But regardless of their origins, in modern times the Souliotes have been looked as Orthodox Christian Albanians who identified themselves with the Greeks» καί σελ. 41: «During Souli's period of growth and struggle, its inhabitants began a process of hellenization and identification with Greeks, due both to their staunch affiliation with the Orthodox faith and to their increasing contact with Greek speakers from Parasouli and elsewhere. Testimony to their hellenic orientation emerges in the overwhelming majority of Greek ballads in the cycles of Souli's wars».
25. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 59.

Κατόπιν ὅσων ἐλέχθησαν δικαιούται, νομίζουμε, καθέννας νά ἀποκαλεῖ τούς Σουλιῶτες Ἑλληνες. Καί, ὅπως θά φανεῖ παρακάτω, ἔχει ιδιαίτερη βαρύτητα γιά τό θέμα μας τό κατά πόσο οἱ ἀγῶνες τῶν Σουλιωτῶν, στούς ὁποίους ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου, ἐντάσσονται στόν ξεσηκωμό τοῦ γένους²⁶ κατά τῆς ξένης τυραννίας. Ἀκόμη μεγαλύτερη βαρύτητα ὁμως ἔχει τό γεγονός ὅτι οἱ Σουλιῶτες ἦταν Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι (σέ ὁσοδήποτε πρωτόγονη μορφή)²⁷, κάτι πού δέν ἀφισβητεῖται ἀπό κανέναν. Αὐτό σημαίνει ὅτι στήν ἠθική θεώρηση τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου θά ἐκληφθεῖ ὡς δεδομένο ὅτι οἱ Σουλιῶτες ὑπόκεινται στίς ἀρχές τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, καθῶς σέ διαφορετική περίπτωση, ἂν ἦταν δηλαδή ἐτερόθρησκοι, κάποια πράγματα, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἠθική θεώρηση τοῦ χοροῦ, θά ἐξετάζονταν κάτω ἀπό ἄλλες προϋποθέσεις²⁸.

β) Ὁ Χορός τοῦ Ζαλόγγου

Μετά τά περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Σουλιωτῶν ἐρχόμαστε στήν ἱστορική διερεύνηση τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου. Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς, ὕστερα ἀπό δύο ἀποτυχημένες προσπάθειες τό 1790 καί τό 1792 νά ἐξοτρώσει τούς Σουλιῶτες, ἐπιχειρεῖ ἀπό τά μέσα τοῦ 1800 τρίτη ἐπίθεση ἐναντίον τους. Κατόπιν δέ προδοτικῶν ἐνεργειῶν ἀρχηγῶν τους²⁹

26. Γι' αὐτό ἄλλωστε ἦταν ἐπιτακτική ἀνάγκη νά διερευνηθεῖ ἡ προέλευση ἀλλά καί ἡ αὐτοσυνειδησία τῶν Σουλιωτῶν.
27. Βλ. Henry Holland, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 232: «Ἐνῶ πολλοί ἀπό τούς συμπατριῶτες τους (ἐννοεῖ ἄλλους Ἀλβανούς, καθῶς, ὅπως ἀναφέρθη, ὁ Henry Holland θεωρεῖ τούς Σουλιῶτες Ἀλβανούς Τσάμηδες) εἶχαν γίνει Μωαμεθανοί, οἱ Σουλιῶτες διατήρησαν τή Χριστιανική θρησκεία, ἀλλά σέ πρωτόγονη μορφή σύμφωνη μέ τόν τρόπο ζωῆς τους».
28. Θά ἐξετάζονταν π.χ. πρωτίστως οἱ ἠθικές ἀρχές τῆς θρησκείας, στήν ὁποία θά ἀνήκαν οἱ Σουλιῶτες, καί τό κατά πόσο συμβιβάζονται μέ τά ὅσα διαδραματίστηκαν στό Ζάλογο, ὅποτε ὁ χαρακτήρας τῆς ὅλης μελέτης θά ἦταν διαφορετικός.
29. Ἡ πλέον γνωστή στήν ἱστορία εἶναι ἡ προδοσία τοῦ Πήλιου Γούση, ὁ ὁποῖος ἀπέσυρε τήν πατρίδα του ἀπό τήν περιοχὴ τοῦ Σουλίου μέ ἀποτέλεσμα νά ἀποδυναμωθεῖ ἡ ἄμυνα τῶν Σουλιωτῶν. Σχετικῶς ὁ Ἰ. Λαμπρῆς (ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 50 - 51, ὑποσημ. 2) ἀναφέρει: «Διὰ τῆς προδοσίας τούτου προσηβλήθησαν ἐκ τῶν νῶτων οἱ Σουλιῶται καί ἀπεσῆθησαν πρὸς τό περί τόν ναόν τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς τείχος».

– κι ενώ για τρία χρόνια αμύνονταν σθεναρά – καταφέρνει να μπει στο Σούλι³⁰. Οί Σουλιώτες υποχωρούν στο παρακείμενο τείχος περιτόν ναό της Ἀγίας Παρασκευῆς καί περικυκλωμένοι ἀπό τούς ἐχθρούς καί ἔχοντας ἐλλείψεις σέ τροφίμα καί πολεμοφόδια ἀναγκάζονται στίς 12 Δεκεμβρίου 1803 νά συνθηκολογήσουν μέ τόν Ἀλή³¹. Δέχονται λοιπόν νά ἐγκαταλείψουν τήν πατρίδα τους καί νά ἐγκατασταθοῦν στήν Πάργα παίρνοντας μαζί ὅλα τά ὑπάρχοντά τους³². Ἔτσι ἕνας ἀριθμός δύο χιλιάδων περίπου ἀτόμων ὑπό τήν ἀρχηγία τοῦ Φώτου Τζαβέλλα, τοῦ Δήμου Δράκου, τοῦ Τσίμα Ζέρβα κ.ἄ. ξεκινᾶ γιά τήν Πάργα³³. Ὁ Ἀλή Πασᾶς ὁμως καταπατώντας τή συνθήκη στέλνει στρατό 4.000 Τουρκαλβανῶν νά τούς ἐξολοθρεύσει. Οἱ Σουλιῶτες ἀμυνόμενοι ἐπιτυχῶς καί ἐπιταχύνοντας τήν πορεία τους φτάνουν σχεδόν σῶοι στήν Πάργα. Ἐκεῖ δέν τόλμησε νά τούς ἐπιτεθεῖ τό ἐχθρικό στράτευμα, καθῶς ἡ πόλη, παρὰ τό ὅτι εἶχε παραχωρηθεῖ στήν Τουρκία, βρισκόταν ὑπό τήν προστασία τῶν Ρώσων πού κατεῖχαν τότε τά Ἑπτάνησα³⁴. Ἀπό τήν Πάργα πέρασαν οἱ Σουλιῶτες στήν Κέρκυρα (καί ἄλλα Ἴονια νησιά) καί κατετάγησαν στόν Ρωσικό καί ἀργότερα στόν Γαλλικό στρατό³⁵.

Ἀλλά καί οὗτος ἀπέπλυνε μόνος τόν ῥύπον του γενναίως πολεμήσας παρὰ τήν Βρισενίτσαν καί ἐνδόξως εἰς Μεσολόγγιον ὕστερον τελευτήσας. Σημειωτέον δέ ὅτι ὁ υἱός τοῦ Ν. Κουτσονίκα ἦν γαμβρός τοῦ Πήλιου Γούση ἐκ θυγατρὸς καί ὁμηρος παρὰ τῷ Ἀλῆ διετέλει».

30. Λαμπρίδου Ἰ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 46 κ.ἔ. Παπαρρηγόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 309.
31. Παπαρρηγόπουλου Κ., αὐτόθι. Μεκίου Κ., ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 172 Πρβλ. Douglas Dakin, The Greek struggle for Independence 1821 - 1833, Berkeley - Los Angeles, copyright Douglas Dakin 1973, σελ. 31, καί τοῦ αὐτοῦ, The Unification of Greece 1770 - 1923, London 1972, σελ. 25.
32. Τούς ἔξι ὄρους τῆς συνθήκης βλ. ἐν Περγραιβοῦ Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 149.
33. Ἀραβαντινοῦ Π., Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμῶρων Ἑλληνικῶν καί Ἰλλυρικῶν Χωρῶν, τόμ. 1 καί 2, ἐν Ἀθήναις 1856, σελ. 295, ὑπόσημ. 2. Πρβλ. Gerwinus G., ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 69 - 70.
34. Παπαρρηγόπουλου Κ., ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 309 - 310. Πρβλ. William Plomer, The Diamond of Jannina Ali Pasha 1741 - 1822, Γ' ἐπανέκδοσις, London 1970, σελ. 114.
35. William Plomer, αὐτόθι, σελ. 116 - 117. Πρβλ. Dakin D., The Unification of Greece, σελ. 25 καί Finlay G., History of the Greek Revolution..., σελ. 52.

Ἐν τῷ μεταξύ ἕνα ἄλλο τμήμα Σουλιωτῶν ὑπό τήν ἀρχηγία τοῦ Κίτσου Μπότσαρη, τοῦ Κουτσονίκα, τοῦ Παλάσκα κ.ἄ. ἔχει ἤδη καταφύγει στό Ζάλογγο. Ἀρκετοί ἱστορικοί περιγράφοντας σέ πολύ γενικές γραμμές τά γεγονότα ἀφήνουν τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ Σουλιῶτες μετά τή συνθήκη μέ τόν Ἀλή Πασᾶ χωρίστηκαν σέ δύο ἢ τρία³⁶ τμήματα. Ὁ Ἰ. Λαμπρίδης ὁμως διηγούμενος μέ πολλές λεπτομέρειες τήν ἱστορία μᾶς παρέχει μᾶλλον ἀκριβέστερες πληροφορίες³⁷. Σύμφωνα μέ αὐτές τό τμήμα τῶν Σουλιωτῶν πού τραβήξε γιά τό Ζάλογγο ξεκίνησε στίς 12 Δεκεμβρίου ἀπό τό Σούλι πρὶν τήν ὑπογραφή τῆς συνθήκης. Πρόκειται δηλαδή γιά πατριές πού ἀποχώρησαν ἀπό τό Σούλι³⁸ συνάπτοντας ξεχωριστή συμφωνία μέ τόν Ἀλή Πασᾶ, πράξη πού ἔμελλε νά στιγματίσει τούς ἀρχηγούς αὐτῶν τῶν πατριῶν ὡς προδότες³⁹. Ἦταν στό σύνολό τους 730 περίπου ψυχές, ἐκ τῶν ὁποί-

36. Ὡς τρίτο τμήμα ἀναφέρονται οἱ 1.000 καί πλέον Σουλιῶτες (1150 κατά τόν Plomer, 1148 ἀκριβῶς κατά τόν Λαμπρίδη), πού κατέφυγαν στή μονή Σέλτσου κοντά στό χωριό Βρεστένιτσα (ἢ Βριστένιτσα) τῆς ἐπαρχίας Ἄρτης. Κατά τίς λεπτομερέστερες πληροφορίες τοῦ Ἰ. Λαμπρίδη (ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 57) τήν ομάδα αὐτή ἀπετέλεσαν κάποιοι διασωθέντες ἀπό τή σφαγή στό Ζάλογγο, οἱ ὁποιοί κατέφυγαν στό χωριό Βουλγαρέλι καί ἐνώθησαν μέ συμπατριῶτες τους πού κατοικοῦσαν πρὸ πολλοῦ ἐκεῖ, ἀναζητώντας στή συνέχεια ὅλοι μαζί τή σωτηρία τους ἀπό τό μένος τοῦ Ἀλῆ στούς ἀπόκρημνους βράχους τῆς μονῆς Σέλτσου. Ἐπομένως κατ' ἀκρίβεια δέν πρόκειται γιά τρίτο σῶμα πού ξεκίνησε ἀπό τό Σούλι μετά τή συνθήκη τῆς 12ης Δεκεμβρίου.
37. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 47 - 60.
38. Ὁ Γ. Μπότσαρης εἶχε ἀποσύρει τή φαμίλια του ἤδη πρὸ τοῦ 1800 (Leake W. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 239. Βλ. καί Ἰ. Λαμπρίδου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 48 - 50, ὁ ὁποῖος μεταφράζει ἐν προκειμένῳ τό σχετικό ἀπόσπασμα τοῦ Leake).
39. Ἀραβαντινοῦ Π., ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 295 - 296: «... τῶν ἐν Ζαλόγγῳ ἀμερίμνωσ ἤδη διαμενόντων 1000 περίπου Σουλιωτῶν, οὓς ὠδήγησαν πρὸ τινῶν ἡμερῶν ἐκεῖσε ὁ Κίτσος Μπότσαρης καί ὁ Κουτσονίκας βασισθέντες εἰς τήν συνείδησιν καί πίστιν τοῦ Ἀλῆ (οὗ τινος τά δῶρα καί αἱ φιλοφρονήσεις κατέστησαν αὐτούς προαγωγούς καί προδότας τῆς πατρίδος των κατά τόν καιρόν τῆς τελευταίας πολιορκίας). Πρβλ. Finlay G., History of the Greek Revolution..., σελ. 51: «The selfish Suliots who had concluded separate treaties with Ali Pasha - Botzaris, Koutzonika, and Palaska - obtained nothing but disgrace by abandoning their countrymen. They had taken up, their residence at Zalongo under a promise of protection, but Ali, as soon as he gained possession of Kiapha, sent a body of troops to attack them by surprise». Γνωστοί ἐπίσης καί οἱ στίχοι τοῦ Δημοτικοῦ τραγουδιοῦ:

ων οί 78 χωρίς αρχηγό κατευθύνθηκαν στη Ρηνιάσα⁴⁰, όπου είχαν εγκατασταθεί προ ενός περίπου έτους άλλες 27 Σουλιώτικες οικογένειες⁴¹. Η συμφωνία προέβλεπε να εγκατασταθούν στη Λάμαρη, αλλά οί Σουλιώτες διαισθανόμενοι ότι ο Άλη Πασάς δεν θα τηρήσει την υπόσχεσή του να τούς αφήσει ελεύθερους, προτίμησαν να πάνε στις κορυφές του Ζαλόγγου⁴² για μεγαλύτερη ασφάλεια.

Έκει δέχονται την επίθεση⁴³ ενός πολυάριθμου στρατού που απέστειλε στις 14 Δεκεμβρίου ο Άλη Πασάς με επικεφαλής τον Τουρκαρβανίτη αγά Μπεκή Τζογαδόρο⁴⁴. Για δύο ημέρες (16 και 17 Δε-

Ἀνάθεμά σε, Μπότσαρη, κι ἐσένα Κουτσουνίκα, μέ τή δουλειά πού κάμεταν τοῦτο τό καλοκαίρι βάλεταν τόν Βελή Πασά μέσα στό Κακοσούλι.

(ἐν Βακαλόπουλου Ἰ. Α. Π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 624).

Ἄλλες γράφει ὅτι ὁ ἀρχηγός τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἀλή Πασά κατά τήν τρίτη καί τελευταία πολιορκία τοῦ Σουλίου.

40. Ἄλλες γράφει: Ρηνιάσσα, Ρινιάσσα, Ρινιάσα, Ρενιάσα.
41. Πρβλ. Ἀχμέτ Μουφίτ, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 83: «Ἐβδομηντακτῶ Σουλιῶτες ἀπό τό Ζάλογγο πῆγαν στό χωριό Ρηνιάσσα, ὅπου εἶχαν φτάσει καί 27 οἰκογένειες καί κλείστηκαν στόν πύργο τοῦ Δημοῦλα, μέ επικεφαλής τή Δέσπω, σύζυγο τοῦ ἀρχηγοῦ Μπότση». Κατ' ἄλλες πληροφορίες οἱ ἐν λόγω οἰκογένειες ἦταν 20 ἢ 23.
42. Βουνό τῆς Ἡπείρου, συνέχεια τῶν βουνῶν τοῦ Σουλίου, τμήμα τῶν Κασσωπείων ὄρεων, κοντά στόν ποταμό Ἀχέροντα (Ζήση Θ., Ζάλογγο, ἐν Θεσσαυρός Γνώσεων, τόμ. 1, σελ. 413). Ἐκτενῆ περιγραφή τοῦ Ζαλόγγου βλ. ἐν Λουκοπούλου Δημ., Τό Ζάλογγο, ἐν «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» ἔτ. 1935, σελ. 113 - 130.
43. Μέ τό πρόσχημα ὅτι ἡ τοποθεσία ἦταν πανίσχυρο ὄχυρό, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Jakob Salomon Bartholdy (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 282).
44. Βλ. καί Φωτιάδη Δημ., Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα, Β' ἔκδοση Ἀναθεωρημένη καί Συμπληρωμένη, τόμ. 1, ἔκδ. «Ν. ΒΟΤΣΗ» 1977, σελ. 337: «Πραγματικά στις 16 τοῦ Δεκέμβρη φάνηκε νά ἔρχεται ὁ Τουρκαρβανίτης Μπεκή Τζογαδόρος μέ δυνατό ἀσκέρι ἀπό τρεῖς χιλιάδες νοματαίους. Μηνᾶνε στοὺς δύστυχους τοῦτους Σουλιῶτες πῶς ἔχουνε προσταγή τοῦ Βεζίρη νά τούς πάνε στά Γιάννενα, ἀφοῦ πρῖν παραδώσουν τ' ἄρματά τους». 3.000 ἄνδρες ἀναφέρει καί ὁ Περγραιβός (ἐνθ' ἄνωτ. σελ., 156), ἐνῶ ὁ Villemain ἀνεβάζει τόν ἀριθμό τοῦ στρατοῦ σέ 4.000 ἄνδρες (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 283). Ὁ Π. Ἀραβαντινός ὑποστηρίζει ὅτι ὁ στρατός αὐτός εἶναι ὁ ἴδιος πού ἀπέτυχε νά ἐξολοθρευθεῖ τούς Σουλιῶτες πού κατευθύνονταν στήν Πάργα: «Ἀφοῦ δέ οἱ καταδιώκται ἐκείνοι ἀπεκρούσθησαν ὑπό τῶν Παργίων καί τῶν ὀπλοφόρων Σουλιωτῶν, κατησχυμένοι καί λυσσῶντες ἔλαβον ἑτέραν διαταγήν, ἵνα ἀπέλθωσιν εἰς καταστροφὴν τῶν ἐν Ζαλόγγῳ ἀμερίμωως ἦδη διαμενόντων 1000 περίπου Σουλιωτῶν, ...» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 295). Κατά τόν W. P. Romer ἀντιθέτως πρόκειται γιά ἄλλο στρατιωτικό σῶμα: «The other party, about 1000 in all, had reached a monastery on a mountain called Zalongo when they were

κεμβρίου) οί Σουλιῶτες ἀνθίστανται ἀποκρούοντας μέ ἐπιτυχία τόν ἐχθρό. Τό πρωί ὁμως τῆς 18ης Δεκεμβρίου τούς βρίσκει χωρίς τροφίμα καί πολεμοφόδια. Ὁ Κουτσουνίκας καί οἱ δικοί του ἀναγκάζονται νά παραδοθοῦν, ἐνῶ μία ὁμάδα ἀπό γυναικόπαιδα, πού ἔχει ἀνέβει στίς πιό ἀπτόμετες κορυφές τοῦ Ζαλόγγου, βλέποντας τήν ἐπιλείμενη συμφορὰ κρημνίζεται στό βάραθρο⁴⁵. Πρόκειται γιά τίς ξακουστές Σουλιώτισσες, οἱ ὁποῖες ἐν ὄψει τοῦ ἐφιάλτη πού τίς περιμενε ἀποφάσισαν μέ αὐτόν τόν τρόπο νά δώσουν τέλος στή ζωή τους καί στή ζωή τῶν παιδιῶν τους, πράξη πού θά ἐξετάσουμε παρακάτω ἀπό ἠθικῆς πλευρᾶς. Τέλος, ὅταν ἦρθε ἡ νύχτα, 300 Σουλιῶτες πού εἶχαν ὀχυρωθεῖ στή μονή τοῦ Ζαλόγγου⁴⁶ μέ ἀρχηγό τόν Κίτσο Μπότσαρη ἐπιχειροῦν νά διαφύγουν⁴⁷. Γίνονται ὁμως ἀντιληπτοί καί

attacked by another division of Ali's army» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 114). Βλ. καί Περγραιβοῦ Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 155 - 156, ὅπου ἀναφέρεται καί διαφορετικός ἀρχηγός γιά κάθε σῶμα στρατοῦ.

45. Κατά τόν Gabriel Remérand τό γεγονός αὐτό ἔλαβε χώρα ὄχι στίς 18 ἀλλά στίς 22 Δεκεμβρίου (Ali de Tébelen pacha de Janina (1744 - 1822), ΣΤ' ἔκδοση, Paris 1928, σελ. 78), ἐνῶ κατά τόν Φιλ. Α. Βιτάλη στίς 23 Δεκεμβρίου 1803 (Ζαλόγγου, Μονή, ἐν Θ. Η. Ε. τόμ. 5, στ. 1188). Σύμφωνα δέ μέ τίς πληροφορίες αὐτῶν τῶν δύο ἐρευνητῶν καί τοῦ Περγραιβοῦ (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 157) οἱ συγκρούσεις στό Ζάλογγο κράτησαν μία ἡμέρα, κατά τόν Π. Ἀραβαντινός (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 296) καί τόν Villemain (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 283) δύο, ἐνῶ κατά τήν πλειοψηφία τῶν ἐρευνητῶν (ἐξ ὧν περιγράφουν τά γεγονότα κάπως ἀναλυτικά) τρεῖς.
46. Μονή ἀφιερωμένη στοὺς Ταξιάρχους.
47. François Rouqueville, Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant les précés des événements depuis 1740 jusqu' en 1824, Bruxelles 1843, σελ. 142. Πρβλ. Ἀχμέτ Μουφίτ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 83. Ὁ Rouqueville ἀναφέρει ἄλλο ἓνα τραγικό γεγονός πού συνέβη ἐκείνη τή νύχτα. Κάποιες μητέρες ἐπνίξαν τά μωρά πού φώναζαν, γιά νά μήν προδώσουν ἄθελά τους τήν ἐπιχείρηση διαφυγῆς: «De mères éperdues, pour dérober la trace de leur pas, serrent la gorge de leur enfants et les suffoquent pour empêcher leur cris...» (αὐτόθι. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Voyage dans la Grèce, σελ. 186). Ἴσως ὁμως θά πρέπει νά εἴμαστε κάπως ἐπιφυλακτικοί μέ αὐτή τήν πληροφορία, καθότι ἦταν ἀπό παλιά διάχυτη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἀρκετοί ξένοι συγγραφεῖς, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ὁ Rouqueville, ὑπέπεσαν σέ λάθη, συλλέγοντας στοιχεῖα εἴτε ἀπό ἐφημερίδες εἴτε ἐξ ἀκοῆς, καί ἐνίοτε κατέγραψαν πράγματα ἀνύπαρκτα (Περγραιβοῦ Χρ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 11 - 12). Τό συμβάν πάντως καταγράφουν καί οἱ Π. Ἀραβαντινός (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 296), Σπύρος Μελάς (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 183), ἀλλά πιθανόν καί αὐτοί, ὅπως ἄλλωστε ὁ G. Remérand (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 78), νά πῆραν τήν πληροφορία ἀπό τόν Rouqueville. Ἄν παρ' ὅλα αὐτά ἡ πληροφορία ἀληθεύει, τότε ἀσφαλῶς βρισκόμαστε ἐνώπιον ἐνός ἄλλου φοβεροῦ ἠθικοῦ διλήμματος, ἀντίστοιχου τοῦ χοροῦ, ἄν ὄχι καί δυσκολότερου γιά μία ἀρκετοδίκαιη ἠθική θεώρηση.

από τη σφαγή που ακολουθεί⁴⁸ γλιτώνουν οι μισοί⁴⁹ καταφεύγοντας στο Βουλγαρέλι και κατόπιν στη μονή Σέλτσου. Εκεί πολιορκούνται ξανά από τα στρατεύματα του Άλη Πασά και όσοι καταφέρνουν να σωθούν πηγαίνουν στην Πάργα κι από εκεί στην Κέρκυρα⁵⁰.

Μελετώντας τώρα αναλυτικότερα την πτώση των Σουλιωτισσών από το Ζάλογγο παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει όμοφωνία μεταξύ των έρευνητών ως προς τον αριθμό των ατόμων που πήδηξαν από τις απόκρημνες εκείνες κορυφές του βουνού. Κατά την πιο διαδεδομένη έκδοχή, μέ πολλούς υποστηρικτές, όπως ο Χρ. Περραιβός⁵¹, ο Π. Άραβαντινός⁵², ο F. Rouqueville⁵³, ο M. Villemain⁵⁴, ο G. Gervinus⁵⁵, ο C. M. Bertholdi⁵⁶, ο Άχμέτ Μουφίτ⁵⁷ κ.ά.⁵⁸, οι εν λόγω Σουλιώτισσες ήταν περίπου εξήντα, ανάμεσα στις οποίες πολλές μητέρες, που

48. Σκοτώθηκαν 20 - 25 άνδρες και αιχμαλωτίστηκαν πολλοί άλλοι μαζί με τα γυναικόπαιδα που μεταφέρθηκαν στην Καμαρίνα και τα Ίωάννινα και υπέστησαν διάφορα βασανιστήρια. Την ίδια νύχτα κατά τον Περραιβό σκοτώθηκαν 200 Τούρκοι (ένθ' άνωτ., σελ. 158).
49. 147 άκριβώς κατά τις πηγές του Ί. Λαμπρίδου, ανάμεσα στους οποίους και ο Κίτσος Μπότσαρης (ένθ. άνωτ., σελ. 56).
50. Ί. Λαμπρίδου, ένθ' άνωτ., σελ. 57 κ.έ. Οι περισσότεροι ιστορικοί αναφέρουν ότι οι 150 περίπου Σουλιώτες που σώθηκαν από το Ζάλογγο πήγαν στην Πάργα, χωρίς να διευκρινίζουν αν είναι οι ίδιοι που κατέφυγαν αρχικά στο Βουλγαρέλι. Γι' αυτό καλύτερα να έμπιστευτούμε και πάλι τις εκτενέστερες αναφορές του Λαμπρίδου (Πρβλ. Π. Άραβαντινού, ένθ' άνωτ., σελ. 296). Σημειωτέον πάντως ότι τα γεγονότα αυτά περιγράφονται κάπως διαφορετικά από τον Περραιβό (ένθ' άνωτ., σελ. 156 - 158).
51. Ένθ' άνωτ., σελ. 157.
52. Ένθ' άνωτ., σελ. 296.
53. Histoire..., σελ. 142. Πρβλ. του άυτοϋ, Voyage dans la Grèce, τόμ. 5. Paris 1821, σελ. 185.
54. Ένθ' άνωτ., σελ. 283.
55. Ένθ' άνωτ., σελ. 70.
56. Ένθ' άνωτ., σελ. 137 - 138 (βλ. και έκδ. «ΜΟΡΦΩΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ», ένθ' άνωτ., σελ. 36).
57. Ένθ' άνωτ., σελ. 82 - 83.
58. Τόν αριθμό αυτόν υιοθετούν και νεώτεροι όπως ο Άπ. Δασκαλάκης (ένθ' άνωτ., σελ. 70), ο Δημ. Φωτιάδης (ένθ. άνωτ., σελ. 337) ο W. Plomer (ένθ' άνωτ., σελ. 114 - 115), ο G. Remérand (ένθ' άνωτ., σελ. 78) και ο A. Foss (ένθ' άνωτ., σελ. 164).

έριξαν στον γκρεμό και τά παιδιά τους, καθώς και έγκυοι⁵⁹. Ο L. Relfe⁶⁰ και ο S. Hughes⁶¹ ανεβάζουν τον αριθμό των γυναικών σε εκατό, όπως και ο άξιωματικός του Άλη Πασά Σουλεϊμάν άγας που φέρεται ως αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος⁶². Ο δέ Bartholdy άριθμεί τριανταενέα γυναίκες⁶³. Μιά άλλη έκδοχή φέρει τούς άνθρώπους που έπεσαν από το Ζάλογγο να είναι έξι (6) άνδρες και είκοσι δύο (22) γυναίκες (σύν τά νήπια κάποιων από αυτές). Η έκδοχή αυτή άπαντά πρωτίστως στον W. Leake⁶⁴ και κατόπιν στον G. Finlay⁶⁵, έπαναλαμβάνεται δέ από τον Άπ. Βακαλόπουλο⁶⁶, ο όποιος προφανώς την θεωρεί προτιμητέα⁶⁷. Ο Ί. Λαμπρίδης έξάλλου παρέμπει μέν στον Leake, συλλέγει όμως στοιχεία και από άλλες πηγές⁶⁸ που αναφέρονται σε πενήντα έξι (56) γυναίκες⁶⁹ και δεκατρείς (13) άνδρες⁷⁰.

59. Γιάννη Βλαχογιάννη, Μεγάλα Χρόνια, έν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 2, σελ. 79: «Άπό τις πεσμένες γυναίκες οι περισσότερες ήταν από τη φάρα των Κουτσονικάτων, και πολλές άπ' αυτές γκαστρωμένες («Έθν. Έφημερίς», Ναύπλιο, 18 Ίουν. 1832)».
60. Ένθ' άνωτ., σελ. 120.
61. Ένθ' άνωτ., σελ. 67.
62. Βακαλόπουλου Άπ., ένθ' άνωτ., σελ. 624.
63. Ένθ' άνωτ., σελ. 282.
64. Ένθ' άνωτ., σελ. 246.
65. Ένθ' άνωτ., σελ. 51.
66. Ένθ' άνωτ., σελ. 623. Πρβλ. του άυτοϋ, Έπαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις, έν Ίστορία του Έλληνικού Έθνους, έκδ. «Έκδοτική Άθηνών» Α.Ε., τόμ. ΙΑ', Άθήνα 1975, σελ. 406 - 407. Έπίσης στην έκδοση της Ίστορίας του Έλληνικού Έθνους του Κ. Παπαρρηγόπουλου που χρησιμοποιούμε περιλαμβάνεται εικόνα από τον χορό του Ζαλόγγου, παρμένη από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Άθήνας, της όποιας ο ύπότιτλος αναφέρεται σε είκοσιδύο γυναίκες και έξι άντρες μέ τά παιδιά τους (τόμ. 8, σελ. 290).
67. Καθώς έχει υπόψη του και άλλες έκδοχές.
68. Ο Ί. Λαμπρίδης στηρίζεται κατά πολύ στην αυτοβιογραφία ενός Θεοδώρου Παπαθωμά, καθώς και σε άλλες παραδόσεις (βλ. τό Προοίμιο του ως άνω τεύχους του).
69. Ο Θ. Ζήσης κάνει λόγο για πενήνταεπτά γυναίκες (ένθ' άνωτ., σελ. 413).
70. Ένθ' άνωτ., σελ. 55 - 56: «έκ δέ των άλλων 56 μέν γυναίκες και 13 άνδρες, άν τά όνόματα ή παράδοσις δυστυχώς δέν διέσωσεν, έν χοροίς και άσμασι τη 11 π.μ. κατηγορημίσθησαν. Πολλάι δ' εκ των άθανάτων τούτων γυναικών μητέρες ούσαι, πριν ή τό όλέθριον τούτο πήδημα πηδήσωσιν, έξεσφενδόνισαν πρώτον τά τέκνα των». Πρβλ. Χ. Ί. Σούλη, Ζάλογγον, έν Μ.Ε.Ε., τόμ. 11, σελ. 901.

Ἀποτολμώντας ἓνα σχολιασμό στά παραπάνω μποροῦμε νά ποῦ-
με ὅτι οἱ δύο πρῶτες ἐκδοχές προέρχονται κατά πᾶσα πιθανότητα
ἀπό περιγραφές αὐτοπτῶν μαρτύρων⁷¹ καί στήν οὐσία δέν διαφω-
νοῦν μεταξύ τους τόσο, ὅσο ἐνδεχομένως δηλώνει ἡ διαφορά τοῦ
ἀριθμοῦ, διότι τήν ὥρα τῆς μάχης δέν εἶναι εὐκολο νά ὑπολογίσει κα-
νεῖς μέ ἀκριβεία ἓνα πλῆθος πού κυμαίνεται σέ τέτοιους ἀριθμούς.
Ἀντίθετα οἱ ὑπόλοιπες στηρίζονται προφανῶς σέ ἐκ τῶν ὑστέρων
προσπάθειες καταμέτρησης τῶν πεσόντων, γι' αὐτό καί οἱ ἀριθμοί
εἶναι πιό συγκεκριμένοι. Ἡ ἐκδοχή τοῦ Λαμπρίδου ἑναρμονίζεται μέ
τίς προηγούμενες, ἄν ἐξαίρεθῆ ἡ ἔλλειψη ἀναφορᾶς σέ ἄνδρες ἀπό
ἐκεῖνες. Κι ἄν ἀληθεύει, τότε μποροῦμε νά εἰκάσουμε ὅτι γιά τούς
αὐτόπτες μάρτυρες οἱ ἄνδρες αὐτοί πέρασαν ἀπλά ἀπαρατήρητοι⁷²
μπροστά στήν πτώση τῶν πολυπληθέστερων γυναικοπαίδων. Ἀλλά
δεδομένου ὅτι τά ὀνόματα τῶν κρημισθέντων δέν ἔχουν σωθεῖ καί
ὅτι τό ἔργο τοῦ Leake χαίρει γενικά ἐκτιμήσεως, καλό θά ἦταν νά μήν
ἀπορριφθεῖ τελείως ἡ ἐκδοχή του, καθῶς μάλιστα ἔχει καί κάποια
κοινά σημεῖα μέ τίς ἄλλες.

Σύμφωνα μέ πολλές μαρτυρίες, τοῦ θανάτου τῶν Σουλιωτισσῶν
προηγήθηκε χορός πού ἔχει μείνει γνωστός στήν Ἱστορία ὡς «Χορός
τοῦ Ζαλόγγου». Γλαφυρότατη ἐν προκειμένῳ ἡ διήγηση τοῦ αὐτόπτη
μάρτυρα Σουλεϊμάν ἀγά: «Ἐκατό γυναῖκες ἔμεναν μέ μία ὁμάδα
παιδιῶν. Εἶχαν βρεθῆ χωρισμένες ἀπό τούς δικούς των, καί ἀπό τό
ὑψος τοῦ βράχου στόν ὁποῖο εἶχαν σκαρφαλώσει⁷³ γίνονταν οἱ μάρ-
τυρες τῆς τρομερῆς τύχης τῶν συντρόφων τους. Ἡ τύχη αὐτή τούς
ἀπειλοῦσε μέ τήν σειρά τους. Μία ξαφνική ὁμως ἀπόφαση τούς ὑπό-
σχεται νά τούς βοηθήσῃ ἐναντίον τῆς ἀτιμίας καί τῆς ντροπῆς τῆς τι-
μωρίας. Πιάνονται ἀπό τά χέρια, ἀρχίζουν ἓνα χορό, πού τά βήματά
του τά κινοῦσε ἓνας ἀσυνήθιστος ἥρωισμός καί ἡ ἀγωνία τοῦ θανά-

71. Ὁ Σουλεϊμάν ἀγάς ἄλλωστε παρουσιάζεται, ὅπως εἶδαμε, ὡς ἓνας τῶν αὐτοπτῶν
μαρτύρων.

72. Ἴσως πάλι νά πρόκειται γιά νεαρά ἀγόρια πού ἄλλοτε καταγράφονται ὡς παιδιά
τῶν Σουλιωτισσῶν καί ἄλλοτε ὡς ἄνδρες, ἄν καί μία τέτοια ἐξήγηση εἶναι ὁμολο-
γουμένως παρακινδυνευμένη.

73. Βράχος καλούμενος «Στεφάνι» πού ἔγινε ἐκτοτε ἐθνικό σύμβολο (Θ. Ζήση, ἐνθ'
ἄνωτ., σελ. 413 - 414).

του τόνιζε τόν ρυθμό του. Τραγούδια πατριωτικά τόν συνόδευαν· οἱ
ἐπωδοί τους ἀντηχοῦσαν σ' αὐτιά τῶν μουσουλμάνων. Ὁ οὐρανός
ἀσφαλῶς τίς ἄκουε. Στό τέλος τῶν ἐπωδῶν οἱ γυναῖκες βγάζουν μία
διαπεραστική καί μακρόσυρτη κραυγή, πού ὁ ἀντίλαλός της σβήνει
στό βάθος ἑνός τρομακτικοῦ γκρεμοῦ, ὅπου ρίχνονται μαζί μέ ὅλα τά
παιδιά τους»⁷⁴. Πιό γνωστή εἶναι ἡ περιγραφή κατά τήν ὁποία οἱ
Σουλιώτισσες πρῶτα ρίχνουν τά παιδιά τους στόν γκρεμό καί ὕστε-
ρα ἀκολουθοῦν οἱ ἴδιες πέφτοντας μία - μία: «Εἰς τό μεταξύ δέ τῆς
τοιαύτης πάλης ἐξήκοντα Σουλιώτιδες (ᾧν αἱ πλεῖστοι ἔφερον καί
νήπια ἐν ταῖς ἀγκάλαις των) ἰδοῦσαι ὅτι ἡ νίκη ἔρρεπεν ὑπέρ τῶν
ἐχθρῶν, προέβησαν εἰς τό ἀποτομώτερον μέρος τοῦ βουνοῦ καί κατά
πρῶτον ἔρριψαν τά νήπιά των ἐκ τοῦ χείλους τοῦ τρομεροῦ ἐκεῖνου
κρημνοῦ, ἀποστρέφουσαι τό πρόσωπον ἀπό τοῦ φρικωδεστάτου
ἐκεῖνου θεάματος· ἀκολούθως ἐν παρατάξει χοροῦ τεθεῖσαι, ἡ προη-
γουμένη τῆς ἐπιθανατίου ἐκεῖνης χορείας, ἅμα ἐπλησίαζεν εἰς τό
χεῖλος τοῦ κρημνοῦ, διδοῦσα τόν τελευταῖον ἀσπασμόν διά προσώ-
που θυμηδοῦς εἰς τās συγχορευτρίας της κατεκρημνίζετο· ἡ δέ μετά
ταύτην χορεύουσα ὠδήγει τήν χορείαν ἐκ νέου, καί ἐν τῇ αὐτῇ θέσει
ἐπιστρέφουσα ἠκολούθει τό παράδειγμα τῆς προτέρας· καί οὕτως ἐν
ἐξήκοντα περιόδοις τοῦ χοροῦ κατεκρημνίσθησαν διά τῆς αὐτῆς θυ-
μηδίας ἅπασαι αἱ ἐξήκοντα φιλελεύθεροι ἐκεῖναι γυναῖκες, ἵνα ἀπο-
φύγῳσι τήν ζώγρησιν καί ἀτιμίαν, θέαμα καί παράδειγμα ἀμίμητον
δοῦσαι εἰς τόν κόσμον»⁷⁵.

74. Βακαλόπουλου Ἄπ., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σελ. 624 - 625 (ἀπό-
σπασμα ἀπό τό βιβλίο τοῦ Ibrahim Manzour - Efendi, Mémoires sur la
Grèce et l' Albanie pendant le gouvernement d' Ali - Pacha, Β' ἐκδοση, Paris 1828,
σελ. 48 - 49). Πρβλ Hughes S., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 167. Ἀχμέτ Μουφίτ, ἐνθ'
ἄνωτ., σελ. 82 - 83. W. Plomer, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 114 - 115.

75. Π. Ἀραβαντινοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 296. Πρβλ. Περραιβοῦ Χρ., ἐνθ' ἄνωτ.,
σελ. 157. Παπαρρηγόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 310. Βιτάλη Φιλ., ἐνθ'
ἄνωτ., στ. 1188. Δασκαλάκη Ἄπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 70. Διονυσίου Κόκκι-
νου, Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση, ΣΤ' ἐκδοση (εἰκονογραφημένη καί βελτιωμένη),
τόμ. 1, copyright «ΜΕΛΙΣΣΑ» 1974, σελ., 68. Φωτιάδη Δημ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ.
337 - 338. Ζήση Θ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 413. Σπύρου Μελά, Τά ἅπαντα, τόμ. 4:
Τό λιοντάρι τῆς Ἡπείρου. Μυθιστορηματική βιογραφία τοῦ ΑΛΗ ΠΑΣΑ τοῦ Τε-
πελενλή, copyright 1955 by D. DIMITRAKOS S.A., σελ. 184. C. M., Bertholdi,

Παραλλαγές λοιπόν υπάρχουν και όσον αφορά τον χορό, είναι όμως έπουςιόδεις. Σημασία έχει ότι ο χορός του Ζαλόγγου είναι ένα πραγματικό γεγονός⁷⁶, κάτι που συνέβη πάνω στην απόγνωση των Σουλιωτισσών εκείνων, οι οποίες αντιμετώπιζαν τό δίλημμα σκλαβιά ή θάνατος⁷⁷. Γιατί αυτό όμολογούν όλοι οι ιστορικοί ως κίνητρο των απελπισμένων γυναικών, την αποφυγή του βιασμού τους και γενικότερα της άτιμωτικής ύποδούλωσης με ότι αυτή συνεπάγεται για μία γυναίκα και τά παιδιά της. Άλλά δέν πρέπει νά είναι μόνο αυτό, αν μάλιστα λάβουμε υπόψιν και τίς μαρτυρίες περί συμμετοχής άνδρων⁷⁸ στην πτώση από τό Ζάλογγο. Είναι και ή αποφυγή των πάσης φύσεως βασανιστηρίων και του φρικτού θανάτου πέραν του ότι για τούς Σουλιώτες πολεμιστές ή ίδια ή παράδοση στά χέρια του έχθρου φαίνεται νά συνιστά άτιμωτική πράξη⁷⁹. Ο συνδυασμός λοιπόν όλων αυτών είναι ή αίτία του χορού του Ζαλόγγου.

ένθ' άνωτ., σελ. 137. Finlay G., History of the Greek Revolution..., σελ. 51. Foss A., ένθ' άνωτ., σελ. 160. Leake W., ένθ' άνωτ., σελ. 246. Κ. Α. Ρεφενέλ, Ιστορία των νεωτέρων Έλλήνων από της άλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ του Β' μέχρι του 1825, εκ του Γαλλικού μεταφρασθείσα υπό Κοσμά Κοκίδου, Έν Άθήναις 1861, Villemain M., ένθ' άνωτ., σελ. 283 - 284.

76. Ο Άπ. Βακαλόπουλος αναφέρει ότι διατυπώθηκαν κάποιες άμφιβολίες τόν περασμένο αιώνα όσον αφορά τόν χορό του Ζαλόγγου και τίς ειδήσεις τίς σχετικές με προδοσίες Σουλιωτών, τίς θεωρεί όμως άβάσιμες (Ιστορία του Νέου Έλληνισμού, σελ. 624).
77. Πρβλ. Σπύρου Μελά, ένθ' άνωτ., σελ. 183 - 184: «Έκει στην άκρη του γκρεμού, σφιχταγκαλιασμένες, ξεφωνίζοντας, κλαίγοντας, μοιρολογώντας, αντικρίζανε τό φοβερό δίλημμα ζωής άτιμασμένης ή θανάτου». Ο χορός του Ζαλόγγου είναι άλλο ένα δείγμα του πόσο ή έκσταση, στην οποία φέρει τούς ανθρώπους ή μουσική και ό χορός, βοηθάει στην αντιμετώπιση του θανάτου, όπως άλλωστε αποδεικνύει τό κύκνειο άσμα του Μωυσέως (Δευτ. 32,1 κ.έ.), ό ύμνος των Τριών Παίδων «έν τή καμίνω του πυρός» (Δανιήλ 3, 51 κ. έ.) αλλά και τά πατριωτικά τραγούδια των ήρώων της ελληνικής επανάστασεως με άποκορύφωμα τό άσμα του σουβλιζόμενου (!) Άθανάσιου Διάκου.
78. Άν και δέν αποκλείεται ένα αντίστοιχο κίνητρο για τούς άνδρες, καθώς οι Όθωμανοί δέν φημίζονται για τήν ήθική τους.
79. Βλ. Άρς Γ., ένθ' άνωτ., σελ. 82: «Είς τήν νέαν των αίτησιν βοήθειας προς τόν Άλέξανδρον Ι της 1ης Νοεμβρίου 1803 έλεγον: "Κρεμάσαμεν τά όπλα εις τούς βράχους ύψηλών αποκρήμων όρέων, τήν κορυφήν των οποίων μόνον ό ήλιος βλέπει. Έδώ μένομεν, σπάζομεν πέτρας και θρεφόμεθα με ξηράς ρίζας της άγονης γής και ανατριχιάζομε με τήν ιδεάν της σκλαβιάς. Σεβόμενοι τό γένος μας και τούς τάφους των προγόνων μας θά προτιμήσωμεν τόν θάνατον".

Κλείνοντας με τά ιστορικά περί του χορού του Ζαλόγγου άξίζει νά αναφέρουμε τήν είδηση ότι υπήρξαν και επιζώντες από τήν πτώση στον γκρεμό. Λέγεται πως μερικές γυναίκες τελικά δέν σκοτώθηκαν, επειδή έπεσαν πάνω στα τρυφερά σώματα των παιδιών και των συμπολιτισσών τους που είχαν πέσει πριν από αυτές⁸⁰. Ο Λαμπριδης κάνει λόγο για δύο μικρά κορίτσια που επέζησαν⁸¹, εκ των οποίων τό ένα, όνόματι Αϊκατερίνη, παντρεύτηκε άργότερα κάποιον Κωνσταντίνο Καρά⁸². Άλλες πληροφορίες τέλος μιλούν για πέντε μικρά παιδιά που σώθηκαν, μεταξύ των οποίων ένα κοριτσάκι με τό όνομα Λάμπρω, που μεταφέρθηκε στην Καμαρίνα και άργότερα άφιερώθηκε στη μονή του Ζαλόγγου ως μοναχή⁸³.

γ) Άνάλογα περιστατικά στη Νεώτερη Έλληνική Ιστορία

Η νεώτερη ιστορία του έθνους μας είναι γεμάτη από περιστατικά παρόμοια με τόν χορό του Ζαλόγγου⁸⁴. Οι μέχρι τελικής πτώσεως

80. Περχαίβου Χρ., ένθ' άνωτ., σελ. 157: «τινές εκ αυτών δέν απέθανον, επειδή έπιπτον επί τά τρυφερά των τέκνων και συμπολιτισσών σώματα, τά όποια ήσαν προσηλωμένα επί όξειών πετρών». Βλ. και Rouqueville F., Histoire..., σελ. 142: «... elles se precipitent au fond de l' abîme, où les cadavres amoncelés de leurs enfants en empêcherent quelques - unes de trouver la mort, objet de leurs vœux». Πρβλ. του αυτού, Voyage..., τόμ. 5, σελ. 185.
81. Ένθ' άνωτ., σελ. 56.
82. Ο όποιος υπήρξε ένας εκ όσων βοήθησαν τόν Λαμπριδή νά συλλέξει στοιχεία για «ΤΑ ΣΟΥΛΙΩΤΙΚΑ» (βλ. τό προοίμιο του τεύχους).
83. Βλαχογιάννη Γ., Μεγάλα Χρόνια, σελ. 79: «Ο Π. Ζερλέντης γράφει πως γλυτώσαν πέντε μικρά παιδιά («Εστία» ΚΗ', 1889, σ. 228)». Βιτάλη Φιλ., ένθ' άνωτ., στ. 1188: «Εκ των κρημισθέντων παιδιών περί τά πέντε διασώθηκαν έμπλακέντα μεταξύ των συμφύτων δενδρουλλίων και άλλων άκανθωδών θάμνων, ή και των άσπαιρόντων σαμάτων των προοριφθέντων. Έξ αυτών ή Λάμπρω μεταφερθείσα εις Καμαρίναν άφιερώθη μετά ταύτα εις τήν μονήν γενομένη μοναχή». Ο Γιάννης Βλαχογιάννης αναφέρει επίσης ότι μία θεία του όνόματι Βαρσάμω υπήρξε Ζαλογγίτσια που επέζησε από τήν πτώση στον γκρεμό (αυτόθι, σελ. 78 - 79). Και ό Πετρος Χάρης συνιστά νά γίνει πιστευτή ή μαρτυρία, μόνο και μόνο επειδή προέρχεται από τόν Βλαχογιάννη (Η άληθινή μορφή της Σουλιώτισσας, έν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 30 - 31).
84. Βέβαια ό χορός που συνόδεψε τίς πράξεις των Σουλιωτισσών είναι κάτι τό ξεχωριστό, γι' αυτό πολλοί περιγράφουν αυτό που έγινε στο Ζάλογγο ως μοναδικό γεγονός.

ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων κατά τῶν βαρβάρων κατακτητῶν ἐξώθησαν ὀρισμένους σέ ἀντίστοιχες ἐνέργειες. Ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου εἶναι βέβαια ἡ πιό γνωστή περίπτωση καί περιλαμβάνει περισσότερα ἀναλυτέα ἀπό ἠθικῆς πλευρᾶς στοιχεῖα. Γι' αὐτό καί ἐπελέγη ὡς τό πιό ἀντιπροσωπευτικό δείγμα αὐτῶν τῶν περιπτώσεων γιά συστηματική μελέτη. Δέν εἶναι ἄσκοπο ὁμως νά γίνει μία ἔστω σύντομη ἀναφορά καί σέ μερικά ἄλλα παρόμοια γεγονότα πού χαραχτήκαν βαθιά στή μνήμη τοῦ λαοῦ μας, καθῶς μέρος τῆς ἠθικῆς θεώρησης τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου ἀφορᾶ κάθε ἀνάλογο περιστατικό.

1. Μονή Σέλτσου

Στή μονή Σέλτσου⁸⁵, σέ ἓνα ὕψωμα πάνω ἀπό τόν Ἀχελῶο κοντά στό χωριό Βρεστένιτσα, ὅπου εἶχαν καταφύγει, ὅπως εἶδαμε⁸⁶, οἱ Σουλιῶτες ἀπό τό Βουλγαρέλι, ἐπαναλήφθησαν σκηνές Ζαλογγιτίκες. Κατά τίς ἀρχές τοῦ 1804 ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἔστειλε ἐναντίον τῶν 1.100 καί πλέον Σουλιωτῶν πού ὀχυρώθηκαν στή μονή πολυάριθμο στρατό⁸⁷. Οἱ Σουλιῶτες ἀντέξαν στήν πολιορκία τρεῖς περίπου μῆνες, ἀλλά γύρω στίς 20 Ἀπριλίου ὑπέκυψαν⁸⁸. Ἀκολούθησε ἀνθρωποκνηγητό καί περίπου ἑκατόν ἐξήντα Σουλιώτισσες, μερικῆς μέ τά παιδιά τους, ἔπεσαν στόν Ἀχελῶο καί πνίγηκαν, γιά νά μήν πέσουν ζωντανές στά χέρια τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ⁸⁹. Τήν ἴδια ὥρα τριακόσιοι μάχιμοι Σουλιῶτες σφαγιάστηκαν ἢ αἰχμαλωτίστη-

85. Μονή ἀφιερωμένη στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

86. Βλ. σελ. 21 καί 24 τῆς παρούσης μελέτης.

87. 4.000 χιλιάδες ἄνδρες κατά τίς πληροφορίες τοῦ Λαμπρίδου (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 57), 5.000 κατά τόν Π. Ἀραβαντινό (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 297), 7.000 κατά τόν Περραιβό (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 162) καί τόν Plover (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 115 - 116).

88. Βέη Νικολάου, Σέλτσου μονή, ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. 21, σελ. 404. Κατά τόν Λαμπρίδου οἱ Σουλιῶτες ἀντιστάθηκαν μέχρι τίς 15 Ἀπριλίου καί ἠττήθηκαν κατόπιν μᾶς ἀκόμη δωροδοκίας καί προδοσίας (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 57 - 58). Διεξοδικά γιά τήν ἄμυνα στή μονή Σέλτσου βλ. τή μονογραφία τοῦ Δημ. Καρατζένη, Ἡ μάχη τοῦ Σέλτσου, δραματική ἀντίσταση τῶν Σουλιωτῶν, Ἀθήναι 1970.

89. Περραιβοῦ Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 165. Plover W., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 116. Πρβλ. Δασκαλάκη Ἀπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 70. Hughes S., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 169. Villemain M., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 182.

καν, ἐνῶ σύμφωνα μέ τόν Π. Ἀραβαντινό μερικοί πέθαναν ἀπό πείνα ἢ γκρεμίστηκαν ἀπό τά ὕψη πάνω στήν ἀπόγνωσή τους⁹⁰. Οἱ μόνοι διασωθέντες κατά τίς ἴδιες πληροφορίες ἦταν ὁ Κίτσος Μπότσαρης μέ 55 ἄνδρες καί μία μόλις γυναίκα, οἱ ὅποιοι κατέφυγαν στήν Πάργα⁹¹.

2. Ρηνιάσα

Πρωταγωνίστριες τοῦ ὀλοκαυτώματος στή Ρηνιάσα εἶναι πάλι οἱ ἀτρόμητες Σουλιώτισσες. Ἐκεῖ, ὅπως εἶδαμε⁹², εἶχαν συγκεντρωθεῖ πάνω ἀπό εἴκοσι Σουλιώτικες οἰκογένειες, στήν πλειοψηφία τους γυναικόπαιδα, στίς ὁποῖες προστέθηκαν ἄλλα 78 ἄτομα πού ἀποσπᾶστηκαν ἀπό τό σῶμα πού πῆγε στό Ζάλογο. Ἀρχές τοῦ 1804 ὁ Ἀλῆ Πασᾶς τοῦς ἐπιτέθηκε καταφέροντας νά σκοτώσει ἢ νά αἰχμαλωτίσει τά περισσότερα ἀπό τά δυστυχή ἐκεῖνα πλάσματα. Σέ ἓναν ἀπό τοῦς πύργους τῆς περιοχῆς, ὀνομαζόμενο Κούλα τοῦ Δημουλά, εἶχε κλειστεῖ ἡ Δέσπω Μπότση, χήρα τοῦ Γεωργίου Μπότση — ἀρχηγοῦ μᾶς Σουλιώτικης πατριᾶς, μέ τίς κόρες, τά ἐγγόνια καί τίς νύφες της, σύνολο μιά δεκαριά ἄνθρωποι⁹³. Ἀντιστάθηκαν ἥρωικά μέχρι πού ἄρχισαν νά ἐξαντλοῦνται τά τρόφιμα καί τά πολεμοφόδια τους. Τότε, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ἡ Δέσπω ἀπευθυνόμενη στίς ἄλλες γυναῖκες ρώτησε ἂν προτιμοῦσαν τή σκλαβιά ἢ τόν θάνατο⁹⁴. Ὅλες διά-

90. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 279. Πρβλ. Βέη Ν., Σέλτσου μονή, σελ. 404.

91. Αὐτόθι. Βλ. καί Plover W., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 116: «Three hundred Suliots were captured or killed, and 160 women, some with children, threw themselves into the Achelous. The rest of the women were captured, all but one, who with fifty - five men managed to escape to Parga». Ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης κάνει λόγο γιά ἑκατόν πενήντα διασωθέντες (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 70).

92. Βλ. σελ. 22.

93. Π. Ἀραβαντινοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 296 - 297. Φωτιάδη Δημ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 338. Plover W., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 115.

94. Περραιβοῦ Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 159: «Ποῖον ἀπό τά δύο προκρίνετε, τέκνα μου, τήν ἄτιμον καί πολυστένακτον αἰχμαλωσίαν, ἢ τόν ἐνδοξον καί ἐλευθερον θάνατον; τόν θάνατον, τόν θάνατον, ἀπεκρίθησαν ὁμοφώνως».

λεξαν θάνατο κι έτσι βάζοντας φωτιά στο μπαρούτι πού είχε απομείνει ανατίναξε τόν πύργο⁹⁵.

3. Κούγκι⁹⁶

Ἡ ανατίναξη τοῦ πύργου τοῦ Δημουλά στή Ρηνιάσα θεωρεῖται ἐν πολλοῖς ἀπομίμηση τῆς ανατίναξης ἑνός ἄλλου πύργου στό Σούλι ὀνόματι Κούγκι. Τό Κούγκι ἦταν ὁ πύργος ἐντός τοῦ ὁποῖου βρισκόταν ὁ ναός τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ὅπου κατέφυγαν οἱ Σουλιῶτες, ὅταν τά στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ μπῆκαν στό Σούλι. Μετά τή συνθήκη τῆς 12ης Δεκεμβρίου 1803 κι ἐνῶ οἱ Σουλιῶτες πῆραν τόν δρόμο γιά τήν Πάργα, ὁ καλόγερος Σαμουήλ⁹⁷ ἔμεινε μαζί μέ 4 - 5 συντρόφους του στό Κούγκι, γιά νά παραδώσει τά τελευταῖα πολεμοφόδια στόν Ἀλῆ. Ὅταν ἔφτασαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Πασᾶ⁹⁸, γιά νά παραλάβουν τά κιβώτια μέ τήν πυρίτιδα, ἀκούστηκε μία τρομερή ἔκρηξη καί ὅσοι βρισκόνταν ἐκεῖνη τήν ὥρα στόν πύργο σκοτώθηκαν⁹⁹. Ὁ Leake ἔχει ὑπόψη του τρεῖς ἐκδοχές γιά τό συμβάν: α) ὅτι

95. Τά ὀνόματα τῶν νεκρῶν ἀπό τήν ανατίναξη βλ. ἐν Περγραιβοῦ Χρ., αὐτόθι, σελ. 160. Ὁ Μουφίτ (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 83) ἰσχυρίζεται ὅτι στόν ἐν λόγῳ Πύργο κλείστηκαν ὅλες οἱ οἰκογένειες πού βρισκόνταν στή Ρηνιάσα καί ανατίναξαν ἀπό κοινοῦ τόν πύργο ἀλλά οἱ πληροφορίες του ἐδῶ εἶναι προφανῶς ἀνακριβεῖς.

96. Ἄλλη γραφή: Κούγκι (βλ. Λαμπριδίου Ἰ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 51. Ζήση Θ., Κούγκι, ἐν Θησαυρός Γνώσεων, τόμ. 3, σελ. 333).

97. Ὁ καλόγερος Σαμουήλ, κατά κόσμον Σταῦρος Θεμελῆς, πού εἶχε καί τό προσωνύμιο «ἡ τελευταία κρίσις», ὑπῆρξε μία θρυλική προσωπικότητα γιά τήν ἱστορία τοῦ Σουλίου. Πολλά μέρη ἐρίζουν γιά τήν καταγωγή του (βλ. σχετικῶς Ἀγγέλου Ν. Παπακώστα, Ἡ καταγωγή τοῦ Ἐθνομάρτυρος Καλογήρου Σαμουήλ (+1803). Ἐλεγχος ἀντικρουομένων εἰδήσεων, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 151 - 166). Διετέλεσε μαθητής τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καί περὶ τό 1800 ἐγκαταστάθηκε στό Σούλι, ὅπου διακρίθηκε γιά τήν εὐστροφία του καί τήν παλικαριά του κατά τήν τελευταία πολιορκία, μέ ἀποτέλεσμα νά τόν θεωρεῖ ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ὡς τόν μεγαλύτερο ἐχθρό του. Περισσότερα γιά τή ζωή καί τή δράση του στό Σούλι βλ. ἐν Ἰω. Χ. Κωνσταντινίδη, Σαμουήλ. Ὁ Ἱερομόναχος (1733 - 1803), ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, στ. 1147 - 1148.

98. Τρεῖς τόν ἀριθμό, δύο Ὄθωμανοί καί ἕνας Χριστιανός (Φωτιάδη Δημ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 337).

99. Τό γεγονός αὐτό συνέβη στίς 13 Δεκεμβρίου 1803 (Βακαλοπούλου Ἀπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 623).

πρόκειται γιά σχέδιο τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, β) ὅτι ἦταν ἀτύχημα καί γ) ὅτι ἦταν ἐνέργεια τοῦ ἴδιου τοῦ Σαμουήλ¹⁰⁰. Τήν πρώτη τήν θεωρεῖ ἀνεδαφική¹⁰¹, στή δεύτερη δίνει λίγες πιθανότητες, ἐνῶ στήν τρίτη δίνει τίς περισσότερες, καθῶς ὁ καλόγερος δέν μπορούσε νά περιμένει ἔλεος στά χέρια τοῦ Ἀλῆ¹⁰². Πιστεύει ἄλλωστε ὅτι κάτι τέτοιο ταίριαζε στήν ἀποφασιστικότητα τοῦ Σαμουήλ ἀλλά καί γενικότερα στόν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι, ὅταν βρισκόνται σέ ἀπόγνωση, συνηθίζουν νά προβαίνουν σέ τέτοιου εἶδους ἐνέργειες¹⁰³. Πληθὺς δέ Ἑλλήνων καί ξένων ἐρευνητῶν ἀποδίδει τήν ανατίναξη τοῦ πύργου στόν Σαμουήλ¹⁰⁴. Ὁ Περγραιβός μάλιστα στηρίζεται καί στά λεγόμε-

100. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 240.

101. Πρβλ. Περγραιβοῦ Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 153 - 154: «Τήν τραγικήν ταύτην πράξιν ἀπέδωκάν τινες ὡς ἐνέργειαν τοῦ Βεζύρη, ἄλλοι δέ τῶν Σουλλιωτῶν, ἀλλά καί αἱ δύο φῆμαι δέν ἔχονται ἀληθείας, ἡ γάρ φυσική μνησικακία τοῦ Βεζύρη δέν ἐλάμβανε πλήρη ἱκανοποίησιν δίδουσα ἀνεπαίσθητον σχεδόν θάνατον εἰς τόν ἄσπονδον ἐχθρόν του Σαμουήλ, ἐνῶ τόν εἶχεν εἰς χεῖράς του νά τῷ δώσῃ ἐπώδυνον θάνατον, ἀφ' ἑτέρου οἱ Σουλλιωταί, καί κατ' ἐξαιρέσιν οἱ τῆς κατωτέρας τάξεως τόν ἐσέβοντο καί ἠγάπουν, ἀποδίδοντες πάντοτε εἰς τούς φανερούς προδότας καί εἰς τό περρωμένον τήν πτώσιν τῆς πατρίδος».

102. Ὁ S. Hughes ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς εἶχε ὀρκιστεῖ, ἂν τόν ἐπιανε, νά τόν γδάρει ζωντανό καί νά ταριχεύσει τό δέρμα του ὡς κάτι ἀξιοπεριέργο. Γι' αὐτό καί ὁ Σαμουήλ προτίμησε νά ανατινάξῃ τό φρούριο μέ ὅλο το περιεχόμενό του στόν ἀέρα (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 168).

103. Leake W., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 240 - 241: «The Vezir's Albanians assert that it was an accident; but the Suliotes maintain that it was the deed of Samuel, which is very probable, as he could not expect any mercy if taken, and as it accords with his determined character, and with that of the Greeks in general, who often exhibit similar examples of desperation».

104. Βλ. Βακαλόπουλου Ἀπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 623. Κασομούλη Κ. Νικολάου, Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821 - 1833. (Προτάσσεται ἱστορία τοῦ ἀρματωλισμοῦ, εἰσαγωγή καί σημειώσεις ὑπὸ Γιάννη Βλαχογιάννη), τόμ. 1, Ἀθήναι 1939, σελ. 56. Κόκκινου Α., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 68. Μεκίου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 172 - 173. Παπακώστα Ἀγγέλου, Σαμουήλ († 1803). Ἡ θυσία τοῦ θρυλικοῦ καλογήρου στό Κούγκι — Ἀνασκευή ἀβασίμων καί κακοβούλων ἀμφισβητήσεων, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 145 - 150. Παπαρρηγόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 309. Φωτιάδη Δημ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 337. C. M. Bertholdi, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 137. Gervinus G., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 69. Plomer W., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 112. Remérand G., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 77. Villemain M., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 282. Rouqueville (Histoire..., σελ. 141), Ἄρς (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 83) καί Ρεφενέλ (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 215) ὑπερβάλλοντες κάνουν λόγο γιά πλῆθος Τούρκων πού σκοτώθηκαν ἀπό τήν ανατίναξη τοῦ πύργου. Ὁ τελευταῖος μάλιστα ἀριθμεῖ 600 Τούρκους! (αὐτόθι).

να ενός αὐτόπτη καὶ αὐτήκοου μάρτυρα. Ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς λιγοστούς ἄνδρες πού ἔμειναν μὲ τὸν Σαμουήλ. Τὴ στιγμή τῆς ἔκρηξης βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς πυριτιδαποθήκης καί, παρότι κατακάηκε, ἐπέζησε¹⁰⁵. Τὸν ἴδιο ἄνθρωπο συνάντησε ἀργότερα στὴν Κέρκυρα ὁ Bartholdy σὲ κακὴ κατάσταση. Μὲ βάση τὴ μαρτυρία ἐκείνου χρεώνει κι αὐτὸς τὴν ἔκρηξη στὸν Σαμουήλ¹⁰⁶. Μὲ ἀποκορύφωμα τέλος αὐτῆ του τὴν πράξη (τὴν ἀνατίναξη τοῦ πύργου) ὁ Σαμουήλ κατατάσσεται μεταξύ τῶν ἐθνομαρτύρων κληρικῶν¹⁰⁷.

105. Ὁ Περραιβὸς συγκεκριμένα ἀναφέρει: «ὁ ἱερομόναχος Σαμουήλ μείνας μετὰ πέντε μόνον Σουλλιωτῶν παρέδιδε, κατὰ τὴν συμφωνίαν, ὅσα πολεμοφόδια ὑπῆρχον εἰς τὸ φρουρίον, μετὰ δὲ τὴν παράδοσιν ἐμελλε νὰ ὑπάγῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν Πάργαν· καθ' ἣν ὁμως στιγμὴν ἐγένετο ἡ παράδοσις, εἰς ἕκ τῶν τριῶν ἀπεσταλμένων τῶν Τούρκων διὰ τὴν παραλαβὴν τῶν πολεμοφοδίων εἶπε πρὸς τὸν Σαμουήλ: “πόσα κολαστήρια στοχάζεσαι, καλόγηρε, θά σέ κάμῃ ὁ Βεζύρης, ὅποταν σέ βάλῃ εἰς τὸ χέρι, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ δέν γλυτώνεις;” “δέν εἶναι ἄξιος ὁ Βεζύρης, ἀπεκρίθη ὁ Σαμουήλ, νὰ πιάσῃ ἄνθρωπον ὅστις, ἐκτός ὁποῦ δέν τὸν φοβεῖται, γνωρίζει καὶ ἄλλον δρόμον τοῦ θανάτου”· ἐξεληθόντων τούτων τῶν λόγων ἐκ τοῦ στόματός του μὴδὲ παρήλθον δέκα λεπτά τῆς ὥρας καὶ ἦναιπεν ἡ πυρῖτις, ἡ ὁποία καὶ τοὺς ἀπεσταλμένους καὶ δύο Σουλλιωτῶν καὶ τὸν ἴδιον Σαμουήλ κατέκαυσεν· ὁ τελευταῖος μάλιστα ἀφανῆς ἐγένετο ἰστάμενος ὀρθῶς ἐπὶ τι κιβώτιον πλήρες πυρῖτιδος... Μεθ' ἡμέρας τρεῖς τοῦ τραγικοῦ συμβάντος ἐξέτασεν ὁ Περραιβὸς εἰς τὴν Πάργαν Σουλλιωτὴν τινὰ ἡμιφλογισμένον σχεδόν ὑπὸ τῆς πυρῖτιδος, ἰστάμενον κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν ἐκτός τῆς θύρας τῆς πυριτιδαποθήκης, ὁμοίως καὶ ἄλλους δύο συγγενεῖς τοῦ Σαμουήλ, οἵτινες τὸν ἐβεβαίωσαν ὅτι βαστῶν κηρίον ἀναμμένον εἰς χεῖρας ἀνέβη μετὰ τὰς ἀπειλὰς τοῦ Τούρκου ἐπὶ τινος κιβωτίου ἀφ' ὅπου δούς τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸν Τούρκον ἐρριψε ταυτοχρόνως τὸ φυτῆλι τοῦ κηρίου ἐπὶ τὸ ἔδαφος, ἐν ᾧ ὑπῆρχε διεσκορπισμένη πυρῖτις, καὶ οὕτω γέγονεν ὁ γέγονε· διὸ ἡ ἀπάντησις πρὸς τὸν Τούρκον καὶ ἡ τελευταία πιθανὸν ἐπίγνωσις τῆς ἐκ τῶν προφητειῶν ἀπάτης ὑπῆρξαν, νομίζω, τὰ κύρια τοῦ τέλους αἰτία» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 153 - 154).

106. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 281. Λέγεται ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς θεώρησε τὴν ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Σαμουήλ ὡς καταπάτησις τῆς συνθήκης, γι' αὐτὸ καὶ ἐπετέθη ἐναντίον τῶν Σουλλιωτῶν. Ἦταν ὁμως ἀπλὰ μία πρόφασις (βλ. καὶ Παπαρηγόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 309). Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἤθελε πάση θυσίᾳ νὰ ἐξολοθρεύσει τοὺς Σουλλιωτῆς γνωρίζοντας ὅτι, ἂν ἔμειναν ἐλεύθεροι, θά ἐπιχειροῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους, ὅπως καὶ ἐγένε μετὰ ἀπὸ 17 χρόνια.

107. Βλ. Γιάννη Β. Ἰωαννίδη, Μικρὴ ἐγκυκλοπαίδεια ἐθνομαρτύρων κληρικῶν, Α' ἔκδοσις, τόμ. Β', Ἀθήνα 1992, σελ. 96.

4. Μεσολόγγι

Γεγονότα ὅπως τὰ παραπάνω ἔλαβαν χώρα καὶ κατὰ τὴν ἥρωική πτώση τοῦ Μεσολογγίου. Οἱ πρωταγωνιστὲς τους πιθανόν νὰ ἐμπνεύστηκαν ἀπὸ τὴν παρουσία Σουλλιωτῶν πολεμιστῶν¹⁰⁸ πού ἄφησαν καὶ στὴ μαρτυρική αὐτὴ πόλη τὸ στίγμα τῆς μαχητικότητάς τους. Τὴν ὥρα λοιπὸν τῆς ἐξόδου (10 Ἀπριλίου 1826) πολλοὶ ἄνδρες βρέθηκαν σὲ τραγικὴ θέση: «...ὁ Ἀμερικανὸς ἐθελοντὴς γιατρός Samuel Howe ἀναφέρεται στὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ Μεσολογγίου. Βασίζεται σὲ πληροφορίες ἀγωνιστῶν πού σώθηκαν κατὰ τὴν Ἔξοδο. Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα πού συγκέντρωσε ὁ γιατρός, πολλοὶ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς, μὴδὲ ὁ ἀνθρώπινος χεῖμαρρος βρέθηκε μπροστὰ στὸ ἀδιεπέραστο φράγμα, “σκότωσαν τίς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τους πού ἀπόκαμαν στὸ φευγιὸ καὶ δέν μποροῦσαν νὰ προχωρήσουν, γιὰ νὰ τὰ σώσουν ἀπὸ τὸ τουρκικὸ μαρτύριο”. Τὸ πλῆθος πού ἔφευγε, ὑπερνικώντας κάθε ἐμπόδιο καὶ ἀναίσθητο μπροστὰ στὸν κίνδυνον, κατόρθωσε νὰ φθάσῃ στὸ βουνὸ χάνοντας τετρακόσιους περίπου ἄνδρες»¹⁰⁹. Ἀλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες δέν πῆγαν πίσω: «Αἱ γυναῖκες ἐπεδείξαντο ὁμοίως παροιμιώδη ἀνδρείαν ἀποθανοῦσαι ὡς ἀληθεῖς Σουλλιωτίδες· κρατοῦσαι τὰ βρέφη αὐτῶν ἐρρίπτοντο ἀπὸ τῶν στεγῶν τῶν οἰκιῶν, μετὰ λογγῶν κατεδιώκον Ἀραβας, οὓς ἐφόνεον, αὐτοκτονοῦσαι ἐπνίγοντο εἰς τὴν θάλασσαν, τὰ πάντα ἐπραττον, ἵν' ἀποφύγῃ τὴν ἀτίμωσιν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν»¹¹⁰.

108. Γνωστοὶ Σουλλιωτῆς ὄπλαρχηγοὶ στὸ Μεσολόγγι, οἱ ὁποῖοι κατάφεραν μάλιστα διὰ τῆς ἥρωικῆς ἐξόδου νὰ ἀποφύγουν τὸν θάνατον, ἦταν ὁ Νότης Μπότσαρης καὶ ὁ Κίττος Τζαβέλλας (Παπαρηγόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 9, σελ. 137. Μαυροειδῆ - Παπαδάκη Σοφ., Μεσολόγγι, ἐν Ἐθναρχεῖαν Γνώσεων, τόμ. 4, σελ. 85).

109. Κυριάκου Σιμόπουλου, Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21. Ἀπομνημονεύματα, χρονικά, ἡμερολόγια, ὑπομνήματα, ἀλληλογραφία ἐθελοντῶν, διπλωματῶν, εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, περιηγητῶν, πρακτόρων κ.α., τόμ. 5, 1826 - 1829, Ἀθήνα 1984, σελ. 29.

110. Ἐπαμεινώνδα Κυριακίδου, Ἱστορία τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας 1832 - 1892, ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 113. Πρβλ. Σιμόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 29: «Οἱ γυναῖκες ὄρμησαν ὀλοφυρόμενες στὴν ἀκτὴ καὶ ρίχτηκαν μὲ τὰ παιδιὰ τους στὴ λιμνοθάλασσα».

Οί ἐν λόγῳ γυναῖκες ἀνήκαν στό σῶμα τῶν «ἐλεύθερων πολιορκημένων» πού δέν κατάφερε νά διασπάσει τόν κλοιό τῶν ἐχθρῶν καί ἐπέστρεψε στήν πόλη, ὅπου δέν ἀπέμενε πλέον καμμία ἐλπίδα σωτηρίας. Ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες δέν ἔλειψαν καί οἱ ἀνατινάξεις: «Ὁ ἥρωας Καψάλης ἐγκλείεται μετά πολλῶν γερόντων καί παιδίων ἐν μιᾷ πυριτιδαποθήκῃ καί ψάλλων τροπάρια ἀνατινάσσεται μετά τῶν ἐν αὐτῇ μαρτύρων τῆς ἐλευθερίας θάπτων μετ' αὐτοῦ πολλούς εἰσβαλόντας ἐχθρούς»¹¹¹. Ἐπίσης: «Ἀνατινάχτηκε καί ὁ ἀνεμόμυλος, ὅπου εἶχε καταφύγει μέγας ἀριθμός γυναικῶν καί ἀρρώστων ἀφανίζοντας πολιορκημένους καί πολιορκητές... Οἱ ὑπερασπιστές ἐνός σπιτιοῦ ἀντέξαν τρεῖς μέρες. Ὑστερα ἀνατινάχτηκαν καί ἔτσι τερματίσθηκε ἡ τραγωδία τοῦ Μεσολογγίου»¹¹².

5. Ἀρχάδι

Ἄλλη μιᾷ γνωστή περίπτωση ἐκουσίου θανάτου, μέ τήν ὁποία κλείνουμε τή σύντομη ἀναφορά σέ τέτοιου εἶδους περιστατικά, εἶναι ἡ ἀνατίναξη τῆς μονῆς Ἀρχαδίου¹¹³ στήν ἐπαρχία Ρεθύμνου κατά τήν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866 - 1869. Στίς ἀρχές Νοεμβρίου τοῦ 1866 τριακόσιοι περίπου ὄπλοφόροι καί ἀρκετά γυναικόπαιδα πολιορκήθηκαν στή μονή ἀπό χιλιάδες Τούρκους. Μετά ἀπό πολλές μάχες οἱ Τούρκοι εἰσέβαλαν στίς 9 Νοεμβρίου¹¹⁴ στήν αὐλή τῆς μονῆς

111. Κυριακίδου Ἐπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 113. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀναφέρει ὅτι ἀπό τήν ἐκρηξη αὐτῆ πυρπολήθηκαν 2000 ἄνθρωποι, Ἕλληνες καί Τούρκοι (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 9, σελ. 137).

112. Σιμόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 30.

113. Μονή «τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι ἀρχῆθεν μέν τῶν ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου καί Ἐλένης, μετά ταῦτα δέ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ». Γωμαδάκη Ν., Ἀρχαδίου Μονῆ, ἐν Θ.Η.Ε. τόμ. 3, στ. 159.

114. Ὁ Γ. Ζομπανάκης (Ἀρχάδι, ἐν Θεσσαυρός Γνώσεων, τόμ. 1, σελ. 345 - 346) καταγράφει ὡς τελευταία ἡμέρα τῆς πολιορκίας ὅποτεν συνέβη καί ἡ ἀνατίναξη τήν 8η Νοεμβρίου, ἀλλά μᾶλλον δέν ἔχει δίκιο.

σφάζοντας ἢ αἰχμαλωτίζοντας ὅσους ἔβρισκαν¹¹⁵. Τότε ὁ ἥρωας Κωνσταντῖνος Γιαμπουδῆς (ἢ Γιαμπουδάκης) ἀνατινάξει τήν πυριτιδαποθήκη¹¹⁶, ὅπου εἶχαν κλειστεῖ πολλά γυναικόπαιδα, παρασέροντας στόν θάνατο ἀναριθμήτους Τούρκους¹¹⁷. Ἀλλά τό μπαρουτί δέν ἦταν ἀρκετό, γιά νά ἰσοπεδώσει τή μονή ἀπό ὄλες τίς πλευρές, κι ἔτσι μερικοὶ πολιορκημένοι ἐπέζησαν. Τούς περίμενε ὁμως ἡ σφαγή ἢ ἡ μετά βασανιστηρίων αἰχμαλωσία¹¹⁸.

115. Μέ πολλή γλαφυρότητα καί ἀρκετές λεπτομέρειες διηγεῖται τά γεγονότα τοῦ Ἀρχαδίου ὁ Ἰ. Δ. Μουρέλλος (Ἱστορία τῆς Κρήτης, Β' ἐκδοση, τόμ. Β'. Ἡράκλειον Κρήτης 1950, σελ. 1151 - 1170. Περισσότερα καταγράφονται στήν Α' ἐκδοση τοῦ 1931). Πρβλ. Παντελῆ Πρεβελάκη, Παντέρμη Κρήτη. Χρονικό τοῦ Σηκωμοῦ τοῦ '66, Β' ἐκδοση, Ἀθήνα 1945, σελ. 69 - 96.

116. Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 9, σελ. 250) ἀναφέρει ὡς δράστη τῆς ἐκρηξης τόν Γαβριήλ, ἠγούμενο τῆς μονῆς, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀλλαγῶν σημειώνεται, εἶχε παρακινήσει τούς ἀγωνιστές στή μονή νά κοινωνήσουν πρὶν τό ἐπικείμενο τέλος. Ἀλλά ὁ Γαβριήλ σκοτώθηκε ἀπό πυροβολισμό στό στήθος τρεῖς ὥρες πρὶν τήν ἐκρηξη (Μουρέλλου Ἰ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 1160), συνεπῶς δέν μπορεῖ νά ἦταν αὐτός πού ἀνατίναξε τό μοναστήρι.

117. Συγκλονιστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ γεγονότος ἀπὸ τόν Ἰωάννη Μουρέλλο: «Ὅλοι οἱ Τούρκοι ποῦναι στήν αὐλή θέλουν νά μποῦν μέσα στήν πυριταποθήκη ζητώντας καθένας τῶν νά προφτάξῃ ν' ἀρπάξῃ τό θῦμα του. Ὁ Γιαμπουδῆς ἔχει τόν ἥρωισμό νά περιμένῃ. Θέλει νά πάρῃ ὅσο μπορεῖ περισσότερες ψυχές ἐχθρικές μαζι τοῦ. Τά γυναικόπαιδα ἀφήνουν στριγγές φωνές κι ὁ θόλος ἀντιλαλεῖ στούς θρήνους. Ἡ ὥρα φθάνει. Ὁ Γιαμπουδῆς κάνει τό σταυρό του κι ἀδειάζει τίς δύο πιστόλες του πάνω στά βαρέλια τοῦ μπαρουτιοῦ. Συγκλονίζεται συθέμελα τό μοναστήρι καί ὀλόκληρος ὁ θόλος τῆς πυριταποθήκης πετάται στόν ἀέρα πλακώνοντας ὄλους τούς Τούρκους, πού βρισκόντανε στή νοτικὴ πλευρὰ σέ πυκνὴ μάζα περιμένοντες νά βροῦν σειρὰ, γιά νά μποῦν μέσα στό μοναστήρι. Μιά φλόγα πύρινη κι ἕνας ἀσπρόμαυρος καπνὸς φτάνει ὡς τὰ οὐράνια συνεπαίροντας κορμιά, χέρια, πόδια, κεφάλια, γιά νά τὰ πετάξῃ μακριὰ ὡς ἑκατό μέτρα. Πολλοὶ Τούρκοι σκοτώθηκαν ἀπ' τὰ ἴδια τὰ νεκρὰ κορμιά, πού πέταξε τό μπαρουτί κι ἀπ' τήν τρομερὴ ὀρμή τους. Ἐκατοντάδες ὀλόκληρες σκοτώθηκαν ἀπὸ τίς πέτρες τῆς στέγης, πού πολλές ἀπ' αὐτές ἔφταξαν σ' ἀπόσταση διακόσα μέτρα» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 1161).

118. Αὐτόθι, σελ. 1161 κ.έ.

... Είκοσι δύο γυναίκες και έξι άνδρες έπεσαν μέ τά παιδιά τους στό βάραθρο του Ζαλόγγο, γιά νά αποφύγουν τήν αϊχμαλωσία και τήν κατασχώνη (Αθήναι, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Ο ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ ΩΣ ΗΘΙΚΟ ΔΙΛΗΜΜΑ

α) Ηθική θεώρηση τής θανάτωσης τών παιδιών

1. Φόνος

Η ρίψη τών παιδιών από τό Ζάλογο αποτελεί συνειδητή πράξη τών Σουλιωτισσών ανεξαρτήτως αν ήταν αποτέλεσμα τής απόγνωσης στήν όποία βρίσκονταν. Έκ πρώτης όψεως τουλάχιστον φαίνεται πώς υπέπεσαν σ' ένα θανάσιμο άμάρτημα¹¹⁹, στόν φόνο¹²⁰. Είναι δέ γνωστή ή θέση του Χριστιανισμού έναντι του φόνου.

Ο σεβασμός τής ζωής τών άλλων είναι στοιχειώδης ήθική ύποχρέωση για κάθε άνθρωπο¹²¹. Αντίθετα ή αφαίρεση τής ζωής του

119. Για τά θανάσιμα άμαρτήματα βλ. Αϊμιλιανού (Επισκόπου Μελός), Άμαρτήματα θανάσιμα, έν Θ.Η.Ε., τόμ. 2, στ. 247 - 249. Πρβλ. Γεωργίου 'Ι. Μαντζαρίδη, Χριστιανική ήθική, Δ' ανανεωμένη έκδοση, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 152 - 154 και Μητροπούλου Νικολάου, Θέματα Όρθοδόξου Ηθικής Θεολογίας Α'. Πανεπιστημιακά παραδόσεις Χριστιανικής Ηθικής, Αθήνα 1992, σελ. 123 - 125.

120. Άνδρούτσου Χρήστου, Σύστημα Ηθικής, Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 249: «Ο φόνος, ή έκ προθέσεως καταστροφή τής ξένης ζωής, ή έκ διαφόρων προϋούσα έλατηρίων, είναι έν τών μεγίστων κακουργημάτων». Πρβλ. Η. Vorgrimler, Mord, έν L.Th.K., τόμ. 7, στ. 625 - 626: «Mord ist die absichtliche u. schuldhafte Tötung eines Menschen».

121. Περί του σεβασμού τής ζωής τών άλλων ως καθήκοντος βλ. Κεφαλά Νεκταρίου (Μητροπολίτου Πενταπόλεως), Χριστιανική Ηθική (Μάθημα Χριστιανικής Ηθικής προς χρήσιν τών μαθητών τής Ριζαρείου Σχολής), Αθήναι, copyright 1992, Έκδόσεις Νεκτ. Δ. Παναγόπουλος, σελ. 165 κ.έ.

πλησίον συνιστά ἔγκλημα¹²². Ὁ φόνος ἀπαγορεύεται ρητῶς διὰ τῆς ὀγδόης ἐντολῆς¹²³ τοῦ Δεκαλόγου, «οὐ φονεύσεις»¹²⁴, ἐνῶ ὁ Θεός δέν ἀφήνει ἀτιμώρητους ὅσους διαπράττουν φόνους: «ὁ ἐκχέων αἷμα ἀνθρώπου ἀντί τοῦ αἵματος αὐτοῦ ἐκχυθήσεται, ὅτι ἐν εἰκόνι Θεοῦ ἐποίησα τόν ἄνθρωπον»¹²⁵. Ἔτσι τό ἐθιμικό δίκαιο στήν Π.Δ. θεωρεῖ νόμιμη τήν πράξη τοῦ «ἐκχέειν» αἷμα «ἀντί αἵματος»¹²⁶. Ἐπιβάλλονται μόνο κάποιοι κανόνες, γιά νά μὴν εἶναι ἡ ἀντεκδίκηση ἀπεριόριστη¹²⁷. Ἡ ἀδελφοκτονία ἐξάλλου τοῦ δικαίου Ἄβελ ἀπό τόν Κάιν

122. Δημητρόπουλου Παναγιώτου, Ὁρθόδοξος Χριστιανική Ἠθική, ἐν Ἀθήναις 1970, σελ. 241: «...ἡ μεγίστη πασῶν τῶν παραβάσεων τοῦ καθήκοντος τοῦ σεβασμοῦ τῆς ζωῆς τοῦ πλησίον εἶναι ὁ φόνος, ἥτοι ἡ ἐκ προθέσεως ἀφαίρεσις τῆς ζωῆς αὐτοῦ, ἥτις ἀείποτε ἐθεωρήθη ὡς ἐν τῶν ἀπαισιωτέρων καί μισαρωτέρων κοινωνικῶν ἐγκλημάτων».

123. Στό Ἑβραϊκό κείμενο ἡ ἐντολή «*לֹא יָרָח*» (= οὐ φονεύσεις, μὴ διαπράξεις φόνο) τίθεται ἐκτῆ στή σειρά (βλ. K. Ellinger - W. Rudolph, *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1977, σελ. 119. Rud. Kittel, *Biblia Hebraica*, Stuttgart 1966, σελ. 109. Πρβλ. Norman Henry Snaith, *בְּרֵאשִׁית וְשֵׁשׁ פְּרָשֵׁי*, Bury St. Edmunds, Suffolk α.ε. σελ. 117), γι' αὐτό καί σέ πολλά ἐγχειρίδια ἡ ἐντολή «οὐ φονεύσεις» ἀναφέρεται ὡς ἕκτη. Παρατηρεῖται δέ ὅτι τό ρῆμα *יָרָח* (= φονεύω) ὅπως καί τό χρησιμοποιούμενο «φονεύειν» ἀπό τούς Ἑβδομήκοντά (Ο') περιλαμβάνει καί τόν ἐξ ἀμελείας φόνο, τόν ἀκούσιο φόνο (βλ. Μητσοπούλου Νικολάου, Ἡ λεγομένη εὐθανασία, Ἀθήναι 1980, σελ. 86) ἀλλά, οὕτως ἢ ἄλλως, τῆ θανάτωση τῶν παιδιῶν στό Ζάλογγο ἀφορᾷ ἡ βαρύτερη περίπτωση τοῦ ἐκουσίου φόνου καθὼς πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐξετάζεται ἡ πρόθεση τῶν Σουλιωτισσῶν.

124. Ἐξοδ. 20, 15. Δευτ. 5, 18.

125. Γέν. 9, 6. Βλ. καί Ceslas Spicq & Pierre Grelot, Αἷμα, ἐν Λ.Β.Θ., στ. 37 - 38: «Ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, γι' αὐτό καί ὁ Θεός μόνο ἔχει ἐξουσία πάνω στή ζωὴ του. Ἄν κάποιος χύσει αἷμα ἀνθρώπου, ὁ Θεός θά τοῦ ζητήσῃ εὐθύνες (Γέν. 9, 5 ἐξ.). Αὐτό θεμελιώνει θρησκευτικά τήν ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου «οὐ φονεύσεις» (Ἐξ. 20, 13)» (Μετάφραση: Ἰωάννης Καραβιδόπουλος).

126. Αὐτόθι, στ. 38.

127. Ἀριθμ. 35, 9 - 34. Δευτ. 19, 1 - 13. Ἀλλά καί στό Βυζάντιο οἱ νόμοι τῆς πολιτείας προέβλεπαν ἀνάλογη μεταχείριση γιά τούς φονιάδες. Βλ. Basilii Junioris Porphyrogeniti, *Novellae Constitutiones*, ε' περί φόνου, MPG 117, 628D - 629A: «*ἀλλ' οὐδὲν τούς φανερώς ἐλεγχόμενους φονεῖς καί δόλους ἢ συνωμοσίας ἢ συσχευάς ἢ ἐπιθέσεις πρὸς τό μίσους ἄξιον τοῦτο ἔργον ποιούντας, ἢ τούς ὑπηρετούμενους αὐτοῖς παραπειθόντας καί τό πονηρόν ἐκτελοῦντας, τούτους μηδέν ἀπό τοῦ ἀξιώματος ὠφελεῖσθαι, ἀλλ' ὡς ἀναξίους καί ἀτίμους κολάζεσθαι καί ἀποθνήσκειν. Ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης μάλιστα στήν Σζ' Ζ' (297) ἐπιστολή του «Πρὸς φονεῆς» προτρέπει τόν φονιά νά παραδοθεῖ καί νά ἐκτελεστεῖ παρὰ νά διατηρήσῃ τό ἀμάρτημα στήν ψυχὴ του μέχρι τήν αἰώνια κόλαση: «Τί σοβεῖς τήν πόλιν ἀλαζῶν; Τί τόν ἥμερον βίον κυκᾷς; Τί τήν ἐπιείκειαν ἐκπολεμεῖς, οὔτε*

(ὁ πρῶτος φόνος στήν Ἁγία Γραφή) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά «βοᾷ ἐκ τῆς γῆς» πρὸς τόν Θεό γιά τήν ἀπόδοση δικαιοσύνης τό αἷμα τοῦ πρώτου καί νά πέφτει βαριά κατάρα πάνω στόν δεύτερο, στόν φονιά¹²⁸.

Ὁ Κύριος στήν ἐπί τοῦ ὄρους ὀμιλία Του ὄχι μόνο ἐπαναλαμβάνει τήν ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου, ἀλλά προσθέτει καί ὅ,τι εἶναι ἐξίσου ὑποχρεωτικό πρὸς αὐτή καί πρέπει νά θεωρεῖται ὅτι ἐμπεριέχεται στό πνεῦμα τῆς¹²⁹. Σέ ἄλλη περίσταση χαρακτηρίζει τήν ἀνθρωποκτονία ἔργο τοῦ Διαβόλου: «*ὕμεις ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστέ καί τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν. Ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς καί ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐχ ἔστηκεν, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ*»¹³⁰. Κατά τήν ὥρα δέ τῆς σύλληψής Του, μέ ἀφορμὴ τό ἐπεισόδιο πού δημιούργησε ὁ Πέτρος, ἐπισημαίνει: «*Πάντες γάρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρα ἀποθανοῦνται*»¹³¹. Μέ τήν ἴδια ἀποστροφή πρὸς τό ἔγκλημα τῆς ἀφαίρεσης τῆς ζωῆς τοῦ πλησίον ἡ Ἐκκλησία ὀρίζει διὰ τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς βαρύτατα ἐπιτίμια γιά τό ἀμάρτημα τοῦ φόνου¹³².

Εἶναι λοιπόν οἱ Σουλιώτισσες φόνισσες; Διέπραξαν πράγματι ἕνα τόσο εἰδεχθές ἔγκλημα ἢ μήπως ἡ πράξη τους διαφέρει οὐσιαστικά τοῦ φόνου; Γιά νά τό διαπιστώσουμε αὐτό, θά πρέπει κατ' ἀρχὴν νά δοῦμε κατά πόσο ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν στό Ζάλογγο ὑπάγεται σέ περιπτώσεις πού ἡ ἀφαίρεση τῆς ζωῆς τοῦ ἄλλου θεωρεῖται τρόπον τινά δικαιολογημένη.

τόν Θεόν φοβούμενος οὔτε τήν οἰκείαν πρᾶξιν αἰσχυνόμενος;...καλόν σοι νῦν ἀφαιμάξαι τὰς χεῖρας ἐπιδόντι τό οἰκείον αἷμα πρὸς ἐκχυσιν, ἢ τηρήσαι κατὰ ψυχὴν τό παράπτωμα, καί τοῖς ἐκεῖθεν δικαστηρίοις, πρὸς αἰώνιαν φυλάττεσθαι κόλασιν». MPG 78, 356B.

128. Γέν. 4, 1 - 15.

129. Ματθ. 5, 21 κ.ε. Πρβλ. Τρεμπέλα Παν., Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Ἀθήναι 1951, σελ. 97.

130. Ἰωάν. 8, 44.

131. Ματθ. 26, 52. Κατά τήν ἔκδοση Nestle - Aland τό χωρίο ἔχει ὡς ἐξῆς: «*πάντες γάρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρᾳ ἀπολοῦνται*».

132. Ἐπιτίμια ὀρίζονται ἀκόμη καί γιά τόν ἀκούσιο φόνο, ἀλλά εἶναι βέβαια ἐλαφρότερα. Βλ. Πηδάλιον, σελ. 85 - 87 (Συμφωνία στόν ἔσοτ' (66) ἀποστολικό κανόνα). Πρβλ. Γεωργ. Π. Γιαννακόπουλου, Φόνος (Κανονικόν Δίκαιον), ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 11, στ. 1194 - 1195, καί Παναγιώτου Ἐπαμ. Χριστινάκη, Θέματα Κανονικοῦ καί Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Α', Ἀθήνα 1993, σελ. 165 - 172.

2. Ἐν ἀμύνη φόνος καί ἀμυντικός πόλεμος

Μιά τέτοια περίπτωση εἶναι ὁ «ἐν ἀμύνη φόνος»¹³³. Παρότι ὁ φόνος γενικά καταδικάζεται, ὅταν γίνεται μία ξαφνική ἐπίθεση καί ἀπειλεῖται ἡ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου, τοῦ ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα νὰ ἀμυνθεῖ ἀκόμη καί μέχρι τοῦ σημείου νὰ σκοτώσει τὸν ἐπιτιθέμενο¹³⁴. Αὐτὸ βέβαια ἐπιτρέπεται τότε μόνο, ὅταν δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος νὰ διασφαλίσει κανεὶς τὴν ζωὴν του καί τὴν σωματικὴν του ἀκεραιότητα¹³⁵. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια ὁ ἀμυνόμενος βρίσκεται ἐνώπιον μιᾶς κλασικῆς μορφῆς «σύγκρουσης καθηκόντων»¹³⁶. Ἄφ' ἑνὸς ὀφείλει νὰ σεβαστεῖ τὴν ζωὴν τοῦ ἄλλου, νὰ μὴ διαπράξει φόνο, ἀφ' ἑτέρου ὁμως εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑπερασπίσει τὴν δικήν του ζωὴν, διαφορε-

133. Ἄλλες πολυσυζητημένες περιπτώσεις, οἱ ὁποῖες σημειωτέον διχάζουν τοὺς ἠθικολόγους, εἶναι ἡ θανατικὴ ποινὴ καί ὁ πολιτικός φόνος (ἡ δολοφονία τοῦ τυράννου ἢ τοῦ ἀπάνθρωπου ἐξουσιαστῆ γενικότερα). Καμμία ἀπὸ αὐτὲς ὁμως δὲν ἀφορᾷ τὸ θέμα μας, γι' αὐτὸ καί δὲν θὰ τίς ἀναλύσουμε.

134. Carl Wellman, *Morals & Ethics*, Washington University, copyright 1975 Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois, σελ. 166: «No every act of intentionally taking a human life is murder because there are morally justified exceptions to the general rule that it is morally wrong to take a human life. A person is morally justified, for example, in killing in self - defense. If a thief attacks me in a way to threaten my very life, I have a right to resist his attack even to the point of killing him. Since killing in self - defence is morally justified, it cannot properly be condemned as murder» Βλ. καί σελ. 263: «Although it is generally wrong for one human being to take the life of another, there are exceptional cases where this is morally justified. A person has a right to kill his attacker if this is necessary to preserve his life or limb».

135. Θεοφίλου Βορέα, Ἡθικὴ (ἐν «Ἀκαδημεικὰ», τόμ. 4), ἐν Ἀθήναις 1957, σελ. 294: «Ἀλλὰ καί ἡ ἀμύνη ἔχει τὰ ὅρια αὐτῆς. Μόνον δ' ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀνάγκης δύναται νὰ γίνηται χρῆσις αὐτῆς. Καί εἶναι τὸ πρᾶγμα οὐχὶ λιαν εὐχερές. Διότι, ὅταν ὁ λόγος ἐξεγείρηται καί ζητῆ τὴν προστασίαν τοῦ δικαίωματος, προβάλλει καί ἡ ὀργή, τῆς ἐκδικήσεως ἢ δίψα καί ἄλλα πάθη βίαια, ἅτινα σκοτίζουν κατὰ κανόνα τὸ λογικόν καί οὕτως ὁ ἐν ἀμύνη εὐρισκόμενος δὲν δύναται νὰ κρίνη ἀκριβῶς περὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ. Τὸ προέχον ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ εἶναι ἡ σωτηρία τῆς ζωῆς. Ἐάν δύναται ὁ ἀμυνόμενος, χωρὶς νὰ διακινδυνεύσῃ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, καθῆκον ἔχει νὰ ἀφασπίσῃ τὸν ἐπιτιθέμενον καί νὰ παραδώσῃ εἰς χεῖρας τῆς δικαιοσύνης».

136. Καί σὲ τέτοιες περιστάσεις προτιμᾶται τὸ ἀνώτερον καθῆκον, τὸ καθῆκον δηλαδὴ πού ἔχει τὴν μεγαλύτερην ἀξίαν, ἂν καί πολλές φορές εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς ποῖο εἶναι αὐτό. (Βλ. Παν. Χ. Δημητρώπουλου, Καθῆκον, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 7, σελ. 162 - 163).

τικά θὰ εἶναι συνεργός σὲ ἕναν ἄλλον φόνο μέ θῦμα τὸν ἴδιο¹³⁷.

Ἐπὲρ δὲ τοῦ δικαίωματος αὐτοάμυνας μέχρι θανάτου τοῦ ἐπιτιθέμενου προβάλλονται τὰ ἑξῆς ἐπιχειρήματα: α) ἡ ζωὴ τοῦ ἀμυνόμενου εἶναι πιὸ σεβαστὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ἐπιτιθέμενου. Ὁ δεύτερος ἐπιβουλεύεται τὴν ξένην ζωὴν, ἐπομένως δὲν δικαιούται νὰ προσδοκᾷ μεγαλύτερο σεβασμὸν γιὰ τὴν δικήν του ζωὴν¹³⁸, καί β) ὁ ἀμυνόμενος διασώζει, ὅσο περνάει ἀπὸ τὸ χεῖρ του, τὴν τάξιν τοῦ δικαίου πού προσβάλλει ὁ ἐπιτιθέμενος, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ κοινωνία καί ἡ δημόσια ἀσφάλεια θὰ γίνονταν ἔρμαια τῶν κακοποιῶν¹³⁹. Κοντὰ σὲ αὐτὰ τίθεται ἐπικουρικῶς τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὴν ἀμύνην ὑπαγορεύει καί τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντηρήσεως πού ἀποδεικνύεται ἰδιαίτερα ἰσχυρὸ τὴν στιγμὴν τῆς ἐπίθεσης καί τοῦ κινδύνου¹⁴⁰.

Παρατηρεῖται ἐπιπλέον ὅτι ἡ αὐτοάμυνα δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μέ τὴν ἐντολή τῆς ἀγάπης πού προβάλλει ὁ Χριστιανισμός, οὔτε μέ τὰ χωρία Μαθθ. 5, 38 - 42¹⁴¹ καί Α' Κορ. 6, 7 - 8¹⁴², ὅπως ἐσφαλμένα

137. Μητσοπούλου Νικολάου, Θέματα Ὁρθοδόξου..., σελ. 194: «...ὁ ἀφαιρῶν τὴν ζωὴν τοῦ ἐπιτιθέμενου διαπράττει φόνον. Ἀλλὰ καί ὁ μὴ προασπίζων τὴν ζωὴν του, διὰ νὰ μὴ φονεύσῃ τὸν ἐπιτιθέμενον, γίνεται συνεργός εἰς τὸν φόνον ἑαυτοῦ ὑπὸ τοῦ ἄλλου. Εὐρισκόμεθα δηλαδὴ πρὸ συγκρούσεως καθηκόντων, ὡς λέγεται ἐν τῇ Ἡθικῇ».

138. Ἀνδρούτσου Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 179 - 180. Βορέα Θεοφίλ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 294. Δημητρώπουλου Παν., Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἡθικὴ, σελ. 167. Παρεμφερές εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἐπιχείρημα: «...ἡ διατήρησις τῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ Χριστιανοῦ, τοῦ ἐν ἀμύνη εὐρεθέντος, προφανῶς περισσότερον δύναται νὰ συμβάλῃ θετικῶς εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, ἢτις σωτηρία εἶναι καί τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, παρὰ ἡ διατήρησις τῆς ζωῆς τοῦ ἐπιτιθέμενου» (Μητσοπούλου Ν., Θέματα Ὁρθοδόξου..., σελ. 194).

139. Ἀνδρούτσου Χρ., αὐτόθι, σελ. 180. Δημητρώπουλου Παν., αὐτόθι.

140. Ἀνδρούτσου Χρ., αὐτόθι. Δημητρώπουλου Παν., αὐτόθι, σελ. 168.

141. «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη· ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καί ὀδόντι ἀντὶ ὀδόντος. ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ' ὅστις σε ῥαπίζει εἰς τὴν δεξιάν σου σιαγόνα [σου], στρέφον αὐτῷ καί τὴν ἄλλην· καί τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι καί τὸν χιτῶνά σου λαβεῖν, ἄφες αὐτῷ καί τὸ ἱμάτιον· καί ὅστις σε ἀγγαρεύσει μίλιον ἕν, ὑπάγε μετ' αὐτοῦ δύο. τῷ αἰτούντί σε δός, καί τὸν θέλοντα ἀπὸ σοῦ δανείσασθαι μὴ ἀποστραφῆς». Στὴ συνέχεια (στίχ. 43 - 48) δίδεται καί ἐντολή τῆς ἀγάπης ἀκόμη καί πρὸς τοὺς ἐχθρούς.

142. «Ἦδη μὲν [οὖν] ὅλως ἥττημα ὑμῖν ἐστὶν ὅτι κρίματα ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν. διὰ τί οὐχὶ μάλλον ἀδικεῖσθε; διὰ τί οὐχὶ μάλλον ἀποστερεῖσθε; ἀλλὰ ὑμεῖς ἀδικεῖτε καί ἀποστερεῖτε, καί τοῦτο ἀδελφοὺς».

υποστήριξαν οι Μενωνίτες¹⁴³ και ο Τολστόι¹⁴⁴ ερμηνεύοντάς τα κατά γράμμα¹⁴⁵. Ο Κύριος στο Ματθ. 5, 38 - 42 καταργεί το «ὄφθαλμόν ἀντί ὀφθαλμοῦ», τήν ανταπόδοση τοῦ κακοῦ, τήν ἀντεκδίκηση, κι ὄχι τήν ἄμυνα¹⁴⁶. Συνιστᾷ τήν παραίτηση ἀπό μὴ ἀπολύτως ἀναγκαῖα ἀγαθὰ χάριν ἐνὸς ὑψηλότερου σκοποῦ¹⁴⁷. Τό ὅτι δέν πρέπει νά ἐκλαμβάνεται κατά γράμμα τό χωρίο ἢ νά ὀδηγεῖ σέ ἀνοίκειες γενικεύσεις ἀποδεικνύει ἡ ἴδια ἢ στάση τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος, ὅταν δέχτηκε ράπισμα ἀπό τόν δοῦλο τοῦ ἀρχιερέως, τοῦ ζήτησε τόν λόγο¹⁴⁸: «εἰ κακῶς ἐλάλησα, μαρτύρησον περὶ τοῦ κακοῦ· εἰ δέ καλῶς, τί μέ δέρεις;»¹⁴⁹. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐπίσης ὑφιστάμενος κακομεταχείριση διαμαρτύρεται καί ἐπισημαίνει τό παράνομο τοῦ πράγματος¹⁵⁰, κατηγορούμενος δέ ἀπό τούς Ἰουδαίους ἐπικαλεῖται τό νόμιμο δικαίωμά του νά κριθεῖ ἀπό τόν Καίσαρα¹⁵¹. Συνεπῶς ἡ χριστιανική ἀγάπη εἶναι συνυφασμένη μέ τή δικαιοσύνη¹⁵².

143. Προτεσταντική παραφύδα, μερίδα τῶν Ἀναβαπτιστῶν, μέ ἰδρυτὴ τόν Μενπο Σίμπος (1496 - 1561). Βλ. Ἀλεξ. Κ. Παπαδεροῦ, Μενωνίται, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 8, στ. 993 - 994.

144. Ὁ γνωστός Ρῶσος συγγραφέας Λέων Τολστόι (1828 - 1910).

145. Ἀνδρούτσου Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 181. Δημητρόπουλου Παν., Ὁρθόδοξος Χριστιανική Ἠθική, σελ. 169 - 170.

146. Ἀνδρούτσου Χρ., αὐτόθι.

147. Δημητρόπουλου Παν., Ὁρθόδοξος Χριστιανική Ἠθική, σελ. 169.

148. Αὐτόθι.

149. Ἰωάν. 18, 23. Ἡ φαινομενική ἀντίθεση ἀνάμεσα στοῦ Ματθ. 5, 38 - 42 καί στοῦ Ἰωάν. 18, 23 καταδεικνύει ὅτι ἡ προτροπή τοῦ πρώτου ἰσχύει κατά περίπτωση καί πιθανόν ἔχει νά κάνει μέ τόν ἐνδεχόμενο ψυχολογικό ἀφοπλισμό τοῦ ἀδικούντος. (Πρβλ. τήν περίφημη ἀπάντηση τοῦ Θεμιστοκλή στοῦ ράπισμα τοῦ Εὐρυβιάδη «πάταξον μέν ἄκουσον δέ»). Ἀφορᾷ δηλαδή μᾶλλον τήν ἀνωτερότητα πού ὀφείλουν νά δείχνουν οἱ Χριστιανοί ἐναντί τῆς μικροπρεποῦς συμπεριφορᾶς ὀρισμένων ἀνθρώπων σέ διάφορες καταστάσεις. Γιατί δέν πρέπει νά δηλητηριάζεται ἡ ψυχὴ τοῦ πιστοῦ ἀπό εὐτελεῖ πράγματα καί νά ἀποσπᾶται ἀπό τήν ἐπιδίωξη ἀνώτερων στόχων. Σέ καμία ὁμως περίπτωση δέν σημαίνει ἡ στάση ἀνωτερότητας ἀδιαφορία γιά ἐγκλήματα ὅπως ὁ φόνος ἢ ἡ ἐπιβουλὴ τῆς τιμῆς καί τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος. Ἄλλωστε, ἂν ὁ Κύριος ἐννοοῦσε πλήρη ἀπάθεια πρὸς τήν ἀδικία, δέν θά εἶχε ἐκδιώξει μέ βίαιο τρόπο τούς ἐμπόρους ἀπό τόν ἱερό περίβολο τοῦ ναοῦ (Ἰωάν. 2, 13 - 16).

150. Πράξ. 22, 24 - 29 καί 23, 2 - 3.

151. Πράξ. 25, 10 - 11.

152. Ἀνδρούτσου Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 181: «Κατὰ δέ τό Χριστιανικόν πνεῦμα, ἡ προσωπική ζωὴ εἶναι τι πλήρες ἀξίας καί ἡ ὑπεράσπισις αὐτῆς ἐπιβεβλημένη. Ἡ

Ἐν ἀμύνη φόνος μέ εὐρύτατη ἔννοια εἶναι καί ἡ μέχρι θανάτωσης τοῦ ἐπιτιθέμενου προάσπιση τῆς ζωῆς τρίτων. Οἱ γονεῖς γιά παράδειγμα ἔχουν ὄχι μόνο τό δικαίωμα ἀλλά καί τήν ὑποχρέωση¹⁵³ νά προστατεύουν τά μικρὰ παιδιά τους ἀπό κάθε κίνδυνο πού ἀπειλεῖ τή ζωὴ τους, ἔστω κι ἂν χρειαστεῖ νά διαπράξουν φόνο, ὅπως καί οἱ ἀστυνομικοὶ εἶναι ἐντεταλμένοι¹⁵⁴ νά προασπίζουν τή ζωὴ τῶν πολιτῶν μέ τίμημα ἀκόμη καί τή ζωὴ τους ἢ τή ζωὴ τῶν κακοποιῶν¹⁵⁵. Γενικά ἡ ἀφαίρεση τῆς ζωῆς ἐνός ἀνθρώπου δέν εἶναι ἀνήθικη, ὅταν δι' αὐτῆς ἀποτρέπεται ἕνα μεγαλύτερο κακό¹⁵⁶.

ἀγάπη ἔχει ὡς ἀναγκαῖαν προϋπόθεσιν τήν δικαιοσύνην, ἧς ἐκδήλωσις εἶναι ἡ τάξις τοῦ δικαίου, ἧς ἄνευ δέν δύναται νά ὑπάρξῃ κοινωνία. Ἄν οἱ κακοῦργοι ἀφίεντο ἀκωλύτως νά ἐπιτίθενται κατὰ τῆς ζωῆς καί κατὰ τῆς περιουσίας, αὐτοὶ μέν θά ἐνεδυναμοῦντο καί θά ἀπεθρασύνοντο, θά ἐκινδύνευε δέ καί ἡ δημοσία τάξις». Βλ. καί Βορέα Θεοφ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 294: «Εἶναι ἠθικῶς ἄτοπον, ἐάν ἐπιτραπῆ εἰς τοὺς κακοποιούς ἀτιμωρητὴ νά προσβάλλωσι τήν ζωὴν τῶν τιμίων ἀνθρώπων ἄνευ οἰασδήποτε ἀντιστάσεως».

153. Ἡ διαφορὰ καθήκοντος καί δικαίωματος ἐν προκειμένῳ ἐνδεχομένως αἱρεται καθῶς, κατὰ μία θεώρηση, γιά τή Χριστιανική Ἠθική τό «ὀφείλει» καί τό «δύνασθαι» συμπίπτουν (βλ. Κωνστ. Ε. Παπαπέτρον, Ἡ ἰδιοτροπία ὡς πρόβλημα ὄντολογικῆς Ἠθικῆς, Ἀθήναι, copyright 1973, by Κ.Ε. Παπαπέτρον, σελ. 94 - 95).

154. Γιά τόν ἀστυνομικό ἰσχύει κατ' ἀναλογία καί τό Παῦλειο: «οὐ γάρ εἰκὴ τὴν μάχαιραν φορεῖ· Θεοῦ γάρ διάκονός ἐστιν ἐκδικος εἰς ὀργὴν τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι» (Ρωμ. 13, 4).

155. Μητσοπούλου Ν., Θέματα Ὁρθόδοξου..., σελ. 194 - 195. Αὐτὰ βέβαια ἰσχύουν ὑπὸ «κανονικῆς» συνθήκης, καθὼς ὑπάρχει τό ἐνδεχόμενο ἕνας ἀστυνομικός νά πυροβολήσει π.χ. κάποιον πού σημάδευε τόν ἐπίδοξο δολοφόνο ἐνός ἄλλου ἀνθρώπου, ὅποτε τά πράγματα περιπλέκονται. Δέν πρέπει δηλαδή νά ξεχνᾶμε ὅτι κάθε γεγονός στήν ἱστορία εἶναι ξεχωριστό, ἀνεξαρτήτως ἂν ὑπάρχουν γενικοί νόμοι. Ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας ἐξάλλου διακρίνει δύο κατηγορίες γεγονότων, τό διαρκές, κανονικό, ἀναγκαῖο καί τό μοναδικό, ἀτομικό, ἀνεπανάληπτο, μελετώντας καί τή μεταξύ τους σχέση (βλ. Γιάννη Γιαννόπουλου - Ξένης Οἰκονοπούλου - Θεοδώρου Κατσουλάκου, Εἰσαγωγή στίς Ἱστορικές Σπουδές, Ἡ' ἔκδοσις, Ἀθήνα 1988, σελ. 28 - 31).

156. Carl Wellman, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 167: «There are, however, other exceptions to the general rule that taking a human life is wrong. Common law has long recognized that it is not morally wrong, and thus not murder, to kill under duress of circumstances. Killing under duress of circumstances implies that the act is made necessary by the fact that it is the only way to avoid an even greater evil... The policeman may shoot a sniper, although he is not killing in self - defense, if this is the only way to save the lives of innocent passerby». Ἄλλὰ μήπως καί ἡ πράξη αὐτὴ τοῦ ἀστυνομικοῦ δέν ἐντάσσεται στά πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης αὐτοάμυνας, τῆς αὐτοάμυνας τῆς κοινωνίας;

Ἐπέκταση τοῦ ὡς ἄνω ζητήματος ἀποτελοῦν οἱ φόνοι πού γίνονται κατά τή διάρκεια τῶν πολέμων. Ὁ πόλεμος γενικά, ὅπως καί ὁ φόνος, ἀποδοκιμάστηκε πολλακίς ὡς μεγάλη συμφορά γιά τό ἀνθρώπινο γένος παρότι δέν λείπουν καί κάποια θετικά σχόλια γιά τόν πόλεμο¹⁵⁷. Ἄν ἕνας φόνος εἶναι μεγάλο κακό καί ἀπαγορεύεται ἀπό τήν ἐντολή «οὐ φονεύσεις», πόσο μᾶλλον μιά σειρά φόνων πού λαμβάνει χώρα κατά τίς πολεμικές συγκρούσεις. Ὁ Χριστιανισμός ἀντιτίθεται κατ' ἀρχήν στόν πόλεμο¹⁵⁸ προβάλλοντας τό ἀγαθό τῆς εἰρήνης. «Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοί υἱοί Θεοῦ κληθήσονται»¹⁵⁹ λέει ὁ Κύριος στήν ἐπί τοῦ ὄρους ὁμιλία Του καί προτρέπει τούς ἀνθρώπους νά ἔχουν εἰρήνη μεταξύ τους: «εἰρηνεύετε ἐν ἀλλήλοις»¹⁶⁰. Οἱ Ἀπόστολοι¹⁶¹ καί οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας¹⁶² ἀκολουθώντας τό παράδειγμά Του ἐγκωμιάζουν τήν εἰρήνη.

Ἄλλά ὁ πόλεμος γίνεται ἐνίοτε δεκτός ὑπό τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἀναγκαῖο κακό¹⁶³ μέ τήν ἴδια λογική πού ἐπιτρέπεται καί ὁ ἐν ἀμύνη φόνος, μέ τήν προοπτική δηλαδή ὅτι δι' αὐτοῦ ἀποτρέπεται ἕνα μεγαλύτερο κακό¹⁶⁴. Ἔτσι ἡ ἀφαίρεση τῆς ζωῆς τῶν ἐχθρῶν στούς πο-

157. Βλ. Κ. Δ. Γεωργούλη, Πόλεμος, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, στ. 493 - 496.

158. Βλ. Καλλινίκου Κων., Χριστιανισμός καί πόλεμος, ἐν Ἀθήναις 1963.

159. Ματθ. 5, 9.

160. Μάρκ. 9, 50.

161. «...τά τῆς εἰρήνης διώκωμεν καί τά τῆς οἰκοδομῆς τῆς εἰς ἀλλήλους» ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Ρωμ. 14, 19).

162. Βλ. Ἰωάννου Κωστώφ, Ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων γιά τόν πόλεμο καί τήν εἰρήνη, Ἀθήνα 1984.

163. Ἀνδρούτσου Χρ., ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 332 - 333: «...ὁ πόλεμος ὁ ἐκ τῆς ἀμαρτίας, ὡς εἶπομεν, κατά τάς Χριστιανικάς δόξας πηγάζων ἀποβαίνει ἐνίοτε ἠθική ἀνάγκη καί ἰσχυρόν κατά τῆς ἀμαρτίας ἀντίδοτον, συγχωρούμενος ὡς ἀναγκαῖον κακόν, ὡς καί πᾶσα προσωπική ἄμυνα, ὅποταν βιαίως καί ἀδίκως προσβάλληται ἡ ζωή καί ἡ προσωπική ἐλευθερία, ὁ δέ ἀρνούμενος τήν συμμετοχήν αὐτοῦ εἰς τόν πόλεμον τοῦτον διά τό γράμμα τῆς ἐντολῆς, ἡ ἕξ ἰδιοτελῶν ὑπολογισμῶν, παραβαίνει τό καθήκον τῆς φιλαδελφίας μή ἐνεργῶν Χριστιανικῶς».

164. «Ἡ θεμελιώδης ἀρχή, ἐπί τῆς ὁποίας στηρίζεται τό θεμιτόν τοῦ ἀμυντικοῦ πολέμου, εἶναι τό παλαιότατον ἑλληνικόν ἀπόφθεγμα "δυοῖν κακοῖν προκειμένοι, τό μή χεῖρον βέλτιστον". Ἦγουν ἐκ τῶν μυρίων κακῶν, τά ὅποια συνεπάγεται ἀναποτρέπτως ἡ ἐκ τοῦ ἐπιθετικοῦ πολέμου ἐχθρική εἰσβολή εἰς τήν χώραν φιλειρηνικοῦ τινος ἔθνους, προτιμότερα τυγχάνει ἡ προσφυγή εἰς τήν ἄμυναν καί ἡ μέσῳ αὐτῆς σωτηρία τῆς πατρίδος... Ἐντεῦθεν ὁ ἀμυντικός πόλεμος ἀποβαίνει ἠθικόν κακόν ἀναγκαῖον πρὸς πρόληψιν ἄλλου μείζονος κακοῦ, οἷα ἡ ὑποδούλωσις τῆς χώρας

λέμους ὄχι μόνο δέν καταδικάζεται ἀλλά καί ἐπαινεῖται: «φονεύειν οὐκ ἔξεστιν, ἀλλ' ἐν πολέμοις ἀναιρεῖν τούς ἀντιπάλους καί ἔννομον καί ἐπαίνου ἄξιον. Οὕτω γοῦν καί τιμῶν μεγάλων οἱ κατά πόλεμον ἀριστεύσαντες ἀξιοῦνται, καί στήλαι τούτων ἐγείρονται κηρύττουσαι τά κατορθώματα. Ὡστε τό αὐτό κατά τι μέν καί κατά καιρόν οὐκ ἔξεστι, κατά τι δέ καί εὐκαιρῶς ἀφίεται καί συγκεχώρηται»¹⁶⁵. Ἐχοντας ὑπόψη του αὐτό τό χωρίο ὁ Μέγας Βασίλειος παρατηρεῖ: «Τούς ἐν πολέμοις φόνους οἱ Πατέρες ἡμῶν ἐν τοῖς φόνοις οὐκ ἐλογίσαντο, ἐμοί δοκεῖ συγγνώμην διδόντες τοῖς ὑπέρ σωφροσύνης καί εὐσεβείας ἀμυνομένοις. Τάχα δέ καλῶς ἔχει συμβουλευεῖν, ὡς τάς χεῖρας μή καθαρῶς, τριῶν ἐτῶν τῆς κοινωνίας μόνης ἀπέχεσθαι» (ιγ' κανόνας τοῦ Μ. Βασιλείου)¹⁶⁶.

εἰς τούς βαρβάρους καί ἡ πλήρης ἀνατροπή τῆς ἠθικῆς κοινωνικῆς τάξεως» (Δημητρόπουλου Παν., Χριστιανική Κοινωνιολογία, Α' ἔκδοση, Ἀθήνα 1984, σελ. 441 - 442).

165. Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Ἐπιστολή πρὸς Ἀμ(μ)οῦν μονάζοντα Β.Ε.Π.Ε.Σ. 33, 82, 30 (βλ. καί Πηδάλιον σελ. 577, καθὼς πρόκειται γιά κανονική ἐπιστολή), Πρβλ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιστολή 134 (ἀπευθύνεται σέ κάποιον Βίκτορα, ὅπως καί στήν ἐπιστολή 133), Β.Ε.Π.Ε.Σ. 60, 283, 7 - 8: «Ὦντως νικητῆς σύ καί διά πάντων ἀριστεύς, ὦ θαυμάσιε. Νικῶν γάρ τοῖς ὅπλοις τούς πολέμους, ὡς ἔξην, καί νῦν πάντας νικᾷς χρηστότητι». Γιά τήν κατανόηση τῆς στάσης τῶν Πατέρων ἐναντι τοῦ πολέμου χρήσιμα ὅσα παρατηρεῖ ὁ καθηγητής Γ. Μαντζαρίδης (ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 404 - 405): «Σέ ὁλόκληρη τήν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀλλά καί ἀργότερα στήν ἱστορία τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, οἱ πόλεμοι δέν εἶχαν μόνο πολιτικό ἀλλά καί θρησκευτικό χαρακτήρα. Αὐτό συνέβαινε, γιατί συνήθως οἱ ἐχθροί τοῦ κράτους ἦταν καί ἐχθροί τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι καί ἡ ὑπεράσπιση τοῦ κράτους συνέβαινε νά συμπίπτει μέ τήν ὑπεράσπιση τῆς Ἐκκλησίας. Ἐδῶ μάλιστα πρέπει νά σημειωθεῖ καί ἡ ἰδιαίτερη ἀντίληψη τῶν Βυζαντινῶν γιά τό χαρακτήρα τῆς αὐτοκρατορίας ὡς θεοφροῦρητης πολιτείας. Ἡ ἀντίληψη αὐτή προσέδωσε στό κράτος ἱερό χαρακτήρα καί στούς ἀγῶνες πού γίνονταν γιά τήν ὑπεράσπισή του θρησκευτικό νόημα. Στήν προοπτική αὐτή κατανοοῦνται καί οἱ ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας πού ψάλλονται ὡς σήμερα γιά τήν προστασία τῆς χριστεπώνυμης πολιτείας ἀπό τούς ἐχθρούς τῆς».

166. Ἐπιστολή 188 Ἀμφιλοχίῳ περὶ κανόνων, Β.Ε.Π.Ε.Σ. 55, 208, 11 - 15 Βλ. καί Πηδάλιον, σελ. 599. Διαφωνία μεταξύ τῶν δύο κανόνων δέν ὑφίσταται, ἂν σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι τήν συμβουλή του (οὔτε καν ἐπιταγή δηλαδή) γιά τριετή ἀποχή ἀπό τή Θεία Κοινωνία ὁ Μ. Βασίλειος διατυπώνει κάπως διστακτικά, ὅπως δηλώνει καί ἡ χρήση τοῦ μορίου «τάχα», ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος ἀπλά δέν ἀναφέρει τίποτα σχετικῶς. (Λύση τῆς ἐναντιοφάνειας τῶν δύο κανόνων περιέχεται καί στό Πηδάλιον, σελ. 599 - 600). Ἐπικυρώνοντας τίς δύο γνώμες ὡς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος, χωρίς ἄλλη παρέμβαση στό θέμα, ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἀπάν-

Ἡ πρόσκαιρη ἀποχή ἀπὸ τῆς Θεῆς Κοινωνίας πού συνιστᾶ ὁ ἰγ' κανόνας¹⁶⁷ τοῦ Μ. Βασιλείου γιὰ λόγους καθαρότητος¹⁶⁸ ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ κακό, ὅσο ἀναγκαῖο κι ἂν εἶναι, δὲν παύει νὰ εἶναι καί κακό. Ἐστὼ κι ἂν αὐτός πού ἀφαιρεῖ τὴ ζωὴ τῶν ἐχθρῶν στὸν πόλεμο εἶναι ἀπαλλαγμένος τῆς ἐνοχῆς τοῦ φόνου, ἢ πράξη καθ' ἑαυτὴ δὲν εἶναι ἀγνή. Σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους βέβαια τυχαίνει ὁ κληρὸς νὰ πρέπει νὰ καταφύγουν στὰ ὅπλα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ (διαφορετικά θὰ εἶναι ὄντως ἐνοχοί), καὶ ἀναγκάζονται νὰ θυσιάσουν τὴν πλήρη ἀγνότητά τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν παραβλάπτει τὴ σωτηρία τους, καθὼς ὁ Θεὸς πού τοὺς δίνει τὸ ποτήριο τοῦτο γνωρίζει καὶ τὸν τρόπο¹⁶⁹, μὲ τὸν ὁποῖον οἱ ἀνθρώποι αὐτοὶ δύνανται ὄχι μόνον νὰ ἐξισωθοῦν πρὸς ἐκείνους πού δὲν χρειάστηκε νὰ χάσουν τὴν ἀγνότητά τους μετέχοντας σὲ ἕναν πόλεμο, ἀλλὰ ἐνδεχομένως καὶ νὰ τοὺς ξεπεράσουν σὲ ἀγιότητα¹⁷⁰. Γιὰ τὴν προσέλευση πάντως στὴ Θεῆς Κοι-

- τηση στὸ ζήτημα βρῖσκεται στὴ συνισταμένη τῶν δύο κανόνων. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἡ μοναδικὴ περίπτωση πού ἡ «ἐν Τρούλλῳ» Σύνοδος ἀποφαίνεται ὄχι ἄμεσα ἀλλὰ ἔμμεσα γιὰ ἕνα πρόβλημα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ ζήτημα τοῦ κανόνου τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τοῦ ὁποῖου ἡ λύση ἐπιζητεῖται στὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιπαραβολῆς κανόνων φαινομενικὰ τουλάχιστον διαφωνούντων μεταξύ τους. Βλ. σχετικῶς Παναγιώτου Ι. Μπούμη, Οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ κανόνου τῆς Ἁγ. Γραφῆς, τόμ. 1, Β' ἔκδοση, καὶ τόμ. 2, Ἀθήναι 1991.
167. Κάτι ἀντίστοιχο προβλέπει ὁ νε' κανόνας τοῦ ἰδίου Πατρὸς καὶ γιὰ τὸν ἐν ἀμύνη φόνου: «Οἱ τοῖς λησταῖς ἀντεπεξιδόντες, ἔξω μὲν ὄντες τῆς Ἐκκλησίας, εἰργονται τῆς κοινωνίας τοῦ ἀγαθοῦ, Κληρικοί δὲ ὄντες, τοῦ βαθμοῦ καθαιροῦνται. Πᾶς γὰρ, φησιν, ὁ λαβὼν μάχαιραν, ἐν μάχαιρᾷ ἀποθανεῖται» (Πηδάλιον, σελ. 620).
168. Θυμίζει τὴν περίπτωσιν τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Ἰσραὴλ Δαυὶδ, στὸν ὁποῖον δὲν ἐπετρέπη νὰ κτίσει ναὸ στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τὸ σχεδίαζε, διότι εἶχε γίνῃ πρόξενος πολλῆς αἱματοχυσίας καὶ διεξήγαγε μεγάλους πολέμους (βλ. Α' Παραλειπ. 22, 7-8).
169. «τὰ ἀδύνατα παρ' ἀνθρώποις δυνατὰ παρὰ τῷ Θεῷ ἐστίν» Λουκ. 18, 27. Πρβλ. Ματθ. 19, 26 καὶ Μάρκ. 10, 27.
170. Ἡ διάκριση ἐν προκειμένῳ ἀγνότητος καὶ ἀγιότητος, παρότι οἱ ὅροι εἶναι συγγενεῖς (βλ. Σπυρ. Γ. Μακρῆ, Ἀγνότης (Ποιμαντικὴ), ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 1, στ. 292), στήριζεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη ὀρίζεται ὡς «ἡ πλήρης ἀποχή, ἐν λόγῳ, ἔργῳ καὶ διανοίᾳ ἀπὸ τὸ κακόν, ἢ καθαρότης τῆς ψυχῆς, τὸ ἄμωμον τῶν διαλογισμῶν καὶ τὸ ἄσπιλον τῶν πράξεων» (βλ. Σπυρ. Ν. Ἀβούρη, ἐν Θ.Η.Ε. τόμ. 1, στ. 290), ἐνῶ ἡ δευτέρη περιλαμβάνει καὶ τὴν αἴσθησιν τῆς ἁμαρτωλότητος καὶ τοῦ βεβήλου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴν ὄντολογικὰ ἀπόλυτη ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ (βλ. Θεοδώρου Εὐαγ., Ἁγίων, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 1, στ. 258-261). Ἡ ἐπίδωξις τῆς ἀγιότητος συνεπῶς εἶναι ἐφικτὴ καὶ μετὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἀπώλεια τῆς ἀγνότητος.

νωνία¹⁷¹ ἀπαιτεῖται ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ ψυχικὴ καὶ σωματικὴ καθαρότητα¹⁷².

Εἶπαμε πρωτύτερα ὅτι ἕνας πόλεμος εἶναι θεμιτός, ὅταν δι' αὐτοῦ ἀποτρέπεται ἕνα μεγαλύτερο κακό. Ὡς τέτοιος θεωρεῖται ἀνέκαθεν ὁ ἀμυντικὸς πόλεμος συνδεόμενος ἄλλωστε μὲ τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμα κάθε ἀνθρώπου γιὰ αὐτοάμυνα¹⁷³. Πολλές φορές ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσει κανεὶς πότε ὁ πόλεμος εἶναι ἀμυντικὸς, γιὰ νὰ ἐπιτρέπεται, καὶ πότε ὄχι¹⁷⁴. Διότι κατὰ τὴ διάρκεια ἐνός πολέμου ὁ ἐπιτιθέμενος μὲ τὸν ἀμυνόμενον συμβαίνει συχνά νὰ ἀλλάζουν θέσις¹⁷⁵ καὶ ὁ κατ' ἀρχὴν δικαίως ἀμυνόμενος καταντᾷ μερικὲς φορές χειρότερος σὲ βαρβαρότητα¹⁷⁶. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ ἐνδεχόμενο ἕνας ἐπιθετικὸς, ἀπὸ φαινομενολογικὴ ἄποψη, πόλεμος νὰ ἀποτελεῖ στήν

171. Πολὺ περισσότερο γιὰ τὴν τέλεση τοῦ Μυστηρίου, ἀφοῦ ὁ κληρικὸς ἂν διαπράξει φόνον, ἀκόμη καὶ ἀμυνόμενος ἢ ἀκουσίως, κανονικὰ καθαιρεῖται (Πηδάλιον, σελ. 87, Συμφωνία στὸν ἔστ' ἀποστολικὸ κανόνα).
172. Γιὰ τὴν ψυχοσωματικὴ καθαρότητα ὡς προϋπόθεσις τῆς προσέλευσιν στὴ Θεῆς Κοινωνία βλ. Παπαχαράλαμπος Ξενοφώντος, Ὅροι καὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θεῖαν Εὐχαριστίαν ἐξ ἐπόψεως Ὁρθόδοξου, Ἀθήναι 1997, σελ. 146-177 (καὶ ἐν Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α., τόμ. ΚΘ', σελ. 420-436). Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἀληθὴς Νηστεία κατὰ τὸ Τριῳδίον, Ἀθήναι 1980, σελ. 249 κ.έ.
173. Βορέα Θεοφ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 294-295. Δημητρώπουλου Παν., Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, σελ. 355.
174. Σεραφεῖμ Παπακώστα, Ἡ ἐπί τοῦ ὄρους ὁμιλία τοῦ Κυρίου (ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ Εὐαγγελίου), Β' ἔκδοσις, Ἀθήναι 1948, σελ. 164: «Ἐάν λοιπὸν ἦτο δυνατόν νὰ καθορισθοῦν ἐπακριβῶς ποιοὶ πόλεμοι εἶναι ἀμυντικοί — καὶ ἄρα δίκαιοι — καὶ εἰς τὰς ἐξαιρέσεις τῆς ἐκτῆς ἐντολῆς ὑπαγόμενοι — οἱ ἄλλοι καταδικάζονται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν καὶ πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς μᾶστιξ καὶ συμφορὰ».
175. «...εἰς τὰ πράγματα, ἅμα τῇ ἐνάρξει τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἐπιθετικὸς τις πόλεμος δύνανται νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀμυντικόν καὶ τ' ἀνάπαλιν... Ὅτε πόλεμός τις εἶναι καθαρῶς ἐπιθετικὸς ἢ ἀμυντικὸς, ἀλλὰ συγχρόνως ἀμφοτέρω» (Δημητρώπουλου Παν., Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, σελ. 355).
176. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ ἀμυντικὸς πόλεμος, ὅπως καὶ ὁ ἐν ἀμύνη φόνος, τίθεται πάντοτε ἐντὸς κάποιου ἠθικοῦ πλαισίου: «Εἶναι λοιπὸν δικαίωμα, εἶναι δὲ ἅμα καὶ καθήκον τὸ ἀμύνεσθαι διὰ τῶν ὀπλων κατὰ πάσης συνολικῆς ἐπιθέσεως ἀπειλοῦσης τὴν ὁμάδα. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο τὸ δικαίωμα ἔχει τὰ ὅρια αὐτοῦ. Εἶναι μεγίστη ἀδικία καὶ ὠμότης, ἐάν τις καὶ ἐν τῷ πολέμῳ φονεῖ ἄνευ ἀνάγκης, καὶ δὴ καὶ ἀσπίλους ἐχθροὺς καὶ τραυματίας καὶ ἀσθενεῖς καὶ νοσοκόμους καὶ γέροντας καὶ γυναῖκας καὶ παιδία» (Βορέα Θεοφ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 295. Πρβλ. Παπακώστα Σεραφεῖμ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 164).

ουσία μορφή άμυνας¹⁷⁷. Η «είρήνη»¹⁷⁸ πού προηγείται ενός πολέμου δύναται νά είναι πραγματική άπειλή για κάποιο έθνος, όποτε τήν άποτροπή του μεγαλύτερου κακού έξασφαλίζει μία επίθεση. Έτσι οί «*ύπερ σωφροσύνης και εύσεβείας*» άμυνομένοι του ιγ' κανόνος του Μεγάλου Βασιλείου μπορεί νά είναι, κατά τά έξωτερικά γνωρίσματα μιās πολεμικής σύγκρουσης, οί επιτιθέμενοι¹⁷⁹. Από τή δυσκολία προσδιορισμού, έξάλλου, του δικαίου πολέμου πηγάζει και τό πρόβλημα του κατά πόσο είναι ένοχος ή όχι ό κάθε άπλός στρατιώτης για τή συμμετοχή του σ' έναν πόλεμο, τή στιγμή μάλιστα πού άγνοεί τί συμβαίνει στό παρασκήνιο¹⁸⁰.

Έρχόμαστε τώρα νά δοϋμε τί σχέση έχουν όλα αυτά μέ τίς Σουλιώτισσες του Ζαλόγγου και τήν ενέργειά τους νά πετάξουν τά παιδιά τους στον γκρεμό. Πρωτ' άπ' όλα είναι γεγονός ότι οί Σουλιώτες τήν τριετία 1800 - 1803, έδιναν τήν ύστατη μάχη για τήν επιβίωσή τους, όσοι δέ κατέφυγαν στό Ζάλογγο είχαν συνάψει ειδική συμφωνία μέ τον Βεζίρη, όπως είδαμε στην ιστορική άνάλυση του γεγονότος, ό όποιος ύποσχέθηκε νά τους αφήσει ελεύθερους. Ο Άλη Πασάς όμως καταπάτησε άνανδρα τή συμφωνία στέλνοντας άπροειδοποίητα πολυάριθμο στρατό έναντίον τους. Οί μάχες λοιπόν πού άκολούθησαν ήταν ένας ύπερ πάντων άγώνας των Σουλιωτών, ένας πόλεμος καθαρά άμυντικός και δικαίος. Άλλά οί άμυνομένοι στό Ζάλογγο δέν περιορίστηκαν στην θανάτωση των έχθρων. Μερικές Σουλιώτισσες πάνω στην άπελπισία τους από τήν έκβαση των έχθροπραξιών

177. Γνωστή έξάλλου ή έκφραση «ή καλύτερη άμυνα είναι ή επίθεση».

178. Πρβλ. Νικολάι Μπερντιάεφ, Για τήν κοινωνική ανισότητα, Μετάφραση Ε. Δ. Νιάνιος, Θεσσαλονίκη 1984 (Επιστολή ένδέκατη: Για τον πόλεμο, σελ. 291 - 309), σελ. 294: «Τό κακό δέν πρέπει νά τό αναζητούμε στον πόλεμο αλλά πριν από τον πόλεμο, στίς φαινομενικά περισσότερο ειρηνικές εποχές. Τότε είναι πού γίνονται οί πνευματικές δολοφονίες, πού συσσωρεύονται τό μίσος και ή κακία».

179. Και έρωτάται: είναι ή Έπανάσταση του 1821 καταδικαστέα, μόνο και μόνο επειδή δέν ήταν καθαρά άμυντικός πόλεμος; Η άκόμα: μία ένδεχόμενη άντεπίθεση του Κυπριακού λαού για άνάκτηση του κατεχόμενου τμήματος του νησιού είναι άθέμιτη; Η περαιτέρω: ή άπελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης σε πιθανό πόλεμο μέ τήν Τουρκία θά άποδοκιμαστεί ως επιθετική ενέργεια;

180. Σχόλια για τό θέμα βλ. έν Άνδρούτσου Χρ., ένθ' άνωτ., σελ. 333 και Δημητρώπουλου Παν., Ορθόδοξος Χριστιανική Ηθική, σελ. 355 κ.έ.

σκοτώσαν τά ίδια τά παιδιά τους. Τί συμβαίνει σε αυτή τήν περίπτωση; Πώς γίνεται οί άμυνομένοι νά σκοτώνουν τά πλέον άγαπημένα τους πρόσωπα, τά πρόσωπα πού μέχρι εκείνη τή στιγμή προστάτευαν μέ κάθε τρόπο; Μήπως ήταν κι αυτή μία πράξη προστασίας, μία πράξη άγάπης προς τά παιδιά; Ένας «φόνος από άγάπη»¹⁸¹ δηλαδή; Τοϋτο θυμίζει τό επίμαχο στίς μέρες μας ζήτημα της λεγόμενης «εύθανασίας». Γι' αυτό πριν προχωρήσουμε στην ήθική θεώρηση της θανάτωσης των παιδιών και τή σχέση της μέ τον έν άμύνη φόνο, θά έντάξουμε στό θέμα όρισμένες πτυχές του προβλήματος της εύθανασίας, για νά έχουμε μία πιό ολοκληρωμένη εικόνα του ήθικου διλήμματος του χορού του Ζαλόγγου.

3. Εύθανασία

Εύθανασία, πού σημαίνει κατά λέξη καλός θάνατος, έχει επικρατήσει νά ονομάζεται «*ή άνώδυνος θανάτωση άσθενούς πάσχοντος έξ ανιάτου νοσήματος ή θανατηφόρος τραυματισθέντος και έν μέσω δυσβαστάκτων σωματικων πόνων και βασάνων όδούντος βραδέως πως, άλλ' άσφαλώς προς τον θάνατον*»¹⁸². Διακρίνεται σε ενεργητική και παθητική. Ένεργητική εύθανασία είναι ή άμεση θανάτωση του πάσχοντος μέ κάποιο τεχνικό μέσο, μέ μία ειδική και συγκεκριμένη ενέργεια (π.χ. μέ ένεση), ένω παθητική εύθανασία είναι ή έμμεση επίσπευση του θανάτου του πάσχοντος διά της μή παροχής της κατάλληλης ιατροφαρμακευτικής άγωγής πού θά είχε ως άποτέλεσμα τή σύντομη αλλά επώδυνη παράταση της ζωής¹⁸³. Κατά τήν εφαρμογή

181. «Φόνος από άγάπη» ονομάζονται πολλές φορές και τά άλλως λεγόμενα «έρωτικά εγκλήματα», αλλά ή περίπτωσή τους δέν άφορά τό θέμα μας.

182. Μητροποϋλου Ν., Η λεγόμενη εύθανασία, σελ. 7. Υπάρχει επίσης και ή κοινωνική ή εύγονική εύθανασία, ή θανάτωση δηλαδή των μη υγιών και άρτιμελών μελών της κοινωνίας (άτομα διανοητικώς καθυστερημένα, σωματικώς άνάπηρα κλπ.) χάριν της γενικότερης εύρωστίας της κοινωνίας και της άπαλλαγής της από άτομα θεωρούμενα ως «βάρος της κοινωνίας» (αυτόθι, σελ. 9 - 10).

183. Για περισσότερα όσον άφορά τίς δύο αυτές μορφές εύθανασίας βλ. Νικολάου Β. Χρονόπουλου, Τό πρόβλημα της εύθανασίας, Άθήναι 1980 (άνάτυπο από τό περιοδικό «Θεολογία», τόμ. 50 (1979), σελ. 912 - 946), σελ. 17 - 25 (ένεργητική εύθανασία) και 26 - 34 (παθητική εύθανασία).

της εὐθανασίας μπορούν νά ἰσχύουν διάφορες καταστάσεις, π.χ. νά τό γνωρίζει ἢ νά μήν τό γνωρίζει ὁ ἀσθενής, νά τό ἐπιθυμεῖ (ἐθελοντική εὐθανασία) ἢ νά μήν τό ἐπιθυμεῖ, νά παίρνει τήν πρωτοβουλία ὁ γιατρός ἢ οἱ συγγενεῖς κλπ.

Τό πρόβλημα τῆς εὐθανασίας ἀπασχόλησε πολλούς κατά τό παρελθόν¹⁸⁴, ἀλλά καί σήμερα εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό ἐπίκαιρα θέματα ἠθικῆς. Ἀρκετοί τήν ὑποστηρίζουν, ἐνῶ ἄλλοι τήν καταδικάζουν. Τά ἐπιχειρήματα τῶν ὑποστηρικτῶν της πολλά καί διάφορα, ὅπως καί τῶν ἐπικριτῶν της¹⁸⁵. Ἀπό πλευρᾶς Ὁρθοδόξου ἠθικῆς τηρεῖται ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀρνητική στάση ἐναντι τῆς εὐθανασίας¹⁸⁶.

184. Ἱστορικά στοιχεῖα γιά τό ζήτημα βλ. ἐν Μητσοπούλου Ν., Ἡ λεγόμενη εὐθανασία, σελ. 10 - 16, καί ἐν Χρονόπουλου Ν., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 7 κ.ε.

185. Πέραν τῶν δύο μνημονευθέντων ἔργων παραθέτουμε λίαν ἐνδεικτικῶς καί τίς ἀκόλουθες μελέτες, ὅπου καταγράφονται ἐπιχειρήματα ὑπέρ καί κατά τῆς εὐθανασίας: Robert F. Drinan, Should There Be a Legal Right to Die?, ἐν E.I.D.D., σελ. 297 - 307. (Ὁ Drinan ὑπερασπίζεται τήν παραδοσιακή Ρωμαιοκαθολική ἀπαγόρευση τῆς εὐθανασίας καί ὑποστηρίζει ὅτι ἡ νομιμοποίηση τῆς εὐθανασίας («mercy murder») εἶναι προβληματική ἐξαιτίας τῶν δυσκολιῶν πού συνδέονται μέ τήν ἐξασφάλιση τῆς συγκατάθεσης τοῦ ἀσθενοῦς πού πεθαίνει γιά τερματισμό τῆς ζωῆς του). Arthur Dyck, An Alternative to the Ethic of Euthanasia, ἐν E.I.D.D., σελ. 281 - 296. (Ὁ Dyck ὑποστηρίζει ὅτι ἡ εὐθανασία δέν εἶναι σέ καμμία περίπτωση ἐπιτρεπτή ἠθική ἐπιλογή, διότι ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ δέν ἀνήκει ἀτομικά στοὺς ἀνθρώπους, γιά νά μπορούν νά τή διαθέτουν ὅταν καί ὅπως ἐπιθυμοῦν). Joseph Fletcher, Ethics and Euthanasia, ἐν E.I.D.D., σελ. 348 - 359. (Ὁ Fletcher θεωρεῖ τήν εὐθανασία ἠθικῶς δικαιολογημένη σέ πολλές περιπτώσεις, ἐπειδὴ εἶναι ἕνας εὐσπλαχνικός τρόπος ἐπιτάχυνσης τοῦ θανάτου ἐνός ἀσθενοῦς πού ὑποφέρει). Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ Euthanasia: Our Right to Die, ἐν Ethical Issues. A search for the Contemporary Conscience, edited by William R. Durland and William H. Bruening, Α' ἔκδοση, Palo Alto, California 1975. Daniel Maguire, Deciding for Yourself: The Objections, ἐν E.I.D.D., σελ. 320 - 347. (Ὁ Maguire ἐξετάζει διάφορες ἐνστάσεις ὡς πρὸς τήν ἐθελοντική εὐθανασία καί ὑποστηρίζει ὅτι ὁ κατ' ἐκλογὴν θάνατος («death by choice») εἶναι μία ἐπιτρεπτή ἠθική ἐπιλογή). Helge Hilding Mannson, Justifying the Final Solutions, ἐν E.I.D.D., σελ. 308 - 309. (Σέ αὐτὴ τὴ μελέτη, πού εἶναι ἀντιπροσωπευτικό δείγμα τοῦ λεγόμενου «προβοκατόρικου» ἐπιχειρήματος ἢ ἐπιχειρήματος «σφήνα» («wedge» argument, ἐκ τοῦ wedge = σφήνα καί μεταφορικά προβοκάτσια), τό ὅποιο συχνά χρησιμοποιεῖται σέ συζητήσεις περὶ εὐθανασίας (ἔχει δέ ὡς ἐξῆς: ἂν συγχωρήσουμε τήν εὐθανασία, αὐτὸ θά ὀδηγήσει σέ γενική ἀσέβεια πρὸς τήν ἱερότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς), ἐρευνᾶται ἡ δεκτικότητα κάποιων ομάδων στήν πιθανότητα θέσπισης ἀναγκαστικῶν προγραμμάτων εὐθανασίας πρὸς ἀνακούφιση ἀπὸ προβλήματα ὑπερπληθυσμοῦ). Ο. Ruth

4. Ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν στό Ζάλογγο ὡς ἐν ἀμύνη φόνος καί εὐθανασία.

Ἀλλά ἐδῶ δέν εἶναι ὁ κατάλληλος χῶρος γιά μία ἠθική θεώρηση τῆς εὐθανασίας. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει στά πλαίσια τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ὅτι ὡς ἕνα ἀπό τά βασικά κίνητρα τῆς εὐθανασίας προβάλλεται ὁ οἶκτος, ἡ ἀγάπη, ἡ συμπόνια πρὸς τόν μελλοθάνατο. Ἡ θανάτωση δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου στήν προκειμένη περίπτωση δέν συμπίπτει μέ κάποιου ἄλλου εἶδους ἀνθρωποκτονία (φόνος, ἐν ἀμύνη φόνος, πόλεμος, ἀκούσιο φόνος κλπ.) τουλάχιστον ὡς πρὸς αὐτό τό σημείο¹⁸⁷. Στό Ζάλογγο παρουσιάζεται τό κίνητρο τῆς ἀγάπης, καθότι οἱ Σουλιώτισσες ἀσφαλῶς μέ πόνος ψυχῆς πέταξαν τά παιδιά τους στόν γκρεμό. Δέν εἶναι λοιπόν παράξενο ἂν χαρακτηρίζαμε τὴ θανάτωση τῶν παιδιῶν στό Ζάλογγο ὡς μία εἰδική περίπτωση εὐθανασίας¹⁸⁸. Βεβαίως Ζάλογγο καί εὐθανασία παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς μεταξύ τους, δέν λείπουν ὅμως καί τά κοινὰ σημεῖα.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἂν τά παιδιά ἔπεφταν ζωντανά στά χέρια τῶν Τουρκαλβανῶν ὑπῆρχαν δύο ἐνδεχόμενα: νά τά σκοτώσουν ἢ νά μήν τά σκοτώσουν. Ἄν δεχτοῦμε ὡς πιθανότερο τό πρῶτο, τότε ἡ ὅμοιότητα Ζαλόγγου καί εὐθανασίας εἶναι σαφέστερη. Κι αὐτό, γιατί ὁ θάνατος πού ἀνέμενε τά παιδιά θά ἦταν ἀργός καί βασανιστικός¹⁸⁹, ὅπως συνηθίζοταν καί συνηθίζεται δυστυχῶς σέ τέτοιους πολέμους. Ὅπως λοιπόν ἡ εὐθανασία ἀπαλλάσ-

Russel, Freedom to Die: Moral and Legal Aspects of Euthanasia, New York 1976 (ὅπου ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στίς ἠθικὲς καί νομικὲς πτυχὲς τοῦ προβλήματος). Ἀντικρουόμενες ἀπόψεις περὶ εὐθανασίας βλ. καί ἐν Glanville Williams, Suicide (Views on euthanasia), ἐν The Encyclopedia of Philosophy (Paul Edwards, Editor in Chief), τόμ. 8, New York - London, copyright 1967, σελ. 44 - 45.

186. Βλ. Μητσοπούλου Ν., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 82 - 86, ὅπου παρατίθενται θέσεις ὀρθοδόξων Θεολόγων, καί σελ. 71 - 82, ὅπου καταγράφονται ἀποφάνσεις, δηλώσεις καί θέσεις ἑτεροδόξων.

187. Καί λέμε τουλάχιστον ὡς πρὸς αὐτό τό σημείο, διότι γενικῶς ἡ εὐθανασία ἔχει κατηγορηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς της ὡς φόνος, ἐνῶ ἡ ἐθελοντική εὐθανασία ὡς αὐτοκτονία. (Γιά τὴ σχέση εὐθανασίας - αὐτοκτονίας βλ. καί Ἡλιάδη Παναγιώτου, Εὐθανασία καί συμμετοχὴ εἰς αὐτοκτονίαν, Πειραιεὺς 1957).

188. Ἡ, ἀκριβέστερα, μία εἰδική περίπτωση ἐνεργητικῆς εὐθανασίας.

189. Θά προηγοῦντο πιθανόν βιασμοί, ἀκρωτηριασμοί κλπ.

σει τόν μελλοθάνατο από τούς πόνους τῆς παράτασης τῆς ζωῆς, ἔτσι καί οἱ Σουλιώτισσες ἀπάλλαξαν τά παιδιά τους ἀπό τόν ἀργό καί βασανιστικό θάνατο πού τά περίμενε¹⁹⁰. Φυσικά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον θανατώθηκαν τά παιδιά δέν ἦταν «ἀνώδυνος», ὅπως συμβαίνει μέ τήν εὐθανασία, ὁμως γιά τίς περιστάσεις ἦταν ὁ «γλυκύτερος».

Ἐπανερχόμενοι στόν συσχετισμό Ζαλόγγου – ἐν ἀμύνη φόνου παρατηροῦμε ὅτι ἡ πράξη τῶν Σουλιωτισσῶν ἐκτός ἀπό μία εἰδική περίπτωση εὐθανασίας εἶναι ταυτόχρονα καί μία ἰδιάζουσα μορφή ἐν ἀμύνη φόνου. Ὁ ἐν ἀμύνη φόνος, ὅπως εἶδαμε, ἐπιτρέπεται μέ τό σκεπτικό ὅτι δι' αὐτοῦ ἀποτρέπεται ἕνα μεγαλύτερο κακό. Ἀλλά οἱ συγκεκριμένες Σουλιώτισσες εἶχαν ἐξαντλήσει αὐτό τό περιθώριο, καθόσον δέν ἦταν σέ θέση νά σκοτώσουν τούς ἐπιτιθέμενους¹⁹¹. Ἔτσι ἀντί γι' αὐτούς σκότωσαν τά παιδιά τους, γιά νά προλάβουν τά χειρότερα. Ποιά ἦταν ὁμως τά χειρότερα; Ἀπό τή στιγμή πού δέν μπορεῖ νά ἐξουδετερωθεῖ ὁ ἐχθρικός στρατός τό ἠθικό δίλημμα μεταφέρεται σέ ἄλλο πεδίο γιά τίς Σουλιώτισσες: νά θανατώσουν μέ τόν πιό ἀνώδυνο τρόπο τά παιδιά τους ἢ νά τά ἀφήσουν στό ἔλεος τῶν Τουρκαλβανῶν¹⁹²; Δέν πρέπει δέ νά περιοριστοῦμε στό ἐνδεχόμενο τοῦ

190. Ἐδῶ ἡ ἀρχή «δυοῖν κακοῖν προκειμένων τό μῆ χειρόν βέλτιστον» κάνει καί πάλι τήν ἐμφάνισή της. Ἄλλωστε ἡ εὐθανασία σέ αὐτή κατά βάση στηρίζεται, ἀσχετῶς ἂν ὑπάρχουν δικαιολογημένες ἀμφιβολίες γιά τό κατά πόσο εἶναι ὄντως μικρότερο κακό.

191. Τό ὁποῖο θά ἦταν καθαρή περίπτωση ἐν ἀμύνη φόνου, ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, οἱ γονεῖς εἶναι οἱ φυσικοὶ προστάτες τῆς ζωῆς τῶν παιδιῶν τους. (βλ. σελ. 47).

192. Θυμίζει τό βασικό πρόβλημα τῆς εὐθανασίας, ἀλλά οἱ διαφορές παραμένουν τεράστιες. Πρῶτα - πρῶτα οἱ θανατηφόρες ἀσθένειες δέν βασανίζουν ἀπό κακία ὅπως οἱ ἄνθρωποι. Ὑστερα γιά τούς πάσχοντες ἀπό ἀνίατη ἀσθένεια ὑπάρχουν καί τά ἰσχυρά ἀναλγητικά γιά τούς ἀφόρητους σωματικούς πόνους, τῶν ὁποῖων ἡ χρήση ἐπιτρέπεται γενικά ἀπό πλευρᾶς Ἡθικῆς, ὅσο κι ἂν προβληματίζει, ἐπειδή ἐπιταχύνει συνήθως καί αὐτή τό θάνατο. Ἐπιπλέον ἡ ἐπιλογή τοῦ θανάτου στό «κρεβάτι τοῦ πόνου» μπορεῖ νά δοθεῖ ἀνά πάσα στιγμή, ἐνῶ μπροστά στόν κίνδυνο τῆς αἰχμαλωσίας καί τά δευτερόλεπτα μετροῦν. Ἀλλά δέν χρειάζεται νά προχωρήσουμε σέ πλήρη ἀπαρίθμηση τῶν διαφορῶν. Μποροῦμε ἀπλά νά ἐπαναλάβουμε ὅτι τά βασικά κοινά σημεῖα εὐθανασίας - Ζαλόγγου στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἡ ἀπό ἀγάπη καί οἶκτο ἀφαίρεση τῆς ζωῆς τοῦ ἄλλου ὅσο πιό ἀνώδυνα γίνεται καί ἡ πεποίθηση ὅτι κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἀποτρέπεται ἕνα μεγαλύτερο κακό, ὁ ἐπώδυνος θάνατος. Τώρα, ἂν ὁ ἐπώδυνος θάνατος γιά κάθε περίπτωση εἶναι πράγματι μεγαλύτερο κακό, εἶναι θέμα ἠθικῆς ἀξιολόγησης.

ἀργοῦ καί βασανιστικοῦ θανάτου, γιατί θά ἔχουμε μόνο τή μιση εἰκόνα τοῦ διλήματος¹⁹³.

Γιά νά διαπιστώσουμε κατά πόσο ἡ τελική ἐπιλογή τῶν Σουλιωτισσῶν ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς δικαίωσης ἐνός ἐν ἀμύνη φόνου, πρέπει νά ἐξετάσουμε καί τήν ἄλλη ἐκδοχή, τό νά αἰχμαλωτίζαν οἱ Τουρκαλβανοί τά παιδιά χωρίς τήν πρόθεση νά τά φονεύσουν. Τότε, κατά τό πιθανότερο σενάριο, θά ἐλάμβανε χώρα ἕνας ἄλλος «φόνος». Μετά τήν αἰχμαλωσία τῶν παιδιῶν θά ἀκολουθοῦσε ἐξισλαμισμός καί στρατολόγηση στήν ὑπηρεσία τοῦ Ἀλῆ. Εἶναι γνωστό τό πόσο ὑπέφερε τό ἐλληνικό ἔθνος ἀπό τήν πληγή τοῦ παιδομαζώματος ἐπί Τουρκοκρατίας. Πεντακόσιες χιλιάδες ἕως ἕνα ἑκατομμύριο παιδιά ἐλληνικῶν οἰκογενειῶν ἐξισλαμίστηκαν καί μετατράπηκαν σέ μεγάλο ἐφιάλη γιά τό γένος μας. Τό παιδομάζωμα βέβαια εἶχε παρακμάσει στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα καί κυρίως μετά τή βίαιη ἀπόπειρα στρατολογίας χριστιανοπαίδων στή Νάουσα (1705), ἡ ὁποία προκάλεσε τήν ἀνταρσία τῶν Ναουσαίων¹⁹⁴. Κανείς ὁμως δέν μποροῦσε νά εἶναι σίγουρος ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς, ὄντως πανοῦργος, δέν θά ἐπαναλάμβανε κάτι τέτοιο ἔχοντας στό χέριο του ἀπογόνους μιᾶς ἐκλεκτῆς ράτσας πολεμιστῶν, τῶν Σουλιωτῶν, παιδιά σέ πολύ μικρή ἡλικία (μέχρι καί νεογέννητα), τά ὁποῖα θά εἶχε τή δυνατότητα νά ἐκπαιδεύσει ὅπως ἐπιθυμοῦσε.

Τό ἀποτέλεσμα; Τά ἀρσενικά Σουλιωτόπουλα θά γίνονταν φονιάδες Χριστιανῶν καί τά θηλυκά, πού κατά πάσα πιθανότητα θά κλείνονταν σέ χαρέμια, θά γεννοῦσαν μελλοντικούς φονιάδες Χριστιανῶν. Θά πάθαιναν λοιπόν ὅλα, κατά μία χριστιανική ἀξιολόγη-

193. Καί τότε ἡ ὅλη ἠθική θεώρηση θά ἀφοροῦσε τήν προβληματική τῆς εὐθανασίας, ἔστω ὑπό ἰδιάζουσα μορφή, καί τό κατά πόσο αὐτή συνδέεται μέ τόν ἐν ἀμύνη φόνου, γιά νά μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ ἀναλόγως. (Τό ζήτημα θά τό ἐξετάσουμε ἀναλυτικότερα παρακάτω μέ ἀφορμή τήν πτώση τῶν ἐνηλίκων ἀπό τό Ζάλογο).

194. Γιά περισσότερα ὅσον ἀφορᾶ τό παιδομάζωμα καί τόν ἐξισλαμισμὸ ἐπί Τουρκοκρατίας βλ. Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τήν Νεωτέραν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1957, σελ. 11 - 16. π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνοῦ, Τουρκοκρατία. Οἱ Ἑλληνες στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, Β' ἐκδοση, Ἀθῆναι 1989, σελ. 77 - 81. Π. Ν. Παπαροῦνη, Τουρκοκρατία, Ἀθῆναι ἄ.ἔ., σελ. 63 - 75. Βασ. Βλ. Σφυρόερα, Οἱ Ἑλληνες ἐπί Τουρκοκρατίας (Πανεπιστημιακαὶ Παραδόσεις), Ἀθῆναι 1971, σελ. 31 - 34.

ση του πράγματος, κάτι χειρότερο από τό νά χάσουν τή ζωή τους. Καί μόνο τό ὅτι θά ἐξιλαμίζονταν θά ἦταν μεγαλύτερη συμφορά από τό νά σκοτωθοῦν, ἀφοῦ ἡ ἔκπτωση ἀπό τήν πίστη¹⁹⁵ ὁδηγεῖ σέ ἓνα θάνατο χειρότερο τοῦ σωματικοῦ, στόν πνευματικό, μέ κίνδυνο νά μετατραπῆ σέ αἰώνιο¹⁹⁶.

Ἐπ' αὐτές τίς συνθήκες τό δίλημμα τῶν Σουλιωτισσῶν δέν ἦταν ἂν θά φονεύσουν ἢ δέν θά φονεύσουν τά παιδιά τους, ἀλλά ἂν θά φονεύσουν τά παιδιά τους μέ τά ἴδια τους τά χέρια ἢ θά συνεργοῦσαν σ' ἓναν ἄλλον «φόνου», πνευματικό, μέ θύμα τά παιδιά τους. Ὁ φόνος δηλαδή παρουσιάζεται καί στίς δύο ὄψεις τοῦ νοήματος ὅπως στόν ἐν ἀμύνη φόνου καί τόν πόλεμο. Δέν εἶναι λοιπόν τόσο παράλογο νά χαρακτηριστεῖ ἡ ἐνέργειά τους ὡς μία ἰδιάζουσα περίπτωση ἐν ἀμύνη φόνου. Εἶχε δέ ἡ ἐπιλογή τους τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς δικαίωσης τοῦ ἐν ἀμύνη φόνου, ὅτι μεταξύ δύο κακῶν προτιμᾶται τό μικρότερο. Ἡ ἀντίστροφα, σέ περιπτώσεις σύγκρουσης καθηκόντων¹⁹⁷ προτιμᾶται ἡ πραγματοποίηση τοῦ καθήκοντος μέ τή μεγαλύτερη ἀξία. Ἡ σωτηρία δέ τῆς ψυχῆς τῶν παιδιῶν ἀσφαλῶς πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ ὡς σπουδαιότερη τῆς βιολογικῆς τους ζωῆς, καθὼς ὁ Χριστιανισμός, χωρίς νά περιφρονεῖ τήν ἀξία τοῦ σώματος, δίνει προτεραιότητα στή σωτηρία τῆς ψυχῆς: «*Καί μή φοβεῖσθε ἀπό τῶν ἀποκτενόντων τό σῶμα, τήν δέ ψυχήν μή δυναμένων ἀποκτεῖναι· φοβεῖσθε δέ μᾶλλον τόν δυνάμενον καί ψυχήν καί σῶμα ἀπολέσαι ἐν γενένη*»¹⁹⁸. Ἔτσι καί οἱ Σουλιώτισσες δέν φοβήθηκαν τόν θάνατο τῶν παιδιῶν τους, ἀλλά τήν ζημία τῆς ψυχῆς τους, καί δέν δίστασαν νά τά σκοτώσουν οἱ ἴδιες προκειμένου νά τά προφυλάξουν ἀπό μία μεγαλύτερη συμφορά. Θυσίασαν¹⁹⁹ τή ζωή τῶν παιδιῶν

195. Ἄν καί εἶναι προβληματικό νά μιλάμε γιά ἔκπτωση ἀπό τήν πίστη στήν περίπτωση τουλάχιστον τῶν νεογέννητων.

196. Ἐκτενῶς γιά τά τρία εἶδη θανάτου βλ. Μητσοπούλου Ν., Ὁ θάνατος. Πνευματικός, σωματικός, αἰώνιος. Ἀθήνα 1973.

197. Καί πόσες φορές ἀλήθεια δέν βρῆσκαται καθέννας στή ζωή του ἐνώπιον τέτοιων περιπτώσεων!

198. Ματθ. 10, 28. Πρβλ. Λουκ. 12, 4 - 5.

199. Ἡ ἐννοια τῆς θυσίας εἶναι παρούσα καί στήν περίπτωση τοῦ πνιγμοῦ τῶν βρεφῶν ἀπό τίς Σουλιώτισσες τή νύχτα τῆς φυγῆς ἀπό τό Ζάλογγο, πού ἀναφέρει ὁ Rouquerville (βλ. σελ. 23), στήν ὁποία ἀξίζει νά ἀφιερῶσθε μία ὑποσημείωση.

τους χάριν τῆς ψυχῆς τῶν παιδιῶν τους. Μία γνήσια πράξη ἀγάπης καί προστασίας, ἀντίστοιχη τοῦ ἐν ἀμύνη φόνου, πού θά ἐκδηλωνόταν στήν κλασική του μορφή, ἂν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα τῆς θανάτωσης τῶν Τουρκαλβανῶν. Καί μία μεγάλη θυσία πρὸς τήν πατρίδα, καθότι, ἂν τά παιδιά γίνονταν γενίτσαροι, θά ζημιωνόταν τό ἔθνος.

Ἡ δεύτερη ἐκδοχή ἐξάλλου γιά τήν τύχη τῶν παιδιῶν σέ περίπτωση αἰχμαλωσίας τους συνδέεται ἐπίσης μέ τό ζήτημα τῆς εὐθανασίας, ὅπως ἡ πρώτη ἐκδοχή, ἀπό μία διαφορετική ὁμως θεώρηση²⁰⁰. Ἀπό πλευρᾶς Ὁρθοδόξου Ἡθικῆς εἶπαμε ὅτι τηρεῖται ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἀρνητική στάση ἐναντι τῆς εὐθανασίας. Ἄντ' αὐτῆς προβάλλεται «*ἡ ἀληθῆς ἐν Χριστῶ εὐθανασία*»²⁰¹: «*Διά τόν χριστιανόν ἀληθῆς εὐθανασία εἶναι ἡ ἐν Χριστῶ ἐκδημία ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἡ ὁδηγοῦσα εἰς τήν μέλλουσαν μακαριότητα καί δόξαν*»²⁰². Ἡ πιθανότητα λοιπόν

Ἐφ' ὅσον ἐδῶ τῶν ἀθῶν βρεφῶν λειτουργεῖ ὡς αὐτοάμυνα τοῦ συνόλου. Κάθε μητέρα Σουλιώτισσα καλεῖται νά διαλέξει μεταξύ τοῦ φόνου τοῦ παιδιοῦ της καί τοῦ φόνου ὅλης τῆς ομάδος πού συμπεριελάμβανε καί τά παιδιά πού δέν φώναζαν. Ἡ λίγοι θά θυσιάζονταν, ἢ ὅλοι θά χάνονταν. Ἡ περίπτωση ὁμοιάζει μέ ἐκείνη τοῦ προβληματικοῦ τοκετοῦ, τήν πάθηση «ἐκλαμψία» στό τελευταῖο στάδιο τῆς κύησης (βλ. Κωνσταντίνου Λούρου, ἐκλαμψία, ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. 9, σελ. 143 - 144), ὅπου ὁ γιατρός βρῆσκαται πρὸ τοῦ διλήματος νά σκοτώσει τή μητέρα, γιά νά σώσει τό παιδί, ἢ τό ἀνάποδο. Ἄν δέν ἐπέμβει, θά πεθάνουν καί οἱ δύο, καί τότε πραγματι θά εἶναι ἔνοχος, ἀφοῦ δέν ἀπέτρεψε ἓναν ἀπό τοὺς δύο θανάτους χρησιμοποιώντας ἔστω τόν ἴδιο τόν θάνατο ὡς λύση. Γι' αὐτό ἄλλωστε δέν εἶναι ἔνοχος φόνου, ἂν σκοτώσει τόν ἓναν ἄνθρωπο, ἀφοῦ ἔτσι μόνο σώζεται ὁ ἄλλος, διαφορετικά πεθαίνουν καί οἱ δύο ἀβοήθητοι. Ἀντίστοιχο δίλημμα ὑφίσταται καί στήν περίπτωση τῶν σιαμαίων, ὅπου ἐνδέχεται νά ἀπαιτεῖται ἡ θανάτωση τοῦ ἐνός (ἔστω ἔμμεση), γιά νά ἐπιβιώσει τό ἄλλο. Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν οἱ Σουλιώτισσες ἀντιμετώπισαν ἓνα τέτοιο δίλημμα καί δικαιούται ἴσως κανεὶς νά δικαιολογήσει τήν πράξη τους ὡς θυσία. Αὐτό ἄλλωστε ἔκανε ὁ ἀπόγονος τῶν Σουλιωτῶν Δημήτριος τοῦ Νότη Μπότσαρης (Αἱ γυναῖκες τοῦ Σουλίου, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 14): «*Τρυφεραὶ μητέρες μέ παραγμόν ψυχῆς, ἀλλ' ἀδίστακτα, στραγγαλίζουσαν τά παιδάκια τους, ὅσα φώναζον. Οἱ ἀθῶοι ὀλίγοι θυσιάζονται ὑπὲρ τῶν πολλῶν*». Ἄν ἡ θεώρηση αὐτὴ ἐξιλεώνει πραγματι ἐκεῖνες τίς γυναῖκες, εἶναι θέμα περαιτέρω ἀνάλυσης.

200. Κοινός παρονομαστῆς βέβαια παραμένει ἡ ἀγάπη ὡς κίνητρο τῆς ἀφαίρεσης τῆς ζωῆς.

201. Βλ. Μητσοπούλου Ν., Ἡ λεγομένη εὐθανασία, σελ. 105 - 107.

202. Αὐτόθι, σελ. 105. Στὴ σελ. 107 ἐπίσης ἀναφέρεται: «*Κατὰ ταῦτα ἀληθῆς ἐν Χριστῶ εὐθανασία εἶναι ὁ ἐν κοινωνία μετὰ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ τερματισμὸς τῆς ζωῆς, ὁ ὁδηγῶν εἰς τήν μέλλουσαν μακαριότητα καί δόξαν*».

νά εξισλαμίζονταν τά παιδιά στην αίχμαλωσία και νά συνέβαιναν ἀκολουθῶς²⁰³ ὅσα περιγράψαμε πρὶν, καθιστᾶ τὴν ἐνέργεια τῶν Σουλιωτισσῶν τρόπον τινά σωτήρια ἐπέμβαση. Διότι συνέβαλαν στό νά εἶναι ὁ θάνατος τῶν παιδιῶν τους «ἀληθής ἐν Χριστῷ εὐθανασία», καθὼς τό μέλλον τῶν παιδιῶν κατά τή δεύτερη ἐκδοχή προβλεπόταν ὡς πρὸς τό «ἐν Χριστῷ» δυσοίωνο²⁰⁴. Ὅπωςδήποτε ἡ «χριστιανική εὐθανασία» δέν προβλέπει φόνο ἀπό ἀγάπη²⁰⁵, ἀλλά κάτω ἀπὸ αὐτές τίς συνθήκες ἡ πράξη τῶν Σουλιωτισσῶν ἴσως ἦταν ἡ πιό ἐνδεδειγμένη λύση.

Ὅλα αὐτά βέβαια εἶναι ὑποθετικά. Κανείς δέν γνωρίζει ποιό ἀπό τά δύο ἐνδεχόμενα θά συνέβαινε²⁰⁶ ἢ ἂν θά προέκυπτε κάτι ἐντελῶς ἀπρόοπτο. Ὁ χαρακτηρισμός τῆς πράξης τῶν Σουλιωτισσῶν μεταβάλλεται ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση, ἄρα ἡ ὅποια ἠθική θεώρηση τοῦ γεγονότος εἶναι ἀμφιλεγόμενη. Ἄλλωστε ὁ ἄνθρωπος δέν διαθέτει τό ὄλο²⁰⁷, γιά νά μπορεῖ νά προβαίνει σέ σίγουρες ἀξιολογικές κρίσεις διακρίνοντας μέ βεβαιότητα ἀνάμεσα στό καλό καί τό κακό²⁰⁸. Ἐπειδή ὅμως αὐτός ὁ συλλογισμός ὄχι μόνο σχετικοποιεῖ

203. «Ἐνός κακοῦ μύρια ἔπονται» ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι σοφοί.

204. Καί ἀναφέρεται ἐδῶ τό ἐρώτημα μήπως οἱ μητέρες τῶν μετέπειτα γενιτσάρων εἶναι τελικά πιό ἔνοχες τῶν Σουλιωτισσῶν. Νομίζουμε πάντως ὅτι εἶναι ἄδικο νά ἐνοχοποιηθοῦν οἱ γυναῖκες αὐτές, ἐπειδή δέν ἔλαβαν μία τόσο σκληρή ἀπόφαση, νά σκοτώσουν τά παιδιά τους (ἀφήνουμε δέ τό ἐρώτημα ἂν αὐτό περνοῦσε ἀπό τό χέρι τους ἢ ἂν προλάβαιναν νά τό πραγματοποιήσουν). Οὔτε εἶναι ὀρθό νά κατηγορηθοῦν γιά τό ὅτι εἶχαν ἐνδεχομένως τὴν ἐλπίδα πῶς, ὅσο ζοῦσαν τά παιδιά τους, κάτι θά μποροῦσε νά ἀλλάξει πρὸς τό καλύτερο.

205. Κἀντί τούτου θά μποροῦσε νά ὀδηγήσει στό ἐφιαλτικό σενάριο νά σκοτώνουν οἱ Χριστιανοὶ τά παιδιά τους ἀμέσως μετὰ τό Βάπτισμα, γιά νά τοὺς ἐξασφαλίσουν τὴν εἰσοδὸ τους στόν Παράδεισο, μιά καί κανείς δέν ξέρει ἂν μεγαλώνοντας θά γίνουν δίκαιοι ἢ ἁμαρτωλοὶ ἄνθρωποι, ὅποτε, στή δεύτερη περίπτωση, κινδυνεύει ἡ σωτηρία τους. (Πρβλ. Augustini (Hippionensis Episcopi), De civitate Dei I, 17. MPL 41, 40). Διὰ τῆς γενικῆς δέ ἐφαρμογῆς τοῦ μέτρου οἱ Χριστιανοὶ θά ἐξαφανίζονταν ἀπὸ προσώπου γῆς σέ μικρὸ χρονικὸ διάστημα.

206. Δέν μᾶς βοηθοῦν καί τά ἱστορικά δεδομένα, καθὼς ἄλλοι ἀπὸ τοὺς αίχμαλώτους βρῆκαν φρικτὸ θάνατο καὶ ἄλλοι ἐπέζησαν καὶ ἔγιναν ὑπόδουλοι.

207. Ὅχι μόνο σέ συγκεκριμένες καταστάσεις ἀλλὰ γενικῶς.

208. Γιά τὴν τραγικότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τοῦ προβλήματος αὐτοῦ βλ. Κωνσταντίνου Ε. Παπαπέτρου, Περὶ τοῦ προβλήματος τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ ὄλου, ἐν τοῦ αὐτοῦ, Προσβάσεις. Ζητήματα Ἀπολογητικῆς Θεολογίας καὶ Φιλοσοφικῆς Κριτικῆς τοῦ καιροῦ μας, Ἀθήναι, COPYRIGHT K.E. PAPAPETROU 1979, σελ. 123 - 139.

ἀλλά ἐκμηδενίζει τὴν ἠθική, εἵμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐπιμείνουμε στή «γενετική καὶ δομική ἐξήγηση» τοῦ γεγονότος, νά ἐξετάσουμε δηλαδή τό γεγονός μέ βάση τά ἐρωτήματα «τί, ποῦ, πότε, πῶς, γιατί»²⁰⁹, ὅπως ἐπιβάλλουν οἱ κανόνες τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἱστορίας²¹⁰, προχωρώντας ἀναγκαστικά σέ μία «ἐκ μέρους» θεώρηση τῶν πραγμάτων μέ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ προσπάθεια δέν στερεῖται νοήματος²¹¹, ἀφήνοντας ἀσφαλῶς τὴν ὀριστική κρίση γιά ὅλες τίς πτυχές τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου στόν μοναδικὸ ἀλάνθαστο κριτὴ, στόν Θεό.

Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι οἱ Σουλιώτισσες ἔριξαν τά παιδιά τους στόν γκρεμό, γιά νά τά προστατεύσουν ἀπὸ τίς ἀθλιότητες τῶν Τουρκαλβανῶν, θεωρώντας τὸν θάνατο καλύτερη ἐπιλογή ἀπὸ ὅποιοδήποτε μέλλον στήν αίχμαλωσία. Μπορεῖ νά μὴ λεπτολόγησαν ὡς πρὸς ὅλα τά ἐνδεχόμενα ποῦ ἀναφέραμε, ἀλλά τό ὄλο κακό τό ταύτιζαν μέ τό φάσμα τῆς ὑποδούλωσης. Ἄλλωστε τό σύνθημα τῆς ἠρωικῆς ἀντίστασης τῶν Σουλιωτῶν στόν πολυπληθὴ στρατὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ἦταν «θάνατος καὶ ὄχι σκλαβιά!». Στὴν ἀξιολογική τους κλίμακα δηλαδή μετὰ τὴν ἐλεύθερη ζωὴ μεγαλύτερη ἀξία εἶχε ὁ θάνατος καὶ ὄχι ἡ χωρὶς ἐλευθερία ζωὴ²¹². Τελικά ὡς πρὸς τὴν πρόθεση, μιά καί τό ἀποτέλεσμα ἀκολουθεῖ τὸν νόμο τῶν πιθανοτήτων²¹³, μποροῦμε νά ποῦμε

209. Τά τέσσερα πρῶτα ἤδη τά ἔχουμε ἐξετάσει καὶ βρισκόμαστε στή διερεύνηση τοῦ πέμπτου ἐπιχειρώματος συγχρόνως μιά ἠθική ἀξιολόγηση τοῦ πράγματος.

210. Γ. Γιαννιόπουλου - Ξ. Οἰκονομοπούλου - Θ. Κατσουλάκου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 32 - 33.

211. Παπαπέτρου Κ., Ἡ ἰδιοτροπία, σελ. 118: «Ἐάν ὑπάρχη ἠθική, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν πίστιν ὅτι τό μέρος ἔχει νόημα καὶ τό νόημα τοῦτο προέχεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰν τοῦ μέρους εἰς τό ὄλον. Πίστις εἶναι ἡ πεποίθησις ὅτι διὰ τοῦ μέρους ἀναφέρεται τό ὑποκείμενον εἰς τό ὄλον καὶ ὅτι ἡ ἠθική ἀναφορὰ τοῦ μέρους εἰς τό ὄλον εἶναι τό ἀγαθόν. Ἐάν δέν ὑπάρχη ἡ διάκρισις ἅμα καὶ ριζικὴ ἀντίθεσις μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, τότε τί νόημα ἔχει ἡ ἠθική; Καὶ ἐάν δέν ὑπάρχη ἠθική, τότε τί νόημα ἔχει ἡ ζωή;»

212. Καὶ δέν μπορεῖ νά πεί κανείς ὅτι τοῦτο δέν εἶναι χριστιανικό, ἐφόσον σέ αὐτὴ τὴ βάση στηρίζεται ἡ δικαίωση τοῦ ἀμυντικοῦ πολέμου.

213. Δέν εἶναι γνωστὸ δηλαδή ἀπὸ τί ἀκριβῶς προστάτευσαν οἱ Σουλιώτισσες τά παιδιά τους (ἀργὸ καὶ βασανιστικὸ θάνατο, ἐξισλαμισμὸ καὶ ἐγκληματικὴ δράσις, καὶ ἄλλο;), γιά νά μπορεῖ νά δοθεῖ ἕνας, ὅσο γίνεται, ἀκριβῆς χαρακτηρισμὸς τῆς ἐνέργειας μέ βάση τό ἀποτέλεσμα. Πρβλ. «πρὸς γὰρ τό τελευταῖον ἐκβάν ἕκαστον τῶν πρὶν ὑπαρξάντων κρίνεται» (Δημοσθένους Ὀλυνθιακός Α 11 - 12, ἐν Γεωργίου Ἄνδρ. Καρατσώλη, Ἀττικὴ Πεζογραφία 1 (Θεματογραφία τόμ. Ι. Θουκυδίδης - Πλάτων - Δημοσθένης, Μέρος Α'), copyright «ΚΛΕΙΝΙΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ» Ε.Π.Ε., Ἀθήνα 1990, σελ. 195).

ὅτι ἡ ἐνέργεια τῶν Σουλιωτισσῶν ἴσταται μεταξύ τοῦ ἐν ἀμύνη φό-
νου καὶ τῆς εὐθανασίας (ἢ τῆς «ἀληθοῦς ἐν Χριστῷ εὐθανασίας») ἀποτελώντας ἴσως μία ἰδιαίχουσα μορφή συνδυασμοῦ αὐτῶν τῶν πε-
ριπτώσεων. Συγκεντρώνει μὲ ἄλλα λόγια στοιχεῖα (καὶ μᾶλλον θετι-
κά θά λέγαμε) ἀπὸ διαφορετικὲς περιπτώσεις ἀνθρωποκτονίας καὶ
παρουσιάζεται ὡς νέο εἶδος «φόνου», ὅπως δὴποτε διαπραγματεύσι-
μου ἀπὸ πλευρᾶς Ἡθικῆς.

Ἄλλὰ ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ
τὴν πτώση τῶν ἰδίων τῶν Σουλιωτισσῶν ἀπὸ τὸ Ζάλογγο²¹⁴, ἰδιαίτε-
ρως μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐγκύους, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόφαση νά
σκοτωθῶν σήμαινε αὐτομάτως καὶ θανάτωση τῶν ἐμβρύων²¹⁵.
Ἄλλωστε μία ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τῆς σκηνῆς τοῦ χοροῦ φέρει τὶς γυ-
ναῖκες νά πέρτουν ἀγκαλιὰ μὲ τὰ παιδιά τους στὸν γκρεμὸ²¹⁶, χωρὶς
βέβαια αὐτὸ νά σημαίνει πῶς ἡ ἄλλη ἐκδοχή, ὅτι πρῶτα δηλαδὴ ἔρι-
ξαν τὰ παιδιά καὶ μετὰ ἔπεσαν οἱ ἴδιες²¹⁷, διαφοροποιεῖ οὐσιαστικά

214. Ὅσα μέχρι τώρα ἐλέχθησαν θά μπορούσαν ἴσως νά εἶναι ἀρκετὰ γιὰ περιστατικά
ὅπως αὐτὸ τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου κατὰ τὴν Ἑξοδο πολλοὶ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς
«σκότωσαν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους πού ἀπόκαμαν στὸ φευγιό καὶ δὲν μπο-
ροῦσαν νά προχωρήσουν, γιὰ νά τὰ σώσουν ἀπὸ τὸ τουρκικὸ μαρτύριο» (βλ. σελ.
35), ἐνῶ οἱ ἴδιοι εἶχαν τὴν εὐκαιρία νά γλιτώσουν σπάζοντας τὸν κλειὸ τῶν Τούρ-
κων. Γιὰ τὸ Ζάλογγο ὅμως δὲν ἐπαρκοῦν, καθὼς ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν χρωμα-
τίζεται ἀπὸ τὸν ταυτόχρονο θάνατο τῶν ἰδίων τῶν Σουλιωτισσῶν.

215. Ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ πράξις τους κρίνεται σοφὴ, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι γιὰ τὶς
ἐγκύους πού αἰχμαλωτίστηκαν καὶ μεταφέρθηκαν στὰ Ἰωάννινα ἐπελέγη ἓνα τόσο
φρικιαστικὸ τέλος, πού ὁ Plomer, ἐνῶ τὸ ἐπισημαίνει, ἀρνεῖται νά τὸ περιγράψει:
«For pregnant women a particularly monstrous fate was chosen» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ.
116). Δὲν πρέπει βεβαίως νά μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐκούσια θανάτωση
ἐμβρύου, ὅπως ἐπίσημα ἔχει διακηρύξει ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς
(βλ. Πηδάλιον, σελ. 299, 382, 590 καὶ 595), εἶναι φόνος καὶ ἐπιτιμᾶται ἀνάλογα.
Ἄλλὰ γιὰ τὶς ἐγκύους Σουλιώτισσες τοῦ Ζαλόγγου δύναται νά ἰσχύσει ὅ,τι καὶ γιὰ
τὶς τραγικὲς ἐκείνες μητέρες πού πέταξαν τὰ παιδιά τους στὸν γκρεμὸ, ἐφόσον δε-
χθοῦμε ὅτι ἐνήργησαν μὲ γνώμονα ὄχι μόνον τὸ δικὸ τους συμφέρον ἀλλὰ καὶ τῶν
ἐμβρύων. (Γιὰ περισσότερα ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῆς ἐκούσιας θανάτωσης ἐμβρύου
βλ. Βασιλειάδης Νικολάου, Πότε «ἐμψυχοῦται» τὸ ἀνθρώπινο ἔμβρυο; Ἡ
ώρα «μηδέν» τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, Ε' ἐκδοσις, Ἀθήναι 1992. Μητσοπούλου
Ν., Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρώπινου ἐμβρύου ὡς ψυχοσωματικῆς ὑπάρξεως διδασκαλία τῆς
Ἐκκλησίας καὶ ἡ Χριστολογικὴ θεμελίωσις αὐτῆς, β' ἐκδοσις, Ἀθήναι 1986. Πο-
λυμερόπουλου Παύλου, Ἐκτροσις, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 5, στ. 539-540).

216. βλ. σελ. 26-27.

217. βλ. σελ. 27.

τά πράγματα. Ἄς προχωρήσουμε λοιπὸν στὴν ἄλλη πράξις τοῦ δρά-
ματος, στὴν πτώση τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν Σουλιωτισσῶν στὸν
γκρεμὸ, γιὰ νά δοῦμε τὸ δίλημμα τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου σὲ ὅλες
του τὶς διαστάσεις.

β) Ἡθικὴ θεώρηση τοῦ ἐκούσιου θανάτου τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν Σουλιωτισσῶν.

Ἡ πτώση τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν Σουλιωτισσῶν ἀπὸ τὸ Ζάλογγο
ἦταν, ὅπως ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν, μία ἐπίσης συνειδητὴ πράξις. Οἱ
Σουλιῶτες καὶ οἱ Σουλιώτισσες ἔδωσαν ἀπὸ μόνονι τους τέλος στὴ
ζωή τους, συνεπῶς τίθεται ζήτημα αὐτοκτονίας²¹⁸.

1. Αὐτοκτονία

Ἡ αὐτοκτονία ἢ αὐτοχειρία εἶναι ἓνα φαινόμενο πού ἀνέκαθεν
προβλημάτιζε τὴν ἀνθρωπότητα²¹⁹. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διατυπώ-
θηκαν διάφορες ἀπόψεις. Ὑπέρημαχοι τῆς αὐτοκτονίας σὲ ὀρισμένες
περιπτώσεις ἦταν οἱ Στωικοί, οἱ Κυνικοί²²⁰, ὁ τραγικὸς ποιητὴς

218. Χαράλαμπος Π. Χατζοπούλου, Τὸ πρόβλημα τῆς αὐτοχειρίας, Ἀθήναι
1969, σελ. 17: «Αὐτοκτονία, ἐκ τοῦ ρήματος αὐτοκτονᾶ, σημαίνει τὸ νά φονεῖ τις
ἑαυτὸν ἐκούσιως, δι' οἰουδὴποτε μέσου». Χρυσάνθου (Μητροπολίτου Λεμε-
σοῦ), Ἡ αὐτοκτονία ἀπὸ θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀπόψεως, ἐν «Ἀπόστολος Βαρ-
νάβας», τόμ. 42 (1981), σελ. 352: «Ἡ αὐτοκτονία ἢ αὐτοχειρία εἶναι ἡ ἐκούσια κα-
τάλυσις τῆς ἰδίας τῆς ζωῆς μας». Πρβλ. Otfried Höffe, Selbstmord, ἐν Lexicon
der Ethik, σελ. 218: «Im S., auch *Freitod* oder *Selbstötung* genannt, wartet man nicht
auf den «natürlichen Tod», sondern setzt seinem Leben selbst ein Ende». Γιὰ περισ-
σότερους «τυπικοὺς ὀρισμοὺς» (Formal Definitions) τῆς αὐτοκτονίας μετὰ κριτικῆς
θεωρήσεως βλ. Jack D. Douglas, The Social Meanings of Suicide, Princeton,
New Jersey 1970, σελ. 350 - 383 (Appendix II. The Formal Definitions of Suicide).

219. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς αὐτοχειρίας βλ. Χατζοπούλου Χ., αὐτόθι, σελ. 27 - 40.
Πρβλ. Βορέα Θεοφ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 221 κ.έ. (βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἡ αὐτοχει-
ρία, 1917).

220. F. Frerichs, Selbstmord, ἐν Evangelisches Kirchenlexicon, τόμ. 3, στ. 926: «Nach
der stoischen und kynischen Lehre ist jedoch Freiheit und Recht zum S. dann
begründet, wenn die Gemeinschaft dem Einzelmenschen den erforderlichen Raum
zum eigenen Leben und notwendige Ehre verweigert. S. ist sogar gegenbenenfalls
geboden als Selbstvollzug der Todesstrafe».

Εὐριπίδης, ὁ Ρωμαῖος φιλόσοφος Σενέκας, ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας καὶ φιλόσοφος Μάρκος Αὐρήλιος κ.ἄ. Ἀντιθέτως τὴν ἀποδοκίμασαν οἱ Ὀρφικοί καὶ οἱ Πυθαγόρειοι, καθὼς καὶ οἱ Πλάτων – Ἀριστοτέλης²²¹, ἂν καὶ παρατηρεῖται ὅτι οἱ δύο μεγάλοι αὐτοὶ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, κυρίως δὲ ὁ πρῶτος, δέχονταν κάποιες ἐξαιρέσεις, ὅπως τὴν ἐκούσια παραίτηση ἀπὸ τῆ ζωῆ σὲ περίπτωση ἀνίατης ἀσθένειας, ἦταν δηλαδή ὑπὲρ τῆς λεγόμενης εὐθανασίας²²².

Μεταγενέστερα κύριος ὑποστηρικτὴς τῆς αὐτοκτονίας ἦταν ὁ David Hume μέ τό σύντομο περὶ αὐτοκτονίας ἔργο του²²³. Ὁ Hume ἐπιχείρησε νά ἀποδείξει ὅτι ἡ αὐτοκτονία δέν εἶναι ἔγκλημα, ἐπειδὴ δέν συνιστᾷ παράβαση τοῦ χρέους μας πρὸς τόν Θεό, τόν πλησίον καὶ τὴν κοινωνία ἢ τόν ἑαυτὸ μας²²⁴, ὅπως ὑπεστήριζαν²²⁵ οἱ ἐπικρι-

221. Αὐτόθι, στ. 925 - 926: «Nach Plato und Aristoteles ist der S. ein Vergehen gegen die Idee des Menschen bzw. gegen den Staat, der einen Anspruch auf das Leben seiner Mitbürger hat. Der S. ist daher verwerflich». Κατὰ τόν Πλάτωνα ἐπίσης ἡ αὐτοκτονία συνιστᾷ ἀσέβεια πρὸς τόν Θεό καὶ κατὰ τόν Ἀριστοτέλη εἶναι πράξη δειλίας παρὰ ἀνδρείας. (Δημητρώπουλου Παν., Αὐτοκτονία, ἐν Θ.Η.Ε. τόμ. 3, στ. 497 - 498).

222. Γιά περισσότερα βλ. Δημητρώπουλου Παν., Ὁρθόδοξος Χριστιανική Ἠθική, σελ. 171 κ.ἑ. (βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Αὐτοκτονία, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 495 - 503). Πρβλ. Βορέα Θεοφ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 227 - 233, ὅπου παρατίθενται λόγοι ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς αὐτοχειρίας ἔτσι ὅπως διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ὑποστηρικτὲς καὶ ἐπικριτὲς τῆς, καὶ Χρυσάνθου (Μητροπολίτου Λεμεσοῦ), ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 352 - 355.

223. Of Suicide, ἐν E.M.P.L., τόμ. 4, σελ. 406 - 414. Τό ἔργο εἶναι πῶς γνωστὸ μέ τόν τίτλο «Essay on suicide» ἢ «Essay on suicide and immortality».

224. Παραπέμπει μάλιστα σὲ χωρίο τοῦ Πλινίου (Πλινίου τοῦ Πρεσβυτέρου, Λατίνου συγγραφέα), ὅπου, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ἡ αὐτοκτονία παρουσιάζεται ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ πρὸς τόν ἄνθρωπο μέσα στὰ τόσα βάσανα τῆς ζωῆς, ὡς μέγιστο ἀγαθὸ πού ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς δέν διαθέτει, δέν μπορεῖ δηλαδή νά καταδικάσει τόν ἑαυτὸ του σὲ θάνατο: «Deus non sibi potest mortem consciscere si velit, quod homini dedit optimum in tantis vitae poenis» (αὐτόθι, σελ. 414).

225. Καὶ συνεχίζουν νά ὑποστηρίζουν, καθὼς ὄχι μόνο διάφοροι διανοούμενοι ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ σύγχρονοι Ὁρθόδοξοι (ἢ καὶ ἑτερόδοξοι) Θεολόγοι καὶ ἠθικολόγοι βλέπουν τὴν αὐτοκτονία ὡς ἄρνηση τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ καὶ συνεπῶς προσβολὴ τοῦ Θεοῦ, ὡς ἄρνηση τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ πράξη ἀπιστίας. Τὴ χαρακτρίζουν ἐπιπλέον ἐγκλημα ἀποτρόπαιο καὶ προσβολὴ τῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκτόνου. Οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐπίσης μέ ἀπόφαση τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ (1962) ἀπορρίπτουν τὴν αὐτοκτονία, α) γιατί ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μέ τό καθήκον τοῦ ἀνθρώπου νά ζήσει, μέ τὴν προσπάθειά του γιὰ τελειο-

τές τῆς. Παρόμοιες ἰδέες (πρὶν ἢ μετὰ τόν Hume) διατύπωσαν οἱ Montaigne, Donne, Montesquieu, Voltaire, Bentham, Schopenhauer, Holbach, Dühring, Morselli κ.ἄ.²²⁶. Ἀπὸ τοὺς νεώτερους φιλοσόφους ἀντίθετη στάση τήρησαν οἱ Ἔγγελος, Κάντιος, Σπινόζα, Φίχτε κ.ἄ.²²⁷, ὁ δὲ Charles Moore στὸ ἔργο του «A Full inquire into the Subject of Suicide» ἐπιχείρησε νά ἀνασκευάσει τὰ ὑπὲρ τῆς αὐτοκτονίας ἐπιχειρήματα τοῦ Hume²²⁸. Κατὰ τῆς αὐτοκτονίας τάσσονται ἐπίσης παλαιότεν οἱ περισσότερες θρησκείες²²⁹.

Ὁ Χριστιανισμὸς θεωρεῖ τὴν αὐτοκτονία μεγάλο ἁμάρτημα. Στὴν Ἁγία Γραφή δέν ὑπάρχει χωρίο πού νά τὴν καταδικάζει ἄμεσα²³⁰, ἀλλὰ ἔμμεσα μπορεῖ νά βγεῖ ἕνα τέτοιο συμπέρασμα, καθὼς ὁ Θεὸς παρουσιάζεται ὡς ὁ μόνος ἀρμόδιος γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τόν θάνατο. Στὸ Δευτερονόμιο διαβάζουμε: «ἴδετε ἴδετε ὅτι ἐγὼ εἰμι, καὶ οὐκ ἔστι Θεὸς πλὴν ἐμοῦ· ἐγὼ ἀποκτενῶ καὶ ζῆν ποιήσω, πατάξω καὶ γὼ ἰάσομαι, καὶ οὐκ ἔστιν ὅς ἐξελεῖται ἐκ τῶν χειρῶν μου» (32, 39) καὶ στὴ Σοφία Σολομῶντος «σύ γὰρ ζωῆς καὶ θανάτου ἐξουσίαν ἔχεις καὶ κατάγεις εἰς πύλας ἄδου καὶ ἀνάγεις· ἄνθρωπος δὲ ἀποκτεννεὶ μέν τῆ κακία αὐτοῦ, ἐξελθόν δὲ πνεῦμα οὐκ ἀναστρέφει οὐδέ ἀναλύει ψυχὴν παραληφθεῖσαν» (16, 13 - 16). Στὴ Σοφία Σειράχ ἐπίσης λέγεται «ἀγαθὰ καὶ κακὰ, ζωὴ καὶ θάνατος, πτωχεῖα καὶ πλοῦτος παρὰ Κυρίου ἐστίν» (11, 14), ἐνῶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος στὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολή του παρατηρεῖ: «οὐδεὶς γὰρ ἡμῶν ἑαυτῶ ζῆ καὶ οὐδεὶς ἑαυτῶ

ποίηση, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Δημιουργὸς δοξάζεται, β) γιατί ἀντιτάσσεται στὸ δικαίωμα τοῦ Θεοῦ πάνω στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου («ἐγὼ ἀποκτενῶ καὶ ζῆν ποιήσω», Δευτ. 32, 39) καὶ γ) γιατί ὁ αὐτοκτόνος συχνά στερεῖ ἀπὸ τὴν κοινωνία μία ὑπηρεσία πού μποροῦσε καὶ ὀφείλε νά συνεχίσει νά τῆς προσφέρει. (βλ. Karl Hörmann, Lecikon der Christlichen Moral, Innsbruck - Wien - München 1969, (Selbstötung, στ. 1056 - 1060).

226. Glanville Williams, Suicide, Views on suicide, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 186. Δημητρώπουλου Παν., Αὐτοκτονία, στ. 497.

227. Δημητρώπουλου Παν., αὐτόθι, στ. 498.

228. Glanville Williams, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 44.

229. Δημητρώπουλου Παν., Αὐτοκτονία, στ. 498. Πρβλ. H. V. Glasenapp, Selbstmord (I. Religionsgeschichtlich), ἐν R.G.G., τόμ. 5, στ. 1675 - 1676.

230. Ἀντίθετα στὴν Π. Δ. συναντᾶμε περιπτώσεις αὐτοκτονίας ἀκόμη καὶ δικαίων ἀνδρῶν, τίς ὁποῖες θά μελετήσουμε παρακάτω.

ἀποθνήσκει· ἐάν τε γάρ ζῶμεν, τῷ Κυρίῳ ζῶμεν, ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τῷ Κυρίῳ ἀποθνήσκομεν, ἐάν τε οὖν ζῶμεν ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τοῦ Κυρίου ἐσμέν» (14, 7 - 8). Ἀποτρεπτικό γιά τήν αὐτοκτονία δύναται νά θεωρηθεῖ καί τό ἀκόλουθο χωρίο τῆς Σοφίας Σολομῶντος: «μή ζηλοῦτε θάνατον ἐν πλάνῃ ζωῆς ὑμῶν μηδέ ἐπισπᾶσθε ὄλεθρον ἐν ἔργοις χειρῶν ὑμῶν· ὅτι ὁ Θεός θάνατον οὐκ ἐποίησεν²³¹ οὐδέ τέρεται ἐπ' ἀπωλεία ζώντων» (1, 12 - 13). Πολύ περισσότερο τό α' Κορινθ. 3, 16 - 17: «Οὐκ οἶδατε ὅτι ναός Θεοῦ ἐστε καί τό πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν; εἴ τις τόν ναόν τοῦ Θεοῦ φθείρει, φθερεῖ τοῦτον ὁ Θεός· ὁ γάρ ναός τοῦ Θεοῦ ἅγιός ἐστιν, οἵτινές ἐστε ὑμεῖς»²³².

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐξάλλου ἔκριναν ὅτι ἡ ἐντολή «οὐ φονεύσεις» ἀφορᾷ καί τήν αὐτοκτονία. Διότι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἱερός Αὐγουστίνος, ἐκεῖνος πού σκοτώνει τόν ἑαυτό του δέν σκοτώνει κάτι ἄλλο παρά ἕναν ἄνθρωπο²³³, ἡ αὐτοκτονία δηλαδή εἶναι φόνος²³⁴. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος μάλιστα τήν θεωρεῖ χειρότερη τοῦ φόνου λέγοντας γιά ὅσους αὐτοκτονοῦν μέ τή δικαιολογία ὅτι ἡ ζωή εἶναι κάτι κακό: «Νῦν δέ καί ὁ Θεός τοὺς τοιούτους κολάζει τῶν ἀνδροφόνων μᾶλλον, καί πάντες βδελυττόμεθα, καί εἰκότως. Εἰ γάρ ἑτέρους ἀνελεῖν οὐ καλόν, πολλῶ μᾶλλον ἑαυτόν. Εἰ δέ πονηρόν ἡ παροῦσα

231. Τό χωρίο δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τά προηγούμενα. Ἄλλο εἶναι νά δημιουργεῖ κανεῖς κάτι καί ἄλλο νά ἔχει ἐξουσία πάνω του (αὐτά τά δύο δέν συμπίπτουν πάντοτε). Γενεσιουργός αἰτία τοῦ θανάτου εἶναι ἡ παρακοή τοῦ ἀνθρώπου (βλ. ἀναλυτικά Νικολάου Π. Βασιλειάδη, Τό μυστήριον τοῦ θανάτου, ΙΑ' ἔκδοσις, Ἀθήναι 1994, σελ. 82 κ.έ.) Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὁ Θεός, ὡς Παντοδύναμος, ἐξουσιάζει καί τόν θάνατο.

232. Πρβλ. Α' Κορινθ. 6, 19: «ἢ οὐκ οἶδατε ὅτι τό σῶμα ὑμῶν ναός τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου Πνεύματός ἐστιν, οὗ ἔχετε ἀπό Θεοῦ, καί οὐκ ἐστέ ἑαυτῶν;»

233. «Non occides: nec alterum ergo, nec te. Neque enim qui se occidit, aliud quam hominem occidit». De civitate Dei 1,20. MPL 41, 35. Πρβλ. Karl Hörmann, ἐνθ' ἄνωτ., στ. 1057: «Die christl. Tradition trägt daher keine Bedenken, das bibl. Verbot der Tötung (Ex 20, 13; Dt 5, 17) auch vom Selbstmord zu verstehen (Augustinus, De civ. D. I 20, PL 41, 35)», βλ. καί τοῦ αὐτοῦ, Selbstmord, ἐν L. Th.K., τόμ. 9, στ. 628: «Die Tradition bezieht daher das bibl. Tötungsverbot (Ex 20, 13) auch auf den S.»

234. «quisquis hominem vel se ipsum, vel quemlibet occiderit, homicidii crimine innectitur». Augustini (Hipponensis Episcopi), De civitate Dei 1, 21. MPL 41, 35.

ζωή, τοὺς ἀνδροφόνους στεφανοῦν ἔδει, ὅτι τῆς πονηρίας ἡμᾶς ἀπαλλάττουσιν»²³⁵. Ὁ δέ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης συνδέοντας τήν αὐτοκτονία μέ τό θέμα τοῦ διαζυγίου παρατηρεῖ: «Εἰ ἐπ' ἀνδρός καί γυναικός δυοῖν ὄντων λέλεκται: “Ἄ ὁ Θεός συνέξευξεν, ἄνθρωπος μή χωρίζετω” ὁ τήν ψυχὴν βιαίως χωρίζων ἀπό τοῦ σώματος, καί ἡ ἀγχόνῃ ἑαυτὸν παραδιδούς ἡ σφαγῆ, πῶς συγγνωσθήσεται; Τοὺς τοιούτους γοῦν καί ἐπαράτους καί ἀτίμους καί μετὰ θάνατον οἱ παλαίοι ἠγοῦντο· καί τήν χεῖρα ἀποκόψαντες τοῦ ἑαυτὸν χειρωσαμένου, ἔξω που τοῦ ἄλλου σώματος καί μακράν ἔθαπτον· οὐχ ὅσιον εἶναι νομίζοντες τήν διακονησαμένην τῷ φόνῳ τῷ λοιπῷ σώματι συνοισοῦν. Εἰ δέ ἡ χεῖρ παρά ἀνθρώποις δίκην καί μετὰ θάνατον ἀπληθήθη, ἡ ψυχὴ ἡ καί τήν χεῖρα παρορμήσασα ποίας τεύξεται συγγνώμης;»²³⁶

Ὡς φρονία τοῦ ἑαυτοῦ του ἀντιμετωπίζει τόν αὐτοκτόνο καί τό Κανονικό Δίκαιο. Ὁ ἰδ' κανόνας τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας ὀρίζει ὅτι δέν πρέπει νά γίνεται προσφορά γιά ἐκεῖνον πού αὐτοκτόνησε, ἐκτός ἂν τό ἔκανε ἔχοντας χάσει τά λογικά του. Γι' αὐτό ὁ κληρικός πρέπει νά ἐρευνᾷ μέ ἀκριβεία κάθε περίπτωση²³⁷. Κατά μία πληροφορία δέ ἡ Ἐκκλησία ἔπαψε γενικά νά κηδεύει τοὺς αὐτοκτόνους ἤδη ἀπό τό 563 μ.Χ.²³⁸. Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ ἐγκύκλιό της (2844/672 στίς 10.6.1888) ἀπαγορεύει ρητά τήν κηδεῖα καί τίς ἐπιμνημόσυνες εὐχές καί δεήσεις γιά τοὺς αὐτόχειρες, ἐνῶ μέ συμπληρωματικὴ ἐγκύκλιο (196/198 στίς 27.3.1900) ὀρίζει, στηριζόμενη στόν ἰδ' κανόνα τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, ὅτι τῆς

235. Ὑπόμνημα εἰς τήν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν. MPG 61, 618.

236. Ἐπιστολή ΣΠΖ' (287) - Νεῖλω MPG 78, 1504B.

237. Συγκεκριμένα στήν ἐρώτηση «Ἐάν τις μή ἔχων ἑαυτόν χειρῖσθαι ἢ κρημνίσῃ ἑαυτόν, εἰ γίνεται προσφορά περὶ αὐτοῦ, ἢ οὐ;» ὁ κανόνας ἀπαντᾷ: «Ὑπὲρ αὐτοῦ διακρίναι ὁ Κληρικός ὀφείλει, εἰ τό ἀληθές ἔκφρων ὦν πεποίηκε τοῦτο. Πολλάκις γάρ οἱ διαφέροντες τῷ πεπονητό, θέλοντες τυχεῖν τῆς προσφορᾶς καί τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχῆς, καταψεύδονται καί λέγουσιν ὅτι οὐκ εἶχεν ἑαυτόν. Ἐνίοτε δέ ἀπό ἐπιτηρείας ἀνθρώπων ἢ ἄλλως πως ἀπό ὀλιγορίας πεποίηκε τοῦτο, καί οὐ χρηὶ προσφορᾶν ἐπάνω αὐτοῦ γενέσθαι· αὐτοφονευτῆς γάρ ἑαυτοῦ ἐστί. Δεῖ οὖν πάντως τόν Κληρικόν μετὰ ἀκριβείας ἐρευνῆσαι, ἵνα μή ὑπὸ κριμα πέσῃ». Πηδάλιον, σελ. 673.

238. Westermarck Ed., Christianity and Morals, New York 1939, σελ. 254.

άνωτέρω διατάξεώς της εξαιρούνται οί «έκφρονες αυτοκτόνοι»²³⁹, έφόσον ή όφειλόμενη στήν πάθησή τους έλλειψη συνειδήσεως κατά τήν αυτοκτονία πιστοποιείται από δύο τουλάχιστον έπιστήμονες ίατρούς²⁴⁰. Από κανονικής και έκκλησιαστικής πλευράς λοιπόν ή αυτοκτονία είναι μεγάλο άμάρτημα²⁴¹ και άντιμετωπίζεται αναλόγως²⁴². Σημειωτέον πάντως ότι τελευταία μεταξύ τών έτεροδόξων ή κηδεία του αυτοκτόνου θεωρείται μία πρώτης τάξεως ευκαιρία για κήρυγμα πρός τούς ένορίτες και συνειδητοποίηση από τήν πλευρά τους τής τυχόν συννεοχής τους στό άμάρτημα, λόγω τής έλλειψης συμπαράστασης τους πρός τόν εύρισκόμενο σέ άπόγνωση πριν τήν πράξη του συνάνθρωπό τους²⁴³. Μέσα στά πλαίσια άλλωστε τής ευθύνης τής κοινωνίας για όλα τά μέλη της έχουν συσταθεί διεθνώς

239. Κάτι άντίστοιχο προβλέπουν και οί διατάξεις τών Ρωμαιοκαθολικών: «Nach röm. Kirchenrecht (CIC can. 1240) ist einem Selbstmörder die Ehre des kirchl. Begräbnisses zu verweigern. Jedoch ist die kirchl. Handlung erlaubt, wenn es zweifelhaft ist, od die Zurechnungsfähigkeit vorhanden war». F. Frerichs, ένθ' άνωτ., στ. 926. Βλ. και Karl Hörmann, Lexicon..., στ. 1058.

240. Τίς δύο έγκυκλίους βλ. έν Γιαννοπούλου Στεφάνου, Συλλογή τών έγκυκλίων τής Ίερās Συνόδου τής Έκκλησίας τής Ελλάδος (Από του 1833 μέχρι σήμερα), έν Αθήναις 1901, σελ. 576 - 578.

241. Τό μεγαλύτερο μάλιστα, καθότι για τό άμάρτημα αυτό δέν υπάρχουν κατά κανόνα περιθώρια για μετάνοια.

242. Περισσότερα για τό θέμα βλ. έν Βουλγαράκη Ήλία, Αυτοκτονία και έκκλησιαστική ταφή, Α' έκδοση, Αθήνα 1992. Πρβλ. Μπούμη Παναγιώτου, Αυτοκτονία (Κανονικόν Δίκαιον), έν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 503 - 504. Του αυτοϋ, Κανονικόν Δίκαιον, Αθήνα 1991, σελ. 286 - 287. Νικολάου (Μητροπολίτου Έρμουπόλεως), Ή αυτοκτονία από ίστορικής, θρησκευτικής και κανονικής άπόψεως, Αλεξάνδρεια 1934. Χατζοπούλου Χ., ένθ' άνωτ., σελ. 173 - 184. Χριστινάκη Παν., ένθ' άνωτ., σελ. 176 - 178.

243. F. Frerichs, ένθ' άνωτ., στ. 926 - 927: «Die kirchl. Beerdigung eines Selbstmörders darf der Wahrheit nicht ausweichen; sie ist in besonderer Weise Anlaß zur Verkündigung der Buße und der Gnade Gottes. Dabei muß sich auch die Gemeinde fragen lassen, ob sie mitschuldig ist., weil sie es an Trost, Rat und Hilfe hat fehlen lassen...Bei dem konkreten Einzelfall ist Zurückhaltung und Barmherzigkeit im Urteil geboten» Πρβλ. H. Saegner, Selbstmord (III. Praktisch - theologisch), έν R.G.G., τόμ. 9, στ. 1679: «Da ein kirchliches Begräbnis Verkündigung ist, muß bei der Traueransprache neben dem Trost für die Angehörigen auch das Gewissen in der Frage nach der Mitschuld am Tode des Gemeindegliedes angesprochen und zur Mitverantwortung für den in Not befindlichen Bruder aufgefordert werden».

άπό θρησκευτικούς και μή παράγοντες σύλλογοι, σωματεία και όργανώσεις για τήν πρόληψη τής αυτοκτονίας²⁴⁴.

2. Αυτοθυσία - Μαρτύριο

Άλλά ένω ή αυτοκτονία αποδοκιμάζεται από τόν Χριστιανισμό, ύπάρχει μία μορφή παραίτησης από τή ζωή που όχι μόνο δέν απορρίπτεται αλλά προκαλεί και τόν θαυμασμό. Αυτή δέν είναι άλλη από τήν αυτοθυσία. Όταν κάποιος θυσιάζει τή ζωή του, για να έξυπηρετήσει άνώτερα ιδανικά, τότε δέν είναι ένοχος αυτοκτονίας. Ο αστυνομικός που θέτει σέ κίνδυνο τή ζωή του, για να προστατεύσει τούς πολίτες, οί ένοπλοι άγώνες για τή σωτηρία τής πατρίδος, ή άυταπάργνηση του ίατροϋ χάριν του άσθενούς, τών ίερέων χάριν του ποιμνίου, τών γονέων χάριν τών παιδιών κλπ. είναι μερικά παραδείγματα αυτοθυσίας²⁴⁵. Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις όπου τά όρια μεταξύ αυτοκτονίας και αυτοθυσίας είναι δυσδιάκριτα. Δέν είναι πάντοτε εύκολο να διαπιστωθεί άν ή παραίτηση από τή ζωή έξυπηρετεί πράγματι τό γενικότερο καλό, ώστε να είναι δικαιολογημένη²⁴⁶. Γενικά πάντως εκείνο που κάνει τήν αυτοθυσία να ξεχωρίζει από τήν αυτοκτονία είναι τό κίνητρο. Τής αυτοκτονίας βασικό χαρακτηριστι-

244. Βλ. αναλυτικά Χατζοπούλου Χ., ένθ' άνωτ., σελ. 185 - 186. Ωστόσο, ή παρακίνηση για δραστηριοποίηση τής κοινωνίας μέ στόχο τήν πρόληψη αυτοκτονιών δημιουργεί συγκρούσεις μεταξύ αυτών που θεωρούν τήν αυτοκτονία μεγάλο κακό και αυτών που τήν βλέπουν μέ άλλο μάτι. Ένώ για παράδειγμα ο Edwin S. Shneidman (Preventing Suicide, έν E.I.D.D., σελ. 363 - 373) είναι πεπεισμένος ότι ή αυτοκτονία είναι σφάλμα και ότι όλα τά μέλη μιάς κοινωνίας έχουν τήν ήθική υποχρέωση να άποτρέπουν τίς αυτοκτονίες τών συνανθρώπων τους, ο Thomas S. Szasz (The Ethics of Suicide, έν E.I.D.D., σελ. 374 - 386) ύποστηρίζει ότι ή αυτοκτονία έμπίπτει στό δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού (self - determination) κάθε ανθρώπου και ότι τά κέντρα πρόληψης αυτοκτονιών συχνά καταπατούν μία λογική έκφραση τής ανθρώπινης έλευθερίας!

245. Μητσοπούλου Ν., Θέματα Όρθοδόξου..., σελ. 202.

246. Frank Chapman Sharp, Ethics, New York - London, copyright 1928, σελ. 487 - 488: «Not all sacrifice of self to others is reasonable, but only that which takes place when choice between the two goods is unavoidable and that which is given to or left for the other person is more valuable, objectively viewed, than that which is surrendered by the self».

κό είναι ή άρνηση τής ζωής όπουδήποτε κι άν όφείλεται²⁴⁷. Αντίθετα ό αυτόθυσιαζόμενος δέν αποβλέπει στόν θάνατο²⁴⁸, αλλά στήν έκπλήρωση του ήθικου σκοπού που δέν γίνεται νά έξυπηρετηθεί μέ άλλον τρόπο²⁴⁹.

Έκλεκτή μορφή αυτόθυσίας είναι τό μαρτύριο. Σέ περιόδους διωγμών οί Χριστιανοί βρέθηκαν στή δύσκολη θέση νά διαλέξουν μεταξύ φρικτού θανάτου ή άρνησης τής πίστεως τους συνοδευομένης από προσκύνηση και θυσία στά είδωλα. Πολλοί δέ από αυτούς προτίμησαν νά μαρτυρήσουν²⁵⁰ τήν πίστη τους, νά βεβαιώσουν τήν πίστη τους και νά πεθάνουν²⁵¹. Ο θάνατός τους όχι άπλά δέν θεωρήθηκε αυτοκτονία αλλά απέσπασε και πολλά έγκώμια²⁵². Αντίθετα τήν Έκκλησία προβλημάτισε ή περίπτωση τών «πεπτωκότων» (Lapsi), οί όποιοι φοβούμενοι για τή ζωή τους θυσίασαν στά είδωλα και μετά τήν κατάπαυση τών διωγμών θέλησαν νά επιστρέψουν στους κόλπους τής Έκκλησίας²⁵³. Στή συνείδηση τής Έκκλησίας δηλαδή ή δια-

247. «Κλασικοί» λόγοι μοροούν νά θεωρηθούν ή έρωτική άπογοήτευση, ή χρεοκοπία, οί προστριβές μέ άλλους ανθρώπους, ό άσωτος βίος, τά σωματικά και ψυχικά νοσήματα, τό σύνδρομο κατωτερότητας, ή άποστροφή προς τή ζωή («άσθένεια» πολλών φιλοσόφων) κ.ά. Βλ. αναλυτικά Χατζοπούλου Χ., ένθ' άνωτ., σελ. 128 κ.έ.

248. Πρβλ. Μαντζαρίδη Γ., ένθ' άνωτ., σελ. 443: «Κατά τήν αυτόθυσία ό άνθρωπος νικά τό θάνατο μέ τήν άγάπη. Κατά τήν αυτοκτονία νικείται από αυτόν, γιατί άδυνατεί νά αγαπήσει».

249. Άνδρούτσου Χρ., ένθ' άνωτ., σελ. 191, όπου ως προϋπόθεση, για νά έχει άξία ή θυσία, προβάλλεται και τό νά προέρχεται αυτή από άγνά έλατήρια και όχι «έξ επιδείξεως».

250. Από εκεί και ό όρος «μαρτύριον» που χρησιμοποιήθηκε, πέραν από τή δήλωση του φρικτού θανάτου, και για τόν βωμό, ό όποιος έποποθείτο πάνω στόν τάφο όπου συλλέγονταν τά λείψανα του μάρτυρα (βλ. Παναγ. Κ. Χρήστου, Έλληνική Πατρολογία, τόμ. Β', Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 463).

251. Τηρώντας έτσι και τό «γίνου πιστός άχρι θανάτου» (Άποκ. 2, 10).

252. Άνδρέα Ι. Φυτράκη, Μαρτύριον και Μοναχικός βίος (Ανατύπωση εκ τής «Θεολογίας», τόμ. ΙΘ' (1941 - 1948), Άθήνα 1948, σελ. 5: «Οί μάρτυρες κατά τήν αντίληψιν τής αρχαίας Έκκλησίας είναι οί «μμηται του πάθους του Κυρίου», οί «γνήσιοι του Κυρίου μαθηται», οί όποιοι έπεσφράγισαν διά του θανάτου των τήν πίστιν των εις τήν χριστιανικήν διδασκαλίαν, ακριβώς ως και ό «πρωτομάρτυς» Κύριος έπεσφράγισε διά του θανάτου Του τό κήρυγμα Του».

253. Βλ. αναλυτικά Στεφανίδου Βασ., Έκκλησιαστική Ιστορία (Άπ' αρχής μέχρι σήμερα), Β' έκδοση (Ανατύπωση εκ τής αναθεωρημένης υπό του συγγραφέως Δευτέρας Έκδόσεως του έτους 1959), Άθήνα 1990, σελ. 86 κ.έ. Πρβλ. Βλασίου Ίω. Φειδά, Έκκλησιαστική Ιστορία, τόμ. Α', Άθήνα 1992, σελ. 138 - 139. Χρήστου Παν., ένθ' άνωτ., σελ. 457 κ.έ.

τήρηση τής πίστεως είναι σπουδαιότερη τής διατηρήσεως τής ζωής, καθόσον μάλιστα ή πίστη οδηγεί στήν αιώνια ζωή²⁵⁴ και οί μάρτυρες είναι τό λαμπρό παράδειγμα²⁵⁵. Τό μαρτύριο λοιπόν είναι ή πλέον άξιέπαινη παραιτήση από τή ζωή. Έξαίρεση αποτελεί τό λεγόμενο «εισπηδητικό» ή έθελοντικό μαρτύριο (τό νά επιζητεί δηλαδή κανείς εκβιαστικά και προκλητικά τό μαρτύριο)²⁵⁶, τό όποιο αποδοκιμάζεται και από τόν θ' κανόνα του Πέτρου Άλεξανδρείας²⁵⁷, άν και δέν λείπουν κάποιες σπάνιες περιπτώσεις που ή Έκκλησία τίμησε εισπηδητές μάρτυρες²⁵⁸.

Και έρωτάται: ή πτώση τών γυναικών αλλά και τών όλίγων άνδρών από τό Ζάλογγο είναι καθαρή αυτοκτονία και έπομένως αποδοκιμαστέα, ή έντάσσεται στα πλαίσια τής αυτόθυσίας και του μαρτυρίου; Τό κίνητρό τους, όπως είχαμε τήν ευκαιρία νά διαπιστώσουμε από τήν ιστορική διερεύνηση του γεγονότος, ήταν νά αποφύγουν είτε τόν φρικτό έν μέσω βασανιστηρίων θάνατο είτε τήν ύποδούλωση και τήν άτίμωση²⁵⁹. Συνεπώς ή ένέργειά τους δέν απέβλεπε στόν θάνατο αλλά στήν άποτροπή ενός μεγαλύτερου κακού, τουλάχισ-

254. «Άμήν άμήν λέγω ύμιν, ό πιστεύων εις έμέ έχει ζωήν αιώνιον» Ίωάν. 6. 47. Πρβλ. Ίωάν. 6,14 - 15.

255. Πρβλ. Σπυριδωνος Σπ. Μπιλάλη, Οί Μάρτυρες τής Όρθοδοξίας, τόμ. Α' (Η Θεολογία του Μαρτυρίου), Άθήνα 1973, σελ. 262: «Ο Μάρτυς πιστεύει, αγαπά, αγωνίζεται, νικά τήν φθοράν, εισέρχεται εις τήν ουρανοδόμον πορείαν, ένοϋται μετά του θείου Νυμφίου, άνέρχεται εις τήν πατρίδα τών Άγγέλων, κληρονομεί τήν άφθαρσίαν!»

256. Ο Emile Durkheim, του όποιου ή κοινωνιολογική μελέτη περι αυτοκτονίας (Le suicide; étude de sociologie, Paris 1897) είναι μνημειώδης, κατατάσσει τό έθελοντικό μαρτύριο στήν κατηγορία τής λεγόμενης «άλτρουιστικής αυτοκτονίας», τής αυτοκτονίας δηλαδή που όφείλεται στόν έντονο άλτρουισμό, «όπου τό έγώ δέν άνήκει στόν έαυτό του, όπου αναμιγνύεται μέ κάτι που δέν είναι δικό του, όπου ό πόλος τής συμπεριφοράς είναι έξωτερικός από αυτόν, δηλαδή άνήκει σε μιά από τίς ομάδες που συμμετέχει» (Em. Durkheim, Κοινωνικές αιτίες τής αυτοκτονίας, Μετάφραση από τήν Γαλλικήν από τόν Μανώλη Μαρχάκη, Άθήνα ά.έ., σελ. 244 και 251 - 252).

257. Βλ. Πηδάλιον, σελ. 567 - 569.

258. Παράδειγμα ό εισπηδητής μάρτυρας Εϋπλους. Βλ. Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου, Πατρολογία, τόμ. Β', Άθήνα 1990, σελ. 55.

259. Κυρίως μέ αναφορά στις γυναίκες, τών όποιων ό βιασμός πρέπει νά θεωρείται βέβαιος σε περίπτωση αιχμαλωσίας άνεξαρτήτως του ποιά θά ήταν ή τύχη τους στή συνέχεια.

στον κατά τήν κρίση τους. Είναι όμως αυτό αρκετό για να δικαιώσει τήν πράξη τους διαφοροποιώντας την από τήν ως ἀμάρτημα χαρακτηριζόμενη αυτοκτονία; Για μία τεκμηριωμένη απάντηση πολύτιμη είναι ἡ μελέτη παρόμοιων περιστατικῶν κατά τό παρελθόν καί τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντί τους.

3. Ζάλογγο καί περιστατικά αυτοκτονιῶν στήν Π.Δ.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα πρέπει νά δοῦμε κάποια περιστατικά αυτοκτονιῶν στήν Παλαιά Διαθήκη²⁶⁰ πού ἔχουν κοινά σημεῖα μέ τό Ζάλογγο. Ἄπό τίς αυτοκτονίες πού μνημονεύονται στήν Π.Δ.²⁶¹ μᾶς ἀφοροῦν ἐκεῖνες τῶν Ζαμβρί, Σαούλ, Ραζίς καί Σαμφῶν²⁶².

Μέ ἐξαιρέση τόν Σαμφῶν, πού ἦταν ἤδη αἰχμάλωτος, οἱ ὑπόλοιποι αυτοκτόνησαν, γιά νά μὴν πέσουν ζωντανοί στά χέρια τῶν ἐχθρῶν τους. Ὁ Ζαμβρί, ἀρχηγός τοῦ μισοῦ τῶν πολεμικῶν ἀρμάτων τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Ἰσραήλ Ἡλᾶ, φόνευσε τόν βασιλιά καί κάθησε ὁ ἴδιος στόν θρόνο ἐξολοθρευοντας ὅλη τήν οἰκογένεια τοῦ Βασαᾶ, πρῶην βασιλιᾶ καί πατέρα τοῦ Ἡλᾶ. Ὅταν ὁ λαός πληροφορήθηκε τά γεγονότα ἀνακήρυξε βασιλιά τόν Ἀμβρί, τόν ἀρχηγό τοῦ

260. Στήν Κ.Δ. μοναδική περίπτωση ἀτοχειρίας εἶναι τοῦ Ἰούδα τοῦ Ἰσκαριώτη (Ματθ. 27, 5. Πράξ. 1, 18). Δέν ἔχει ὅμως κοινά σημεῖα μέ τό Ζάλογγο, πέραν τοῦ ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ἐκούσιο θάνατο, γιά νά ἀναφερθοῦμε σέ αὐτήν ἀναλυτικά.

261. Μεταξύ αὐτῶν ἀριθμοῦνται συχνά καί οἱ περιπτώσεις δύο ἀνδρῶν μέ τό ὄνομα Ἐλεάζαρ (βλ. Χατζοπούλου Χ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 94 - 95). Πρόκειται ὅμως γιά καθαρὰ δείγματα αυτοθυσίας, ὅπως ἐπισημαίνει καί ὁ ἴδιος ὁ Χαράλαμπος Χατζόπουλος. Ὁ ἕνας Ἐλεάζαρ, ὁ ἐπικαλούμενος «Αὐαράν», ἔπεσε μαχόμενος σέ πόλεμο ἔχοντας ἐπιχειρήσει μία παράτολμη ἐνέργεια, γιά νά σώσει τό λαό του (Α' Μακ. 6, 43 - 46), καί ὁ ἄλλος, σεβάσμιος γέροντας, ἐκλεκτό μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Μακκαβαίων, ἀρνούμενος νά φάει εἰδωλόθυτα καί νά κλονίσει ἔτσι τήν πίστη τῶν νεώτερων πρὸς τόν ἀληθινό Θεό, προτίμησε τόν μαρτυρικό θάνατο (Β' Μακ. 6, 18 - 31).

262. Ἄπό τίς αυτοκτονίες πού ἀπομένουν ἡ τοῦ Ἀχιτόφελ (Β' Βασ. 17, 23) διαφέρει πολὺ ἀπό τόν χορό τοῦ Ζαλόγγου, ἐνῶ ἡ τοῦ Ἀβιμέλεχ (Κριτ. 9, 50 - 54) εἶναι μία τελείως ἰδιάζουσα περίπτωση.

στρατεύματος, καί τότε ὁ Ζαμβρί, βλέποντας τήν πόλη Θερσά, ὅπου βρισκόταν, νά κυριεύεται ἀπό τοὺς ἀντιπάλους του, ἔβαλε φωτιά στόν βασιλικό πύργο καί κάηκε ζωντανός μετά ἀπό βασιλεία ἐπτά ἡμερῶν²⁶³. Ὁ θάνατός του ἀποτυπώνεται ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἀμαρτιῶν του²⁶⁴. Δέν ψέγεται αὐτή καθ' ἑαυτή ἡ αυτοκτονία του, ἀλλά ἀποδοκιμάζεται ὡς προσωπικότητα ὁ Ζαμβρί, ὅποτε τό ἄδοξο τέλος του χαρακτηρίζεται δίκαιο.

Τό τέλος ὅμως τῶν Σουλιωτῶν στό Ζάλογγο κάθε ἄλλο παρά ἄδοξο θεωρεῖται. Ὁ Ζαμβρί αυτοκτονεῖ ὡς ὁ κακός τῆς ὑπόθεσης, ἐνῶ οἱ Σουλιῶτες ὡς ἥρωικοὶ ἀγωνιστές. Τό μόνο ἴσως πού θά μπορούσε νά πεῖ κανεὶς εἶναι ὅτι οἱ Σουλιῶτες τοῦ Ζαλόγγου τιμωρήθηκαν γιά τήν ἐμπιστοσύνη πού ἔδειξαν στόν Ἀλῆ Πασᾶ καί τήν ἐνέργειά τους νά ἐγκαταλείψουν τοὺς συμπατριῶτες τους στό Σούλι. Ἴσως νά μὴν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ Σουλιῶτες πού ἔφυγαν γιά τήν Πάργα ἦταν τελικά ἐκεῖνοι πού σώθηκαν καί μετά ἀπό καιρό ἐπέστρεψαν στήν πατρίδα τους καί πολέμησαν γιά τήν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος²⁶⁵, ἐνῶ οἱ οἰκογένειες ὅσων χαρακτηρίστηκαν προδότες ξεκληρίστηκαν. Ἀλλά αὐτό δέν μειώνει τή μεγαλοπρέπεια τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου, ὁ ὁποῖος δύναται νά θεωρηθεῖ τρόπον τινά καί ὡς ἐξιλέωση γιά τήν προδοσία. Μπορεῖ ὅμως ἕνα ἀμάρτημα ὅπως ἡ αυτοκτονία νά ἀποτελεῖ συγχρόνως ἐξιλέωση γιά προηγούμενα ἀμαρτήματα; Πιθανόν, ἀλλά ἐν προκειμένῳ μᾶς ἐνδιαφέρει πρωτίστως ἂν ἡ πτώση ἀπό τό Ζάλογγο εἶναι περισσότερο αυτοκτονία ἢ αυτοθυσία. Ἐπομένως σταματᾶμε ἐδῶ αὐτή τή σκέψη καί συνεχίζουμε τήν ἔρευνα τοῦ κατά πόσο ἡ πτώση ἀπό τό Ζάλογγο ἐντάσσεται ἢ ὄχι στά πλαίσια τῆς αυτοθυσίας.

Γιά νά μὴν πέσει ζωντανός στά χέρια τῶν ἐχθρῶν του καί τόν ἐμπαΐξουν, αυτοκτόνησε ὁ πρῶτος βασιλιάς τοῦ Ἰσραήλ Σαούλ. Πο-

263. Γ' Βασ. 16, 8 - 19.

264. Αὐτόθι, στίχ. 18 - 19: «καί ἐγεννήθη ὡς εἶδε Ζαμβρί ὅτι προκατελήπτει αὐτοῦ ἡ πόλις, καί εἰσπορεύεται εἰς ἄντρον τοῦ οἴκου τοῦ βασιλέως καί ἐνεπύρισεν ἐπ' αὐτόν τόν οἶκον τοῦ βασιλέως ἐν πυρὶ καί ἀπέθανεν ὑπὲρ τῶν ἀμαρτιῶν αὐτοῦ, ὃν ἐποίησε τοῦ ποιῆσαι τό πονηρόν ἐνώπιον Κυρίου πορευθῆναι ἐν ὁδῷ Ἱεροβοάμ υἱοῦ Ναβᾶτ καί ἐν ταῖς ἀμαρτίαις αὐτοῦ, ὡς ἐξήμαρτε τόν Ἰσραήλ».

265. Παπαρρηγόπουλου Κ., ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 8, σελ. 310.

λεμώντας παρά τό ὄρος Γελβουέ ἐναντίον τῶν Φιλισταίων, αἰωνίων ἐχθρῶν τῶν Ἰσραηλιτῶν, κι ἐνῶ οἱ γιοῖ του Ἰωνάθαν, Ἀμιναδάβ καί Μελχισᾶ εἶχαν ἤδη σκοτωθεῖ, τραυματίστηκε σοβαρά ἀπό ἐχθρικό βέλος. Τότε ζήτησε ἀπό τόν ὄπλοφόρο του νά τόν σκοτώσει, γιά νά μήν τόν ἐμπαίξουν οἱ Φιλισταῖοι. Ἐπειδή δέ ὁ ὄπλοφόρος φοβήθηκε νά τό κάνει, ὁ Σαούλ πῆρε τό ξίφος του καί αὐτοκτόνησε πέφτοντας ἐπάνω του. Βλέποντας αὐτό ὁ ὄπλοφόρος του τόν μιμήθηκε αὐτοκτονώντας μέ τόν ἴδιο τρόπο²⁶⁶. Ἡ πράξη τοῦ Σαούλ δέν σχολιάζεται στή Γραφή, ὁπότε τό θέμα μένει ἀνοικτό γιά διάφορες ἐρμηνεῖες. Μπορεῖ νά τήν δεῖ κανεῖς ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀποδοκιμασίας του ἀπό τόν Θεό, ἐπειδή παράκουσε δύο φορές τό θέλημά Του²⁶⁷, ἢ νά τήν θεωρήσει συγγνωστή, καθώς τόν θάνατό του θρήνησε ὁ ἴδιος ὁ Δαυίδ²⁶⁸, πού ποτέ δέν ἔπαψε νά θεωρεῖ τόν Σαούλ «*χριστόν Κυρίου*»²⁶⁹.

Οἱ ὁμοιότητες Γελβουέ καί Ζαλόγγου εἶναι μεγάλες. Καί στά δύο βουνά πολέμησαν οἱ πιστοί στόν ἀληθινό Θεό ἐναντίον τῶν ἀπίστων (οἱ Ἰσραηλίτες ἐναντίον τῶν εἰδωλολατρῶν Φιλισταίων²⁷⁰ στό Γελβουέ καί οἱ Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι Σουλιῶτες ἐναντίον τῶν Ὁθωμανῶν στό Ζάλογγο). Ἡ νίκη ἐγείρε ὑπέρ τῶν ἀντιπάλων. Ὁ Σαούλ αὐτοκτόνησε, γιά νά μήν ταπεινωθεῖ ἐμπαιζόμενος ἀπό τούς εἰδωλολάτρεις Φιλισταίους. Οἱ 6 ἢ 13 Σουλιῶτες καί οἱ Σουλιώτισσες αὐτοκτόνησαν, γιά νά μή γίνουν ἔρμαια τῶν Τουρκαλβανῶν. Ἄν λοιπόν ὁ Σαούλ ἀξίζει νά λέγεται καί μετά τά ἀτοπήματά του καί τήν ὑπό τίς συνθήκες πού ἀναφέραμε αὐτοκτονία του «*χριστός Κυρίου*», ἐπειδή πολέμησε γενναῖα μέχρι τό τέλος τούς ἐχθρούς, δικαιούνται καί οἱ

266. Α΄ Βασ. 31, 1 - 6. Σημειωτέον ὅτι κατά τό Β΄ Βασ. 1, 4 - 10 τό τελειωτικό κτύπημα στόν Σαούλ τό ἔδωσε κατά παραγγελία τοῦ ἴδιου ἑνας Ἀμαληκίτης πού τόν βρῆκε ἡμιθανή.

267. Μαντζαρίδη Γ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 448: «Ὁ Σαούλ ἀποδοκιμάστηκε ἀπό τόν Θεό καί κατέληξε στήν αὐτοκτονία».

268. Ὁ ὁποῖος εἶχε ἀδικηθεῖ ἐπανειλημμένως ἀπό τόν Σαούλ!

269. Β΄ Βασ. 1, 11 - 27.

270. Γιά τούς Φιλισταίους ἀναλυτικά βλ. Μπρατσιώτου Παν., Φιλισταῖοι, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 11, στ. 1109 - 1114. (Βλ. καί τοῦ αὐτοῦ. Οἱ Φιλισταῖοι καί ὁ Αἴγυπτιακός πολιτισμός ἐν Παλαιστίνῃ. Ἐναρκτήριον μάθημα εἰς τήν Βιβλ. Ἱστορίαν, ἐν Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. 3 (1926), σελ. 370 - 396).

Σουλιῶτες τιμῶν καί ἐπαίνων, χωρίς νά παραβλάπτεται ἡ εἰκόνα τους ἀπό τήν ἐκούσια πτώση τους στόν γκρεμό.

Ἄν στή διήγηση περί τῆς αὐτοκτονίας τοῦ Σαούλ τηρεῖται οὐδετερότητα, δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τήν αὐτοχειρία τοῦ Ραζίς. Ὁ Ραζίς ἦταν ἕνας τῶν Ἰουδαίων πρεσβυτέρων, τόν ὁποῖον οἱ συμπατριῶτες του ἀποκαλοῦσαν πατέρα τῶν Ἰουδαίων λόγω τῆς μεγάλης του ἀφοσίωσης στίς ἀρχές τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ὁ στρατηγός τῶν Ἐθνικῶν Νικάνωρ ἔχοντας πληροφορηθεῖ τή φήμη του καί θέλοντας νά πετύχει κάποιον πλήγμα κατά τῶν Ἰουδαίων ἔστειλε πάνω ἀπό πεντακόσιους στρατιῶτες, γιά νά τόν συλλάβουν. Βλέποντάς τους ὁ Ραζίς νά προσπαθοῦν νά σπάσουν τήν πόρτα τοῦ πύργου στόν ὁποῖο βρισκόταν, ἐπιχείρησε νά αὐτοκτονήσει μέ τό ξίφος του, γιά νά μή γίνει ὑποχείριό τους καί ὑποστῆ πράγματα ἀνάξια τῆς εὐγενοῦς του καταγωγῆς. Δέν τά κατάφερε ὁμως μέ τό ξίφος, ὁπότε δοκίμασε ἄλλον τρόπο: «...*τῶν ὄχλων ἔσω τῶν θυρωμάτων εἰσβαλλόντων ἀναδραμῶν γενναίως ἐπί τό τεῖχος κατεκρόμησεν ἑαυτόν ἀνδρωδῶς εἰς τούς ὄχλους*». Πρῖν πεθάνει, πῆρε στά χέρια του τά ἔντερά του ἀπό τό κομματιασμένο του σῶμα καί, ἀφοῦ τά ἔδειξε στόν ὄχλο, ἐπικαλέστηκε τόν Θεό καί ξεψύχησε²⁷¹.

Τήν πράξη αὐτή κρίνουν μέ πολλή αὐστηρότητα οἱ Διαμαρτυρόμενοι Θεολόγοι, «*οἱ ὁποῖοι στηριζόμενοι ἐπ' αὐτῆς ἀρνοῦνται τήν θεοπνευστίαν καί κανονικότητα τοῦ βιβλίου τούτου, τό ὁποῖον εὐφῆμως ὀμιλεῖ διά τήν προᾶξιν ταύτην*»²⁷². Παρατηροῦνται ὁμως ἀπό ἄλλη πλευρά τά ἑξῆς: «*Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ προᾶξις εἶναι ἀξιόμειπτος καθ' ἑαυτήν... Ἀλλά ἐάν ὁ Ραζίς ἐξ ἐλλείψεως συνέσεως ἔκαμε τήν προᾶξιν ταύτην, ὁ σκοπός του ὁμως ἦτο πλήρης γενναιοφροσύνης καί ἡ προσευχή, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁποίας ἐξέπνευσε, δεικνύει ὅτι ἡ πίστις του*

271. Β΄ Μακ. 14, 37 - 46.

272. Ἰωήλ Γιαννακόπουλου (Ἀρχιμανδρίτου), Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατά τούς Ο΄, Β΄ ἔκδοση, τόμ. ΙΖ΄, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 168. Γιά τήν κανονικότητα τῶν δύο πρώτων βιβλίων τῶν Μακκαβαίων ἀπό Ὁρθόδοξη ἀποψη βλ. Μπούμη Παν., Οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας περί τοῦ κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς, σελ. 114 κ.έ. Μπρατσιώτου Παν., Εἰσαγωγή εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1936, σελ. 259 - 260. Χαστούπη Ἀθ., Εἰσαγωγή εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1989, σελ. 434 καί 439 - 446.

ἦτο πλήρης. Ὁ συγγραφέας δὲν θαυμάζει τὴν αὐτοκτονίαν, ἀλλὰ τὸ θάρρος καὶ τὸ μέγεθος τῆς ψυχῆς, τὰ ὁποῖα τὴν συνώδευον»²⁷³. Κατ' ἄλλη πληροφορία ὁ θάνατος τοῦ Ραζίς, ὁμοίως μὲ τὸν θάνατο τοῦ Σαμφών πού θά δοῦμε στή συνέχεια καὶ τοῦ Ἑλεαζάρου (τοῦ Μακκαβαίου προφανῶς), ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Πατέρες καὶ τοὺς Χριστιανούς ἠθικολόγους ὄχι ὡς αὐτοχειρία, ἀλλὰ ὡς αὐτοθυσία²⁷⁴.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἀνοίγει ὁ δρόμος γιὰ τὴ δικαίωση τῶν Σουλιωτῶν. Ἐάν ἡ ἐνέργεια τοῦ Ραζίς χαρακτηρίζεται αὐτοθυσία μὲ κριτήριο ὅτι ὁ τυχόν ἐμπαιγμός του ἀπὸ τοὺς ἀλλοθρήσκους θά σήμαινε κάμψη τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τῶν Ἰουδαίων, τὸ ἴδιο μπορεῖ νά λεχθεῖ καὶ γιὰ τοὺς Σουλιῶτες, τῶν ὁποίων ὁ ἐμπαιγμός ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς θά σήμαινε ἐνδεχομένως κάμψη τοῦ φρονήματος τοῦ ἔτοιμου νά ἐπαναστατήσῃ κατὰ τῆς τουρκικῆς τυραννίας ἐλληνικοῦ ἔθνους. Ἐάν πάλι ἡ πράξη εἶναι καθ' ἑαυτὴ ἀξιόμημη, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ που δὲν κατακρίνεται ὁ Ραζίς εἶναι δυνατό νά ἀντιμετωπιστεῖ καὶ ἡ πτώση τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν Σουλιωτισσῶν ἀπὸ τὸ Ζάλογγο ὡς συγγνωστή. Ἐφόσον δηλαδὴ ἔκαναν ὅ,τι ἔκαναν πάνω στὴν ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νά διαφυλάξουν τὴν προσωπικὴ καὶ τὴ φυλετικὴ τους τιμὴ, τὸ ἀγαθὸ τῆς προαίρεσής τους ὑπερκαλύπτει τὸ κακὸ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἀντέδρασαν ἐν ὄψει τοῦ κινδύνου.

Τελευταία ἀφήσαμε τὴν περίπτωση τοῦ Σαμφών πού εἶναι ἡ πιὸ γνωστὴ ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ ξεκάθαρη. Ὁ Σαμφών, ὁ τελευταῖος κριτὴς τοῦ περιούσιου ἔθνους, ἔμεινε περιβόητος στὴν Ἱστορία γιὰ τὰ κατορθώματά του ἐναντίον τῶν χειρότερων ἐχθρῶν τοῦ Ἰσραήλ, τῶν Φιλισταίων²⁷⁵. Πολυθρόνητη ἢ ὑπεράνθρωπη δύναμή του, τὴν ὁποία κατεῖχε ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν προϋπόθεση νά διατηρεῖ μακριὰ τὴν κόμη του²⁷⁶. Ἐξαπατήθηκε ὁμως ἀπὸ μία γυναίκα ὀνόματι Δαλιδά, ἡ ὁποία φώναξε κάποιον καὶ τοῦ ἔκοψε τὰ μαλλιά, ἐνῶ αὐτὸς κοιμόταν. Ἐτσι κατάφεραν οἱ Φιλισταῖοι νά τὸν συλλάβουν καὶ νά τὸν τυ-

273. Γιαννακόπουλου Ἰωήλ, αὐτόθι.

274. Ἀνδρουτσίου Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 189, ὑπόσημ. 2.

275. Βλ. Δημ. Β. Οἰκονομίδη, Σαμφών, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, στ. 1150 - 1152.

276. Κριτ. 13, 3.

φλώσουν. Συγκεντρώθηκαν κατόπιν σὲ ἓνα μεγάλο κτίριο, γιὰ νά προσφέρουν θυσία στὸν θεὸ τους Δαγών πού τοὺς παρέδωσε, ὅπως πίστευαν, τὸν μεγάλο ἀντίπαλό τους. Ἐφεραν μάλιστα καὶ τὸν ἴδιο τὸν Σαμφών ἀπὸ τὴ φυλακὴ, γιὰ νά τὸν ἐμπαίξουν. Τότε ὁ Σαμφών ζήτησε ἀπὸ τὸν Θεὸ νά τὸν ἐνδυναμώσῃ γιὰ τελευταία φορὰ, ὥστε νά ἐκδικηθεῖ τοὺς Φιλισταίους πού τὸν τύφλωσαν. Στηρίχθηκε στούς δύο κίονες πού κρατοῦσαν ὄλο τὸ κτίριο, τοὺς ἔσπρωξε μὲ δύναμη καὶ κατάφερε νά γκρεμίσει τὸ οἰκοδόμημα σκοτώνοντας ὄλους ὅσους βρισκόνταν μέσα (περίπου τρεῖς χιλιάδες ἄτομα) συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του²⁷⁷.

Ἡ ἐνέργεια τοῦ Σαμφών ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νά ἀποδοκιμαστεῖ ὡς αὐτοκτονία. Πρῶτα - πρῶτα διότι εἶχε θεῖα σφραγίδα²⁷⁸. Ὁ Θεὸς εἰσακούει τὴν ἐπίκληση τοῦ Σαμφών καὶ τοῦ συμπαραστέκεται ἢ ἀπόφασή Του εἶναι ὑπεράνω ὁποιασδήποτε κριτικῆς²⁷⁹. Ὑστερα μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Σαμφών κατάφερε τὸ ἰσχυρότερο πλήγμα κατὰ τῶν Φιλισταίων. Ἐάν δὲν ἦταν ἐπαινετὴ ἢ πράξη του, δὲν θά τὸν ἐγκωμιάζε ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀριθμώντας τον μεταξὺ ἐκείνων πού ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν πίστη στὸν ἀληθινὸ Θεὸ (Ἐβρ. 11, 32). Οἱ Σουλιῶτες ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς Χριστιανοὶ Ὁρθόδοξοι, δὲν πολεμοῦσαν μόνο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας τους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πίστη τους. Κοινὸ

277. Συγκλονιστικὴ εἶναι ἡ διήγηση τῆς Γραφῆς: « καὶ ὁ οἶκος πλήρης τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν, καὶ ἐκεῖ πάντες οἱ ἄρχοντες τῶν ἀλλοφύλων, καὶ ἐπὶ τὸ δῶμα ὡσεὶ τρισχίλιοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες οἱ θεωροῦντες ἐν παιγνίαις Σαμφών, καὶ ἔκλαυσε Σαμφών πρὸς Κύριον καὶ εἶπεν· Ἀδωναιέ Κυριε, μνήσθητι δὴ μου νῦν καὶ ἐνίσχυσόν με ἐτι τὸ ἅπαξ τοῦτο, Θεέ, καὶ ἀνταποδώσω ἀνταπόδοσιν μίαν περὶ τῶν δύο ὀφθαλμῶν μου τοῖς ἀλλοφύλοις, καὶ περιέλαβε Σαμφών τοὺς δύο κίονας τοῦ οἴκου, ἐφ' οὓς ὁ οἶκος εἰστήκει, καὶ ἐπεστηρίχθη ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἐκράτησεν ἓνα τῆ δεξιᾶ αὐτοῦ καὶ ἓνα τῆ ἀριστερᾶ αὐτοῦ, καὶ εἶπε Σαμφών· Ἀποθανέτω ψυχὴ μου μετὰ (τῶν) ἀλλοφύλων· καὶ ἐβάσταξεν ἐν ἰσχύι, καὶ ἔπεσεν ὁ οἶκος ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας καὶ ἐπὶ πάντα τὸν λαόν τὸν ἐν αὐτῷ· καὶ ἦσαν οἱ τεθνηκότες, οὓς ἐθανάτωσε Σαμφών ἐν τῷ θανάτῳ αὐτοῦ, πλείους ἢ οὓς ἐθανάτωσεν ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ». Κριτ. 16, 27 - 30.

278. Βλ. καὶ Χατζοπούλου Χ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 94.

279. Ἀκόμη καὶ ὁ αὐστηρὸς σὲ τέτοια θέματα Αὐγουστῖνος δικαιολογεῖ τὴν πράξη λόγῳ τοῦ ὅτι ἦταν ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴ θεῖα δύναμη πού ἔφερε μέσα του ὁ Σαμφών: «Nec Sampson aliter excusatur, quod se ipsum cum hostibus ruina domus oppressit, nisi quia spiritus latenter hoc jusserrat, qui per illum miracula faciebat». De civitate Dei 1, 21. MPL 41, 35.

στοιχείο τῶν ἀγώνων τους ἢ πίστη στόν ἀληθινό Θεό. Ἄλλωστε δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὁ περιούσιος λαός τοῦ Θεοῦ μετά τήν ἀρνηση τῶν Ἰουδαίων νά δεχτοῦν τόν Μεσσία εἶναι οἱ ἀπανταχοῦ τῆς γῆς Χριστιανοί. Ἄν οἱ φόνοι, ἢ ἡ αὐτοκτονία ἐν προκειμένῳ, τοῦ Σαμψών ἐντάσσονται στή πλαίσια τῶν ἀγώνων γιά τή σωτηρία τοῦ περιούσιου λαοῦ, γι' αὐτό καί ὁ Θεός συμπαραστέκεται συγχωρώντας τό ἐπιτελούμενο κακό, τό ἴδιο θά πρέπει νά σκεφτοῦμε καί γιά τούς ὑπέρ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδας ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων (ἢ ἄλλων Ὀρθοδόξων) Χριστιανῶν²⁸⁰. Διότι, ὅσο κι ἂν ἡ μετά Χριστόν ἐποχή εἶναι διαφορετική τῆς πρό Χριστοῦ, δέν παύουν νά ἰσχύουν κάποιες ἀναλογίες. Αὐτό βεβαίως ἔχει δύο ἐπακόλουθα: α) ὅτι οἱ ἀγῶνες γιά τή σωτηρία τοῦ ἔθνους ἔχουν ἱερό χαρακτήρα καί β) ὅτι ἔχουμε τεράστια εὐθύνη νά ἀποδεικνύουμε κάθε στιγμή ὅτι εἴμαστε ὡς λαός γνήσιοι Χριστιανοί. Νά μή μιμηθοῦμε δηλαδή τά ἐγκλήματα τοῦ πρώην περιούσιου λαοῦ πού ἐπαναπαύεταν στή σκέψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι του ἦταν «τέκνα Ἀβραάμ».

Δέν ἀποκλείεται λοιπόν ἡ πτώση ἀπό τό Ζάλογγο νά ἦταν ἀποτέλεσμα θείας ἐμπνευσης ὅπως ἡ αὐτοκτονία, ἢ μᾶλλον ἡ αὐτοθυσία, τοῦ Σαμψών²⁸¹. Σέ αὐτό συνηγοροῦν οἱ μαρτυρίες ὅτι κατά τή διάρκεια τοῦ χοροῦ οἱ μελλοθάνατοι βρισκόνταν σέ ἐκστατική κατάσταση, ὅπου ἐνδεχομένως ὑπολανθάνει κάτι παραπάνω ἀπό μία ἐσωτερική παρόρμηση.

Κλείνοντας τόν συσχετισμό ἀνάμεσα στό Ζάλογγο καί σέ περιστατικά αὐτοκτονιῶν στήν Π.Δ. μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι στόν βαθμό πού ὁ θάνατος τοῦ Σαμψών, τοῦ Ραζίς, ἴσως καί τοῦ Σαοῦλ, ἀφίσταται τῆς αὐτοκτονίας καί εἰσέρχεται στόν χῶρο τῆς αὐτοθυσίας, ἢ ἔστω συγχωρεῖται λόγω τῶν συνθηκῶν ὑπό τίς ὁποῖες συνετελέσθη, στόν ἴδιο βαθμό ἡ πτώση τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν ἀπό τό Ζάλογγο δύναται νά ἀπεμπλακεῖ ἀπό τήν ἀρνητική θεώρηση τῆς αὐτοκτονίας.

280. Χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ὁ ἐνοπλος ἀγῶνας ὁποιοῦδήποτε λαοῦ, ἀκόμη καί μή Χριστιανικοῦ, παύει νά εἶναι θεμιτή πράξη, ἐφόσον πληροῖ τίς προϋποθέσεις τοῦ ἀμυντικοῦ πολέμου.

281. Ἡ περίπτωση τοῦ Σαμψών πάντως ταιριάζει «γάντι» περισσότερο σέ περιστατικά ὅπως οἱ ἀνατινάξεις στό Κούγκι, στό Ἀρκάδι καί στή Ρηνιάσα.

4. Ζάλογγο καί περιστατικά αὐτοκτονιῶν στούς διωγμούς κατά τῶν Χριστιανῶν.

Ἐρχόμαστε τώρα στή μελέτη περιστατικῶν αὐτοκτονίας κατά τίς περιόδους διωγμῶν ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν στούς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες. Τά κοινά τους σημεῖα μέ τό Ζάλογγο θά μᾶς δώσουν τήν εὐκαιρία νά ξεδιπλώσουμε καί ἄλλες πτυχές τοῦ ἠθικοῦ διλήμματος τοῦ χοροῦ.

Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας ἀναφέρει ὅτι, ἐκτός ἀπό τούς Χριστιανούς πού ὑπέμειναν φρικτά βασανιστήρια ἀρνούμενοι νά προδώσουν τήν πίστη τους καί νά θυσιάσουν στά εἰδῶλα, ὑπῆρξαν καί μερικοί, οἱ ὁποῖοι αὐτοκτόνησαν πρῖν συλληφθοῦν καί ὑποστοῦν τά ἴδια: «τί δεῖ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἀναζωπυρεῖν τήν μνήμη, ἐσχάραϊς πυρός οὐκ εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐπί μακροῦ τιμωρία κατοπτωμένων, ἐτέρων τε θᾶπτον τήν δεξιάν αὐτῶ πυρί καθιέντων ἢ τῆς ἐναγοῦς θυσίας ἐφαπτομένων; ὧν τινες τήν πείραν φεύγοντες, πρῖν ἀλῶναι καί εἰς χεῖρας τῶν ἐπιβούλων ἐλθεῖν, ἄνωθεν ἐξ ὑψηλῶν δωμάτων ἐαυτούς κατεκρομήμισαν, τόν θάνατον ἄρπαγα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεβῶν μοχθηρίας»²⁸². Κι ὅπως φαίνεται ὄχι μόνο δέν τούς ἀποδοκιμάζει ἀλλά χωρίς κανένα ἐνδοιασμό τούς συγκαταλέγει μεταξύ τῶν μαρτύρων. Πῶς ἐξηγεῖται αὐτή ἡ στάση;

Κατ' ἀρχήν μετροῦει ἡ ἀγαθή προαίρεση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Σκοπός τους ἦταν νά μὴν προδώσουν τήν πίστη τους. Φοβούμενοι ἐνδεχομένως ὅτι θά ὑποκύβουν ἀπό τά φοβερά βασανιστήρια καί θά ἀρνηθοῦν τόν Χριστό, προτίμησαν νά πεθάνουν πρῖν τούς νικήσει ὁ πόνος. Θυσίασαν δηλαδή κι αὐτοί μέ τόν δικό τους τρόπο τή ζωή τους χάριν τῆς πίστεως. Κι ὅταν ὁ ἐκούσιος θάνατος προβάλλεται ὡς ἡ μόνη λύση γιά τήν ἐξυπηρέτηση ἀνώτερων στόχων, τότε δέν μιλάμε πλέον γιά αὐτοκτονία ἀλλά γιά αὐτοθυσία²⁸³.

282. Ἐκκλησιαστική Ἱστορία 8,12,2 - 3. E.Schwartz, σελ. 327 - 328. MPG 20, 769 B - C.

283. Παρόμοια εἶναι ἡ περίπτωση ἀνθρώπων πού μετεῖχαν στήν ἀντίσταση κατά τοῦ Ναζισμού, οἱ ὁποῖοι αὐτοκτονοῦσαν ἀπό φόβο μὴν προδώσουν βασανιζόμενοι τούς συνεργάτες τους. Ἡ πράξη τους, ὑποστηρίζει ὁ Ν. Η. Σφε, πρέπει νά ἐκτιμᾶται μᾶλλον ὡς αὐτοθυσία κι ὄχι ὡς αὐτοκτονία: «Teilnehmer an der Widerstands-

Δέν εἶναι σωστό ἐξάλλου νά θεωροῦνται οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δει-
λοί. Εἶναι εὐκόλο μιλώντας κανεῖς θεωρητικά νά κατηγορεῖ τούς
ἄλλους γιά ἔλλειψη θάρρους. Τήν ὥρα τοῦ μαρτυρίου ὁμως τά πράγ-
ματα φαίνονται πολύ διαφορετικά. Καί τά βασανιστήρια μέ θύματα
τούς Χριστιανούς ἦταν ἐντελῶς ἀποτρόπαια. Τούς ἀφαιροῦσαν τά
μάτια μέ τό ξίφος²⁸⁴, τούς ἔκαιγαν τά πόδια²⁸⁵, τούς ἔκοβαν τή μύτη,
τά αὐτιά καί τά χέρια, κατακρεουργοῦσαν τά ὑπόλοιπα μέλη τοῦ σώ-
ματός τους κλπ.²⁸⁶ Ἀνθρώπινο ἐπομένως ἦταν κάποιοι νά ἐνωσαν
φόβο ὄχι μόνο γιά τήν πιθανότητα νά προδώσουν τήν πίστη τους,
ἀλλά καί γι' αὐτά τά ἴδια τά βασανιστήρια. Ἀκόμα δέ κι ἄν αὐτό φαί-
νεται σέ μερικούς λιποψυχία, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ὁ ἀπόστολος
Παῦλος ἀνεχόταν μέχρι καί τούς ἀσθενεῖς στήν πίστη: «Ὁφείλομεν
δέ ἡμεῖς οἱ δυνατοί τά ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν καί μή
ἑαυτοῖς ἀρέσκειν»²⁸⁷. Πόσο μᾶλλον πρέπει νά συμβαίνει τό ἴδιο γιά
τούς «ἀσθενεῖς» στόν σωματικό πόνο ἀλλά ἰσχυρούς στήν πίστη καί
στόν θάνατο!

Τό «τόν θάνατον ἄρπαγα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεβῶν μοχθηρίας»
τοῦ Εὐσεβίου συνηγορεῖ καί σέ μία ἄλλη σκέψη· ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν
εἶναι ὑποχρεωμένος νά ὑφίσταται τέτοια βασανιστήρια ἀπό ἔλεει-

bewegung gegen den Nazismus haben bisweilen S. begangen aus Angst, sie Könnten
unter der Folter ihre Kameraden verraten. Solch ein Tun muß doch wohl als
Selbstaufopferung und nicht als S. beurteilt werden». Selbstmord (II. Ethisch), ἐν
R.G.G., τόμ. 9, στ. 1677.

284. Εὐσεβίου Ἐκκλησιαστική Ἱστορία 8, 12, 10. E. Schwartz, σελ. 329 MPG 20, 772
D 773 A.

285. Αὐτόθι.

286. Αὐτόθι, 8, 12, 1 - 2. E. Schwartz, σελ. MPG 20, 769 A - B. : «Τί με χρή νῦν ἐπ' ὀνό-
ματος τῶν λοιπῶν μνημονεύειν ἢ τό πλήθος τῶν ἀνδρῶν ἀριθμεῖν ἢ τὰς πολυτρό-
πους αἰκίας ἀναζωγραφεῖν τῶν θαυμασίων μαρτύρων, τότε μέν πέλυσιν ἀναιρου-
μένων, οἷα γέγονεν τοῖς ἐπ' Ἀραβίας, τότε δέ τά σκέλη κατεαγνυμένων, οἷα τοῖς ἐν
Καππαδοκίᾳ συμβέβηκε, καί ποτέ μέν κατά κεφαλῆς ἐκ τοῖν ποδοῖν εἰς ὕψος ἀναρ-
τωμένων καί μαλθακοῦ πυρός ὑποκαιομένου τῶ παραπεμπομένῳ καπνῶ τῆς φλε-
γομένης ὕλης ἀποπνιγομένων, οἷα τοῖς ἐν Μέσῃ τῶν ποταμῶν ἐπήχθη, ποτέ δέ
ῥίνας καί ὄτια καί χεῖρας ἀκρωτηριαζομένων τά τε λοιπά τοῦ σώματος μέλη τε καί
μέρη κρεουργουμένων, οἷα τά ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἦν;»

287. Ρωμ. 15, 1. Πρβλ. Α' Θεοσ. 5, 14: «παραμυθεῖσθε τούς ὀλιγοψύχους, ἀντέχεσθε τῶν
ἀσθενῶν, μακροθυμεῖτε πρὸς πάντας».

νοῦς ἀνθρώπους· ὅτι ἡ αὐτοκτονία ἐπιτρέπεται ἐν ὄψει βασανιστη-
ρίων καί φρικτοῦ θανάτου²⁸⁸. Ὅπως δικαιούται κάποιος νά διαπρά-
ξει ἐν ἀμύνη φόνου (ἢ ἓνα ἔθνος νά καταφύγει στή λύση τοῦ πολέμου,
γιά νά διαφυλάξει τά ὅσια καί τά ἱερά του), ἔτσι, ὅταν ἔχει ἐξαντλή-
σει αὐτά τά περιθώρια, ἔχει ἴσως τό δικαίωμα νά ἀποφεύγει τά βα-
σανιστήρια καί τόν ἀργό θάνατο καταφεύγοντας στόν ἐκούσιο θάνα-
το²⁸⁹. Ἡ βάση τοῦ ἐπιχειρήματος εἶναι ἡ ἐξῆς: ὁ θάνατος εἶναι κάτι
φυσικό καί ἀναπόφευκτο. Ἀντίθετα, βασανιστήρια σάν κι αὐτά πού
περιγράψαμε παραπάνω δέν συμβαίνουν κατ' ἀνάγκη στή ζωή ἑνός
ἀνθρώπου. Ἄν λοιπόν δι' ἑνός οὕτως ἢ ἄλλως φυσιολογικοῦ νά
συμβεῖ πράγματος, τοῦ θανάτου, καταφέρει ἓνας νά ἀποτρέψει τή μή
φυσιολογική²⁹⁰ μοχθηρία «τῶν δυσσεβῶν», γιατί πρέπει νά εἴμαστε
ἀρνητικοί ἐναντι ὧν ἐπιλέγουν κατά καιρούς αὐτή τή λύση²⁹¹;

Ὑστερα, ἄν ἡ αὐτοκτονία γενικά καταδικάζεται, ἐπειδή, πέραν
τῶν ἄλλων, εἶναι προσβολή τοῦ πλησίον καί τῆς κοινωνίας, στίς πε-

288. Τήν ἐξαίρεση αὐτή δέχεται κατά τόν Joseph Fletcher καί ὁ Λακτάντιος:
«Lactantius declared that it is wicked to bring death upon oneself voluntarily, unless
one was "expecting all torture and death" at the hands of the pagan persecutors»
(Euthanasia: Our Right to Die, σελ. 224). Τό κείμενο ὁμως στό ὁποῖο παραπέμπει
δέν φαίνεται νά τόν δικαιώνει. Ὁ Λακτάντιος παροτρύνει μέν τούς Χριστιανούς
νά προτιμοῦν τόν θάνατο, ὅταν πιέζονται νά ἐγκαταλείψουν τόν Θεό καί νά προ-
δώσουν τήν πίστη, ἀλλά δέν ὑποστηρίζει τήν αὐτοκτονία. Ὑποστηρίζει τήν κατα-
φρόνηση τῶν βασανιστηρίων καί τοῦ θανάτου. Τήν αὐτοκτονία ἀντιθέτως τήν κα-
τακρίνει: «Item virtus est, mortem contemnere: non ut appetamus, eamque ultro
nobis inferamus, sicut philosophorum plurimi et maximi saepe fecerunt; quod est
sceleratum ac nefarium: sed ut coacti Deum relinquere, ac fidem prodere, mortem
suscipere malimus, libertatemque defendamus adversus impotentium stultam
vecordemque violentam, et omnes saeculi minas atque terrores fortitudine animi
provochemus. Sic ea, quae alii timent, excelsa et insuperabili mente dolorem
mortemque calcamus» Lactantii (Lucii Caecillii Firmiani), Divinae Institutiones 6,
17 MPL 6, 697 A - B.

289. Ἐννοεῖται ὅταν σίγουρα δέν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος νά τά ἀποφύγει χωρίς νά προ-
δώσει π.χ. τήν πίστη του.

290. Ἄν καί εἶναι δύσκολο νά μιλάει κανεῖς μέ βεβαιότητα γιά τό φυσιολογικό ἢ μή τοῦ
πράγματος γνωρίζοντας ποιός εἶναι «ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου».

291. Πρὸς ἀποφυγή παρεξηγήσεων ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ θέση αὐτή δέν πρέπει νά ὀδηγεῖ
σέ ἀνεπίτρεπτες γενικεύσεις. Ἀναφερόμαστε σέ συγκεκριμένα πράγματα, τά ὁποῖα
δέν ἀφοροῦν κατ' ἀνάγκη τήν εὐθανασία ἢ κάποια ἄλλη περίπτωση.

ριπτώσεις αυτές ή προσβολή είναι δικαιολογημένη. Διότι απευθύνεται στους συγκεκριμένους βασανιστές, στους όποιους αξίζει ή προσβολή αλλά και ή ένοχή για τήν πράξη. Άλλωστε υπάρχει μαρτυρία ότι ή αρχαία Έκκλησία (τουλάχιστον στή Ρώμη) θεωρούσε ένοχους για τό αίμα τών αυτοκτόνων από οικονομική άνεχεια όχι τόσο τούς ίδιους, όσο εκείνους πού γνώριζαν τήν κατάσταση και δέν βοηθοῦσαν²⁹². Πόσο μάλλον ένοχοι για τό αίμα τών άθών Χριστιανών, πού αυτοκτονοῦσαν από φόβο μή βασανιστοῦν, ήταν οί διώκτες τους.

Υπήρξαν βέβαια και εκείνοι πού δέν αυτοκτόνησαν αλλά υπέμειναν καρτερικά τά βασανιστήρια μέχρι θανάτου. Μπροστά τους οί προηγούμενοι φαίνονται υποδεέστεροι. Διότι και τό καλό μπροστά στό καλύτερο αρχίζει νά φαίνεται κακό²⁹³. Φτάνει όμως τοῦτο, για νά υποτιμηθοῦν άνθρωποι πού ο Εὐσέβιος συγκαταλέγει μεταξύ τών μαρτύρων;

Πολύ χρήσιμα είναι όσα αναφέρει επ' αὐτοῦ ο Θεοδώρητος Κύρου. Ἐς υποθέσουμε, λέει, ότι ένας άσεβής δικαστής θέτει σέ δύο εὐσεβεῖς ανθρώπους τό δίλημμα ή νά θυσιάσουν στά εἰδωλα ή νά πέσουν στό πέλαγος. Κι ο ένας επιλέγει τό δεύτερο και πέφτει πρόθυμα στό πέλαγος, ενώ ο άλλος δέν κάνει τίποτα παρά περιμένει νά τόν ρίξει βίαία κάποιος άλλος στά κύματα. Ποιός έπραξε καλύτερα; Αυτό πού έκανε ο δεύτερος είναι πιο αξιοθαύμαστο, διότι δέν πρέπει νά αφαιρεῖ κανείς τή ζωή του μήν έχοντας τέτοια προσταγή (από τόν Θεό), αλλά νά προσμένει ή τόν αυτόματο ή τόν βίαιο θάνατο. Αυτό διδάσκοντας ο Κύριος συμβούλεψε όσους διώκονται από μία πόλη νά πηγαίνουν στήν άλλη²⁹⁴. Παραθέτει επιπλέον ο Θεοδώρητος διά-

292. Βουλγαράκη Ἡλία, *ένθ' άνωτ.*, σελ. 32 - 33.

293. Παπαπέτρον Κ., *Περί τό πρόβλημα τοῦ αγαθοῦ και τοῦ κακοῦ...*, σελ. 130: «Αγαθόν είναι τό σχετικώς καλύτερον, κακόν τό σχετικώς χειρότερον». Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ιδιοτροπία, σελ. 70: «Πέραν τοῦ αγαθοῦ» είναι τό καλύτερον!».

294. Ἐπιστολή Γ' (Εἰρηναίω επισκόπῳ). MPG 83, 1176D - 1177A: «Υπέθεσθε τῷ λόγῳ δυσσεβῆ δικαστήν, αίρεσιν δεδωκότα δύο τισίν άθληταῖς εὐσεβείας, ὥστε δυοῖν θάτερον δρᾶσαι, ή θῦσαι δαίμοσιν, ή σφᾶς εἰς τό πέλαγος ρίψαι· και τόν μὲν άρπάσαι τό δεύτερον, και προθύμως εἰς τόν βυθόν κυβιστήναι· τόν δέ μηδέτερον ἐλέσθαι· αλλά τήν τών εἰδώλων λατρείαν παραπλησίως τῷ προτέρῳ βδελύξασθαι, εαυτόν δέ μή παραδοῦναι τοῖς κύμασιν, ἀλλ' ἀναμεῖναι βία τοῦτο παρ' ἑτέρου παθεῖν. Οὔτω

φορα παραδείγματα ὅπως τοῦ Μωϋσῆ, τοῦ Ἡλία, τοῦ ἀποστόλου Παύλου κ.ά., οί ὅποιοι γλίτωσαν διά τῆς φυγῆς, ὅταν ἀπειλήθηε ή ζωή τους²⁹⁵. Για νά διαλευκάνει μάλιστα καλύτερα τά πράγματα στό παράδειγμα πού ἔφερε, τροποποιεῖ τή δεύτερη ἐπιλογή· ἀντικαθιστᾷ τόν πνιγμό στό πέλαγος μέ τόν ἀποκεφαλισμό και ἔρωτᾷ ποιός σῶφρων ἄνθρωπος θά ἀνεχόταν νά γίνει δήμιος τοῦ εαυτοῦ του ἐνδίδοντας στό κέλευσμα τοῦ παράνομου δικαστή²⁹⁶. Συγκρίνοντας δέ τούς δύο «άθλητές τῆς εὐσεβείας» παρατηρεῖ: «Πολλῷ τοιγαροῦν ο δεύτερος ἀξιαγαστότερος. Τῷ προτέρῳ μὲν ή προθυμία μόνη προσφέρει τήν εὐφημίαν, τόν δέ δεύτερον πρὸς τῇ προθυμίᾳ και ή εὐβουλία κοσμεῖ. Ταῦτα ἐγὼ μὲν πρὸς τό δεδομένον τῆς γνώσεως μέτρον διέκρινα· ο δέ και τά πράγματα και τά ἐνθυμήματα σαφῶς ἐπιστάμενος, ἐν τῇ τῆς ἐπιφανείας ἡμέρᾳ δεῖξει τόν ἄμεινον βουλευσάμενον»²⁹⁷.

Σχολιάζοντας κανείς τά λεγόμενα τοῦ Θεοδώρητου πρῶτ' ἀπ' ὅλα δέν μπορεῖ παρά νά θαυμάσει τήν εἰλικρίνεια και τή μετριοφροσύνη του. Ὁ Θεοδώρητος, αἰσθανόμενος τό πεπερασμένο τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως, αφήνει στόν Θεό τήν ὀριστική κρίση για τό πρόβλημα πού ἔθεσε, ο ὅποιος είναι ο μόνος «και τά πράγματα και τά ἐνθυμήματα σαφῶς ἐπιστάμενος». Παραδέχεται δηλαδή ἔμμεσα ότι δύνανται νά προκύψουν στοιχεῖα πού θά ἀλλάξουν τήν εἰκόνα τοῦ πράγματος²⁹⁸.

ταῦτα τῷ λόγῳ διασκευάσαντες, ἤρεσθε πότερος αὐτοῖν ἄμεινον δεδρακέναι δοκεῖ. Ἐγὼ δέ οἶμαι και ὑμῖν συνδοκεῖν τόν δεύτερον ἀξιαγαστότερον εἶναι. Οὐδέ γάρ μή προσταττόμενον χρή τινα εαυτόν υπεξάγειν, αλλά προσμένειν ή τόν αυτόματον ή τόν βίαιον θάνατον. Καί τοῦτο διδάσκων ο Δεσπότης, τούς ἐν τῆδε τῇ πόλει διωκομένους φεύγειν εἰς ἑτέραν περκελεύσατο και αὐθις κάκεινην ἀμείβειν, και εἰς ἑτέραν ἀπιέναι πόλιν ἐκέλευσε».

295. Αὐτόθι, MPG 83, 1177 A - C.

296. Αὐτόθι, MPG 83, 1177D - 1180A: «Μετασηματίσωμεν δέ, εἰ δοκεῖ, μικρά τινα τοῦ προβλήματος, και σαφέστερον μαθησόμεθα τήν ἀλήθειαν και ἀφελόμενοι τοῦ λόγου τήν θάλατταν, φῶμεν ξίφος ἐγχειρίσαι τόν δικαστήν ἑκατέρῳ τών ἀθλητῶν, και προσταξαι τόν οὐκ ἀνεχόμενον θῦσαι, τήν οικείαν ἐκτεμεῖν κεφαλῆν· τίς οὖν ἄρα εὐφρονῶν ἠνέσχετο ἄν αίματι οικείῳ φοινίξει τήν δεξιάν, και δήμιος εαυτοῦ γενέσθαι, και πολεμίαν ἀποφῆναι τήν χεῖρα, και εἶξαι τῷ παρανόμῳ κελύσαντι δικαστῆ;»

297. Αὐτόθι, MPG 83, 1180A.

298. Ἐν φερ' εἰπεῖν ἀποδειχτεῖ ότι ο ἐν λόγῳ αὐτόχειρας μέ τήν ἐνέργειά του ταρακούνησε περισσότερο ἀπό τόν ἄλλο τόν ἄσεβῆ δικαστή, κάνοντάς τον νά αἰσθανθεῖ τήν ἀμαρτωλότητά του, δέν ἀλλάζει σέ μεγάλο βαθμό ο χαρακτήρας τῆς πράξης του; Ἰδιαίτερα μάλιστα ἄν ο αὐτόχειρας προαισθανόταν μιᾷ τέτοιᾳ ἐξέλιξη, ἀποτελεσμα τῆς ὁποίας θά ἦταν νά σωθοῦν ἄλλοι ἄθωοι;

Πέραν αὐτοῦ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ αὐτοκτονία γενικά γιά ἄλλη μία φορά ἀποδοκιμάζεται. Ὑπό τέτοιες συνθήκες βέβαια ὁ αὐτόχειρας κρίνεται μέ ἐπιείκεια, ἡ πράξη ὁμως καθ' ἑαυτή παραμένει ἀσύνητη.

Ἐκεῖνο δέ πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπό ὅσα σημειώνει ὁ Θεοδώρητος εἶναι ὅτι ὄχι μόνο ὁ ἕνας ἀλλά καί οἱ δύο «ἀθλητές τῆς εὐσεβείας» ἀξίζουν «εὐφημίας». Μπορεῖ ὁ δευτέρος νά εἶναι πιό ἀξιοθαύμαστος ἀλλά καί ὁ πρῶτος δέν στερεῖται ἐκτίμησης. Ὁ δευτέρος ἐπιβραβεύεται καί γιά τήν προθυμία του καί γιά τή σύνεσή του, ὁμως καί ὁ πρῶτος, ἀκόμη κι ἂν θεωρηθεῖ ἀσύνετος, ἐπιβραβεύεται γιά τήν προθυμία του. Ὅσο λοιπόν κι ἂν ἡ διαφορά μεταξύ καλοῦ καί κακοῦ εἶναι σχετική, ὅσο κι ἂν τό καλό φαίνεται κακό μπροστά στό καλύτερο, τό καλό δέν παύει νά εἶναι καλό. Στήν ἀξιολογική κλίμακα τῶν ὄντων, σύμφωνα μέ αὐτή τή σκέψη, πέραν τῆς σχετικῆς διαφοροποίησης καλοῦ καί κακοῦ, ὑφίσταται ἕνα ὄριο, ἕνα σημείο τομῆς, ἀπό τή μία πλευρά τοῦ ὁποῦ ὅλα τά ὄντα εἶναι ἀγαθά, ἀσχετως βαθμίδος, καί ἀπό τήν ἄλλη τό ἀντίθετο²⁹⁹. «*Εἰς τήν χαράν τοῦ Κυρίου του*», κατά μία ἄλλη προοπτική, δέν εἰσέρχεται μόνο αὐτός πού αὐξάνει τά πέντε τάλαντα σέ δέκα ἀλλά καί αὐτός πού αὐξάνει τά δύο σέ τέσσερα. Ἀπορρίπτεται ἐκεῖνος πού θάβει τό τάλαντο³⁰⁰. Κατ' ἀντιστοιχία στό παράδειγμα τοῦ Θεοδώρητου ἀγαθοί εἶναι καί οἱ δύο ἀγωνιστές³⁰¹, ἐνῶ ἀποδοκιμαστέος θά ἦταν ὁποῖος θυσίαζε

στά εἰδῶλα. Τό πιό σημαντικό λοιπόν στήν ὄλη ὑπόθεση γιά τό θέμα μας εἶναι ὅτι σέ τέτοιες περιπτώσεις ἡ αὐτοκτονία δέν στερεῖ ἀπό τοῦς αὐτόχειρες τήν καλή φήμη καί τόν θαυμασμό.

Συσχετίζοντας τά λεγόμενα τοῦ Εὐσεβίου καί τοῦ Θεοδώρητου μέ τά δεδομένα τοῦ Ζαλόγγου παρατηροῦμε κατ' ἀρχήν ὅτι ἡ θέση τῶν Σουλιωτῶν ἦταν πολύ δύσκολη, παρόμοια μέ ἐκεῖνη τῶν πρώτων Χριστιανῶν. Τά μαρτύρια πού τοῦς περίμεναν, ἂν ἐπεφταν ζωντανοί στά χέρια τῶν ἐχθρῶν τους, ἦταν ἀρκετά ὀδυνηρά: «*ὄσους ἔβρισκαν ἀποκομμένους τοῦς ἔσφαζαν μέ τή μεγαλύτερη βαρβαρότητα καί τοῦς ξέκαναν μέ ἀπερίγραπτα βασανιστήρια. Σέ πολλούς ἀπ' αὐτούς ἔχυναν μαρούτη σ' αὐτιά καί στή συνέχεια τοῦς ἔβαζαν φωτιά*»³⁰². Οἱ περισσότεροι δέ ἀπό τοῦς αἰχμαλώτους πού μεταφέρθηκαν στά Ἰωάννινα βασανίστηκαν καί πάνω ἀπό διακόσιοι φονεύτηκαν. Μερικοί ἐγδάρησαν ἢ κάηκαν ζωντανοί καί μερικοί ἀποκεφαλίστηκαν³⁰³. Ἄρα οἱ Σουλιῶτες καί οἱ Σουλιώτισσες τοῦ Ζαλόγγου κατέστησαν μέ τή σειρά τους τόν θάνατο ἄρπαγα τῆς μοχθηρίας τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ. Συνεπῶς ὅσα ἀναφέραμε μέ ἀφορμή τά ἀποσπάσματα ἀπό τήν Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου περί δικαιώματος στόν θάνατο ἐνώπιον φρικτῶν βασανιστηρίων δύνανται ἄνετα νά ἰσχύσουν καί σέ αὐτή τήν περίπτωση.

Ἀπό τόν Θεοδώρητο ἐπίσης μποροῦμε νά κρατήσουμε γιά τό Ζάλογγο τήν εὐφημία πρὸς τόν αὐτόχειρα ἀρνητή τῶν εἰδώλων, ἔνεκα τῆς προθυμίας του, γιά δύο λόγους. Πρῶτον διότι οἱ Σουλιῶτες εἶχαν τήν προθυμία νά πεθάνουν γιά τήν ἐλευθερία, πού εἶναι ἕνα ἰδανικό, τό ὁποῖο δικαιολογεῖ τή θυσία τῆς ζωῆς³⁰⁴, καί δευτέρον διότι ἡ χρι-

299. Θυμίζει τήν ἀριθμητική κλίμακα ὅπου ὅλοι οἱ ἀριθμοί πάνω ἀπό τό μηδέν εἶναι θετικοί, ἀνεξαρτήτως τῆς μεταξύ τους διαφορᾶς, κι ὅλοι κάτω ἀπό τό μηδέν ἀρνητικοί.

300. Ματθ. 25, 14 - 30.

301. Θά ἦταν ἀδικία νά λέγαμε τόν πρῶτο κακό, μόνο καί μόνο ἐπειδή ὁ δευτέρος ἦταν ἐνδεχομένως καλύτερος. Διότι καί ἡ ἀγαθότητα τοῦ δευτέρου εἶναι καμία μπροστά στήν καθαρῆ κατάσταση τοῦ ἀγαθοῦ πού συναντᾶται μόνο στή θεία πραγματικότητα (Ματθ. 19, 17: «οὐδεὶς ἀγαθός εἰ μή εἷς ὁ Θεός». Τό χωρίο κατά Nestle - Aland: «εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός»). Ἡ διαχωριστική γραμμὴ λοιπόν ἀνάμεσα στίς καλές καί τίς κακές πράξεις (ἢ ἔστω στίς σχετικῶς καλύτερες καί τίς σχετικῶς χειρότερες) εἶναι ἀναγκαία. Ἄλλωστε ὁ Θεοδώρητος μεταξύ καλῶν σκέφτεται θετικά καί ὄχι ἀρνητικά. Δέν λέει ὅτι ὁ πρῶτος εἶναι χειρότερος τοῦ δευτέρου, ἀλλά ὅτι ὁ δευτέρος εἶναι «ἀξιαστώτερος» τοῦ πρώτου. Πρβλ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Εἰς τὰς ἀγίας μάρτυρας Βερνίκην καί Προσδόκην παρθένους, καί Δομνίναν τήν μητέρα αὐτῶν, ὁμιλία ἐγκωμιαστική, MPG 50, 633: «τό δέ κρείσσον καλοῦ τινος ἔσται κρείσσον».

302. J. L. S. Bartholdy, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 282.

303. W. Plomer, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 116. Ὁ Villemain ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι μία νεαρή κοπέλα καί τά δύο ἀδέλφια τῆς δόθησαν βορά στά ἄγρια θηρία, ὅπως οἱ πρώτοι Χριστιανοί, καί ἀπέθαναν ἐπικαλούμενοι τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ: «Les Souliotes faits prisonniers à Janina; et le pacha en fit torturer plusieurs, sous ses yeux. On raconta le martyre d' une jeune fille et de ses deux frères qui, livrés aux bêtes féroces, comme les premiers chrétiens, moururent, en invoquant le nom du Christ (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 284 - 285).

304. Γι' αὐτό ἄλλωστε στόν ἀμυντικό πόλεμο ὁ ἐκούσιος θάνατος χαρακτηρίζεται αὐτοθυσία καί ἡ ἀφαίρεση τῆς ζωῆς τοῦ ἐπιτιθεμένου ἐν ἀμύνη φόνος.

στιανική πίστη δέν ἀπουσιάζει ἀπό τήν προθυμία τῶν Σουλιωτῶν νά πεθάνουν, ἀλλά ἦταν συνυφασμένη μέ τήν ἐλευθερία. Ζήτημα ἀλλαξοπιστίας πάντως δέν φαίνεται νά τέθηκε. Ὁ μοναδικός μᾶλλον στόχος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ἦταν νά βασανίσει καί νά ἐξοντώσει τούς Σουλιῶτες γιά τό «θράσος» τους νά ἐναντιωθοῦν στά συμφέροντά του. Κι ἐκεῖνοι προτίμησαν νά πεθάνουν ὡς ἐλεύθεροι πολεμιστές καί ὄχι ὡς ταπεινωμένοι σκλάβοι. Ἦταν ἓνα προμήνυμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης³⁰⁵.

Ἡ ἀγάπη πρὸς τήν ἐλευθερία λοιπόν βρίσκεται πίσω ἀπό τόν θάνατο τῶν Σουλιωτῶν. Κι ἂν ὁ θάνατος γιά τήν πίστη δημιουργεῖ μάρτυρες, ὁ θάνατος γιά τήν ἐλευθερία τῆς πατρίδας δημιουργεῖ ἔθνομάρτυρες. Ἀπό τόν ἀντίκτυπο δέ πού εἶχε ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου στήν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἔθνους (θά τόν δοῦμε παρακάτω ἀναλυτικά) μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τόν ἐκούσιο θάνατο τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν ὄχι αὐτοκτονία ἀλλά αὐτοθυσία.

5. Ζάλογο καί αὐτοκτονία ἐναντι βιασμοῦ

Ἄλλες διαστάσεις παίρνει ἡ πτώση ἀπό τό Ζάλογο μέ ἀναφορά στίς γυναῖκες πού θέλησαν μέ αὐτόν τόν τρόπο νά διαφυλάξουν τήν τιμή τους³⁰⁶. Ἀνάλογα περιστατικά στίς περιόδους διωγμῶν ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν προβλημάτισαν τήν Ἐκκλησία καί ἔγιναν ἀφορμή νά διατυπωθοῦν διάφορες ἀπόψεις.

Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας διηγεῖται τήν αὐτοχειρία μιᾶς εὐγενοῦς Ρωμαίας Χριστιανῆς, συζύγου ἐπάρχου Συγκλητικοῦ, ἡ ὁποία προτίμησε τόν ἐκούσιο θάνατο ἀπό τήν πορνεία: *«μυρίαὶ δέ ἄλλαι πρὸς τό κατ' ἔθνος ἀρχόντων, πορνείας ἀπειλήν μηδ' ἀκοῦσαι δεδνημέναι, πᾶν εἶδος βασάνων καί στρεβλώσεων καί θανατηφόρου κολάσεως ὑπέστησαν, θαυμασταὶ μὲν οὖν καί αὐταί, ὑπερφυῶς γε μὴν θαυμασιωτάτη ἢ ἐπὶ Ῥώμης εὐγενεστάτη τῶ ὄντι καί σωφρονεστάτη γυνή πασῶν αἷς ἐμπαροινεῖν ὁ ἐκεῖσε τύραννος Μαξέντιος, τά ὅμοια Μα-*

305. Τό σύνθημα ἐξᾶλλου τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 ἦταν «ἐλευθερία ἢ θάνατος».

306. Κι ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, ἀντίστοιχο κίνητρο δέν ἀποκλείεται ἐντελῶς καί γιά τούς ἄνδρες.

ξιμίνω δρωῶν, ἐπειράτο, ὡς γάρ ἐπιστάντας τῶ οἴκῳ τούς τά τοιαῦτα τῶ τυράννῳ διακονουμένους ἐπύθετο (Χριστιανή δέ καί αὕτη ἦν), τόν τε ἄνδρα τόν αὐτῆς, καί ταῦτα Ῥωμαίων ὄντα ἐπαρχον, τοῦ δέουσις ἔνεκα λαβόντας ἄγειν αὐτήν ἐπιτρέψαντα, ἐς βραχὺ ὑποπαραιτησαμένη, ὡς ἂν δὴ κατακοσμηθεῖ τὸ σῶμα, εἴσεισιν ἐπὶ τοῦ ταμείου καί μονωθεῖσα ξίφος καθ' ἑαυτῆς πῆγνυσι, θανοῦσά τε παραχορήμα, τόν μὲν νεκρόν τοῖς προαγωγοῖς καταλιμπάνει, ἔργοις δ' αὐτοῖς ἀπάσης φωνῆς γεγονωτέροις, ὅτι μόνον χρημάτων ἀήτητόν τε καί ἀνώλεθρον ἢ παρά Χριστιανοῖς ἀρετὴ πέφυκεν, εἰς πάντας ἀνθρώπους τοὺς τε νῦν ὄντας καί τοὺς μετὰ ταῦτα γενησομένους ἐξέφηνεν»³⁰⁷.

Ὁ Εὐσέβιος, ὅπως βλέπουμε, ἐκφράζει μεγάλο θαυμασμό γιά τό γεγονός. Χαρακτηρίζει τήν ἐν λόγῳ Ρωμαία Χριστιανή πῶ ἀξιοθαύμαστη ἀκόμη καί ἀπό ἐκεῖνες πού θανατώθηκαν βασανιζόμενες, γιά νά ἀποφύγουν τήν ἀτίμωση³⁰⁸. Προφανῶς ἐπειδὴ τό παράδειγμά της ἦταν πῶ ἐντυπωσιακό. Λόγῳ δέ τῆς κοινωνικῆς της θέσης μέ τόν ἐκούσιο θάνατό της ἔδωσε μεγαλύτερη προβολή στήν ἀρετὴ τῶν Χριστιανῶν.

Προσπερνώντας ἄλλα παρόμοια περιστατικά³⁰⁹ ἐρχόμαστε στά δύο κυριότερα, καθὼς οἱ γυναῖκες στίς ὁποῖες θά ἀναφερθοῦμε τιμῶνται ἀπό τήν Ἐκκλησία ὡς ἁγίες. Ἡ περίπτωσή τους ἀποτελεῖ τό καλύτερο ἔρεισμα γιά τὴ δικαίωση τῶν Σουλιωτισσῶν τοῦ Ζαλόγγου.

Στὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ (286 - 309 μ.Χ.) ζοῦσε μία γυναῖκα ὀνόματι Δομνίνα μέ τίς δύο θυγατέρες της Βερονίκη³¹⁰ καί Προσδόκη (ἢ Προσδοκία), ὅλες Χριστιανές. Ὅταν ξέσπασαν οἱ φοβεροὶ διωγμοὶ κατὰ τῶν Χριστιανῶν, κατέφυγαν οἱ τρεῖς τους γιά

307. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 8, 14, 16 - 18. E. Schwartz, σελ. 336, MPG 20,785C-788A.

308. Διαφορετικὴ γνώμη εἶχε, ὅπως εἶδαμε, ὁ Θεοδώρητος, ἂν καί διατηροῦμε μία ἐπιφύλαξη, διότι ἐκεῖνος δέν ἀναφέρθηκε συγκεκριμένα στήν ἀπειλὴ βιασμοῦ.

309. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἀναφέρει γενικά ὅτι «πολλοὶ γάρ ἴσως καί εἰς κρημόν ἐαυτὰς ἀφῆκαν, καί εἰς πέλαγος ἔρριψαν, καί ξίφος διὰ τοῦ στήθους ἤλασαν, καί βρόχον ἀνήψαν, καί πολλῶν τοιούτων δραμάτων ὁ καιρὸς ἔγεμεν ἐκεῖνος». Ὁμιλία ἐγκωμιαστικὴ εἰς τὴν ἁγίαν μάρτυρα Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ. MPG 50, 580. Ὅρισμένα τέτοια περιστατικά βλ. ἀναλυτικότερα ἐν Βουλγαράκη Ἡλία, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 49 - 57.

310. Ἄλλες γραφές: Βερονίκη, Βερνίκη, Βερνίνη.

μεγαλύτερη ασφάλεια στην πόλη Ἐδεσσα τῆς Μεσοποταμίας ἐγκαταλείποντας συγγενεῖς καί γνωστούς³¹¹. Ὅμως ὁ σύζυγος τῆς Δομνίνας καί πατέρας τῶν δύο παρθένων νεανίδων, Ἐθνικός τό θρήσκευμα, κατέδωσε στίς ἀρχές τό συμβάν καί μία ομάδα στρατιωτῶν μαζί μέ αὐτόν τίς συνέλαβε, γιά νά τίς ὀδηγήσει στήν Ἱεράπολη τῆς Συρίας, ὅπου θά δικάζονταν. Καθώς περνοῦσαν κοντά ἀπό ἕναν ποταμό, σταμάτησαν γιά νά ξεκουραστοῦν. Τότε οἱ τρεῖς γυναῖκες ξέφυγαν ἀπό τήν προσοχή τῶν στρατιωτῶν πού ἔτρωγαν κι ἔπιναν, πῆγαν στό ποτάμι καί πνίγηκαν, γιά νά γλιτώσουν τήν ἀτίμωση³¹². Προηγούμενως ἄφησαν στήν ὄχθη τά παπούτσια τους, γιά νά φανεῖ ὅτι κρυφά ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τούς στρατιώτες καί πνίγηκαν³¹³, ὥστε νά μὴν τιμωρηθοῦν ἐκεῖνοι ἀπό τόν ἀνώτερό τους, πού τούς εἶχε ἀποστείλει, μέ τήν κατηγορία ὅτι πῆραν χρήματα γιά νά τίς ἀφήσουν³¹⁴. Ἡ Ἐκκλησία τιμᾷ τίς τρεῖς γυναῖκες ὡς ἁγίες καί ἐορτάζει τή μνήμη τους στίς 4 Ὀκτωβρίου³¹⁵.

311. Ἐφαρμόζοντας προφανῶς τήν προτροπή τοῦ Κυρίου «Ὅταν δέ διώκωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, φεύγετε εἰς τήν ἑτέραν» (Ματθ. 10, 23).
312. Καθώς οἱ Ρωμαῖοι δικαστές ἔθεταν στίς ὁμολογήτριες Χριστιανές τό σκληρό δίλημμα νά ἀρνηθοῦν τήν πίστη τους ἢ νά ἐγκλειστοῦν σέ πορνεῖο. Βλ. Ἡλία Βουλγαράκη, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 51 - 52.
313. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει ὅτι κάποιοι ὑποστηρίζουν πῶς ὁ σύζυγος τῆς Δομνίνας βοήθησε στό νά ἐξαπατηθοῦν οἱ στρατιώτες, πληροφορία πού ὁ ἴδιος ἀποδέχεται ἐκλαμβάνοντας τήν πράξη τοῦ συζύγου ὡς ἐξιλέωση γιά τήν προδοσία. (Εἰς τās ἁγίας μάρτυρας Βερονίκην καί Προσδόκην παρθένους, καί Δομνίναν τήν μητέρα αὐτῶν, ὁμιλία ἐγκωμιαστική, MPG 50, 638).
314. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, αὐτόθι, MPG 50, 629 - 640. Πρβλ. Εὐσεβίου Ἐκκλησιαστική Ἱστορία 8, 12, 3 - 5 E. Schwartz, σελ. 328. MPG 20, 76 C - 772A. (Βλ. καί Χρήστου Παν., Τά μαρτύρια τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν, Ε.Π.Ε., τόμ. 30, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 474 - 477). Παντελάκη Ἐμμ. Δομνίνα, ἐν Μ.Ε.Ε., τόμ. Θ', σελ. 486. Παν. Γ. Νικολόπουλου, Βερονίκη, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 827 - 828.
315. Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ἐπιμέλεια Βίκτωρος Ματθαίου), Β' ἔκδοσις, Ἀθήναι 1964, τόμ. Ι' (Μῆν Ὀκτώβριος), σελ. 122 - 123) Πρβλ. Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Συναξαριστής τῶν Δώδεκα Μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, τόμ. Α', Γ' ἔκδοσις, Ἀθήνησι 1868, σελ. 100. Βλ. καί τό «Μηναῖον τοῦ Ὀκτωβρίου» (ἐπιστοσία Γεωργίου Γ. Γεγλέ), Ἀθήναι ἄ.ε., σελ. 27. Γιά τή Δομνίνα, τή Βερονίκη καί τήν Προσδόκη δέν ὑπάρχει ιδιαίτερη ἀκολουθία παρὰ μόνο οἱ στίχοι:

Τό τοῦ ποταμοῦ ῥεῦμα ῥύμμα τρεῖς κόραι
Βιοτικῶν ἔχουσιν ἀγνοημάτων.

Ὁ ἐκούσιος θάνατος τῶν γυναικῶν αὐτῶν δέν ἀντιμετωπίζεται ὡς αὐτοκτονία. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας περιγράφει μέ θαυμασμό τήν ἱστορία τους³¹⁶, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, στήν ἐγκωμιαστική του ὁμιλία πρὸς τιμήν τους³¹⁷, τίς κατονομάζει χωρὶς καμμία ἐπιφύλαξη μάρτυρες³¹⁸, βρῖσκει δέ ἀφορμὴ τῆ γενναιότητά τους ἐναντι τοῦ θανάτου γιά νά συγκρίνει τήν πρό Χριστοῦ μέ τήν μετά Χριστόν ἐποχή. Λέει λοιπόν ὅτι ὁ θάνατος πρό Χριστοῦ ἦταν τόσο φοβερός γιά τούς ἀνθρώπους, ὥστε καί μεγάλες μορφές ὅπως ὁ Ἀβραάμ, ὁ Ἰακώβ καί ὁ Ἡλίας δέιλιασαν ἐνώπιόν του σέ ὀρισμένες περιπτώσεις. Ἐνῶ τοῦτες οἱ γυναῖκες ζώντας στήν μετά Χριστόν ἐποχὴ καταφρόνησαν τόν θάνατο παίρνοντας δύναμη ἀπό τόν Κύριο, ὁ ὁποῖος ἀπάλλαξε τούς ἀνθρώπους ἀπό τήν ἀγωνία τοῦ θανάτου. Διότι τώρα πλέον ὁ θάνατος ὀδηγεῖ στόν Κύριο³¹⁹. Δέν διστάζει μάλιστα ὁ ἱερός Πατήρ νά κάνει ἀπολογητική μέ τήν εὐκαιρία τοῦ ἐκουσίου πνιγμοῦ τῶν τριῶν μαρτύρων ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ τόλμη τῶν γυναικῶν στόν θάνατο ἀποδεικνύει περίτρανα τήν Ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ³²⁰.

Ὁ πνιγμός τῶν γυναικῶν εἶναι γιά τόν ἱερό Χρυσόστομο «βάπτισμα καινόν καί παράδοξον»³²¹. Τῇ Δομνίνα τήν ὀνομάζει ἱέρεια, διό-

316. Ἐκκλησιαστική Ἱστορία 8, 12, 3 - 5. E. Schwartz, σελ. 328 MPG 20, 769C - 772A.
317. Ἡ ὁμιλία ἐκφωνήθηκε πιθανόν τό 392 στήν Ἀντιόχεια (Χρήστου Παν., Ἑλληνική Πατρολογία, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 278). Ὡς ἡμέρα τῆς μνήμης τους, κατά τήν ὁποία ἐκφωνήθηκε ἡ ὁμιλία, ὁ Παναγιώτης Χρήστου ἀναφέρει τήν 15ῃ Ἀπριλίου (αὐτόθι). Προφανῶς ὁ καθορισμός τῆς ἐορτῆς τους στίς 4 Ὀκτωβρίου εἶναι μεταγενέστερος.
318. Ἄλλωστε ἡ ὁμιλία του ἐγίνε στά πλαίσια ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων πρὸς τιμήν τους, δηλαδή ἡ διακήρυξη τῆς ἀγιότητάς τους ἦταν ἤδη γεγονός.
319. «τό μὲν γάρ πρότερον ὁ θάνατος εἰς τόν ἄδην κατήγε· νυνὶ δέ ὁ θάνατος πρὸς τόν Χριστόν παραπέμει. Διὰ τοῦτο ὁ μὲν Ἰακώβ φησι· Κατάξετε τό γῆράς μου μετά λύπης εἰς ἄδην· ὁ δέ Παῦλος ἔλεγε· Τό ἀναλῦσαι καί σύν Χριστῶ εἶναι με πολλῶ μᾶλλον κρεῖσσον». MPG 50, 633.
320. «Εὐλογητός ὁ Θεός, γυνὴ θανάτου κατατολμᾷ, γυνὴ ἡ θάνατον εἰς τήν ζωὴν εἰσαγοοῦσα τήν ἡμέτεραν, τό παλαιόν ὄπλον τοῦ διαβόλου κατήνεγκε τήν ἰσχύν· τό σκεῦος τό ἀσθενές καί εὐεπηρεάστον τοῦτο γέγονεν ὄπλον ἀκαταγώνιστον· γυναῖκες θανάτου κατατολμῶσι· τίς οὐκ ἂν ἐκπλαγείη; Αἰσχυνέσθωσαν Ἕλληνες, ἐγκαλυπτέσθωσαν Ἰουδαῖοι οἱ διαπιστοῦντες τῇ ἀναστάσει τοῦ Χριστοῦ. Τί γάρ μείζον, εἰπέ μοι, ζητεῖς σημεῖον τῆς ἀναστάσεως ἐκείνης, ὅταν ἴδης τοσαύτην μεταστασιν πραγμάτων γεγεννημένην; Γυναῖκες θανάτου κατατολμῶσι, πράγματος τοῦ καί ἀνδράσιν ἁγίοις πρό τούτου φοβεροῦ καί φρικώδους ὄντος». MPG 50, 629.
321. MPG 50, 638.

τι εκείνη παρέσυρε τίς κόρες της στό τολμηρό ἐγγείρημα καί ανέλαβε νά τίς πνίξει: «εἰ καί μὴ ἐσταυρώθησαν, ἀλλά δι' ὕδατος τελειωθείσαι τό βάπτισμα ἐβαπτίσθησαν τοῦ Χριστοῦ· ἐβάπτισε δέ αὐτάς ἡ μήτηρ. Τί λέγεις; γυνή βαπτίζει; Ναί, τά τοιαῦτα βαπτίσματα καί γυναῖκες βαπτίζουσι, καθάπερ οὖν καί ἐκείνη τότε καί ἐβάπτισε καί ἰέρεια γέγονε· καί γάρ θύματα προσήγαγε λογικά, καί χειροτονία αὐτῇ ἡ προαίρεσις γέγονε»³²². Τό βάπτισμα γιά τό ὅποιο κάνει λόγο ὁ ἱερός Χρυσόστομος δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό «βάπτισμα τῶν μαρτύρων»³²³.

Ἀνάλογα εἶναι τά ἐγκώμια τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καί γιά τήν Ἁγία Πελαγία. Ἡ Ἁγία Πελαγία μαρτύρησε στήν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας ἐπί Νουμεριανοῦ (282 - 284)³²⁴. Ὅταν ὁ ἄρχοντας τῆς Ἀντιόχειας πληροφορήθηκε ὅτι ἡ νεαρή³²⁵ Πελαγία ἦταν Χριστιανή, διέταξε νά τή συλλάβουν. Ἐκείνη βλέποντας τούς στρατιῶτες νά ἔχουν περικυκλώσει τό σπίτι πού ἔμενε ζήτησε νά τήν ἀφήσουν νά ντυθεῖ πιό ἐπίσημα, μιά καί θά παρουσιαζόταν στόν δικαστή. Ἀνέβηκε κατόπιν στό μέρος τοῦ σπιτιοῦ ὅπου συνήθιζε νά προσεύχεται, στάθηκε πρός τήν Ἀνατολή καί, ἀφοῦ προσευχήθηκε στόν Θεό, αὐτοκτόνησε πέφτοντας στό κενό³²⁶. Ἡ Ἐκκλησία ἐορτάζει τήν μνήμη της στίς 8 Ὀκτωβρίου³²⁷.

322. MPG 50, 638 - 639.

323. MPG 50, 639. Βάπτισμα χαρακτηρίζει τόν πνιγμό τῶν γυναικῶν καί ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων: «Et hoc baptismum est, quo peccata donantur, regna quaeruntur. Et hoc baptismum est, post quod nemo delinquit. Excipiat nos aqua, quae regenerare consuevit. Excipiat nos aqua, quae virgines facit. Excipiat nos aqua, quae coelum aperit, infirmos tegit, mortem abscondit, martyres reddit». De Virginitibus 3, 7. MPL 16, 242 B.

324. Κατά τόν Παν. Χρηστοῦ (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Δ', σελ. 277) ἡ Πελαγία μαρτύρησε κατά τόν διωγμό τῶν αὐτοκρατόρων Διοκλητιανοῦ καί Μαξιμιανοῦ.

325. Ὁ Ἀμβρόσιος ἀναφέρει ὅτι ἡ Πελαγία ἦταν δεκαπέντε ἐτῶν (De Virginitibus 3, 7. MPL 16, 241 C).

326. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ὁμιλία ἐγκωμιαστική εἰς τήν ἁγίαν μάρτυρα Πελαγίαν τήν ἐν Ἀντιοχείᾳ, MPG 50, 579 - 584. Πρβλ. Β. Ν. Γιαννόπουλου, Πελαγία, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, στ. 255, Β. Kotter, Pelagia, ἐν L.Th.K., τόμ. 8, στ. 245.

327. Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τόμ. Ι' (Μήν Ὀκτώβριος), σελ. 217. Πρβλ. Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἡ Ἁγία Πελαγία, πέραν τῆς προσωπικῆς της διάθεσης, εἶχε τή συμπαράσταση καί τή βοήθεια τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, γιά νά κάνει ὅ,τι ἔκανε³²⁸: «Οὐκ ἦν ταῦτα ἀνθρωπίνης φύσεως· τό μὲν γάρ πλέον εἰσήνεγκεν ἡ τοῦ Θεοῦ ῥοπή. Οὐ μὴν οὐδέ αὐτὴ τότε ἀργοῦσα εἰστήκει, ἀλλά τά παρ' ἑαυτῆς πάντα ἐπεδείκνυτο, τήν προθυμίαν, τό φρόνημα, τό γενναῖον, τό βουληθῆναι, τό προελεσθαι, τό σπεῦσαι, τό ἐπειχθῆναι· τό δέ εἰς πέρας ἅπαντα ταῦτα ἐλθεῖν, τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας ἐγένετο καί τῆς ἀνωθεν εὐνοίας, ὥστε καί θαυμάζειν αὐτήν καί μακαρίζειν ἄξιον μακαρίζειν μὲν ὑπέρ τῆς τοῦ Θεοῦ συμμαχίας, θαυμάζειν δέ ὑπέρ τῆς οἰκείας προθυμίας»³²⁹. Ἀπόδειξη γι' αὐτό εἶναι ὅτι, ἐνῶ πολλοί γκρεμίζονται ἀπό στέγες καί δέν πεθαίνουν, ὁ Θεός δέν ἐπέτρεψε νά συμβεῖ κάτι τέτοιο στήν Πελαγία, ἀλλά τήν δέχτηκε ἀμέσως κοντά Του ὡς «ἀρκούντως ἀγωνισαμένην»³³⁰.

Μία δεύτερη, πιό σύντομη ὁμιλία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου στήν Ἁγία Πελαγία σώζεται λατινιστί. Σέ αὐτήν ὁ ἱερός Πατήρ, ἀφοῦ περιγράφει τό γεγονός, ἐκφράζει γιά ἄλλη μία φορά τόν θαυμασμό του γιά τήν πίστη καί τή μεγαλοσύνη τῆς νεαρῆς κοπέλας³³¹ καί ἐγκωμιά-

113. Βλ. καί τό «Μηνιαῖον τοῦ Ὀκτωβρίου», ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 56. Δύο στίχοι εἶναι ἀφιερωμένοι καί γιά τήν Ἁγία Πελαγία:

Κρημνῶ φυγοῦσα κρημνόν αἰσχύνης μέγαν,
κρημνεῖς τόν ἐχθρόν εὐφυῶς, Πελαγία.

328. Σέ πολλά ἐξάλλου ἔργα του ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀπό κοινοῦ δράσεως τοῦ θεοῦ καί τοῦ ἀνθρώπου παράγοντα (βλ. Μητσοπούλου Νικολάου, Ἡ Συνέργεια ὡς Συν-ἐνέργεια κατά τήν ὑποκειμενικήν ὑπό τοῦ ἀνθρώπου προσοικειώσιν τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, Ἀθήναι 1973).

329. MPG 50, 580. Πρβλ.: «Οὐ γάρ ἦν ἐνδον μόνη, ἀλλ' εἶχε σύμβουλον Ἰησοῦν· ἐκεῖνος αὐτῇ παρῆν, ἐκεῖνος τῆς καρδίας αὐτῆς ἤπτετο, ἐκεῖνος τήν ψυχὴν παρεθάρρυνεν, ἐκεῖνος μόνος τόν φόβον ἐξέβαλε. Ταῦτα δέ οὐχ ἀπλῶς ἐποίει, ἀλλ' ἐπειδή πρότερον ἑαυτήν ἄξιαν παρεσκευάσε τῆς ἐκεῖνου βοηθείας ἡ μάρτυς». (Αὐτόθι).

330. «Πολλοὶ γοῦν ἐξ ὑψηλοῦ κατενεχθέντες στέγους, οὐδέν ἔπαθον δεινόν· καί ἔτεροι δέ πάλιν μέλη τινα τοῦ σώματος πηρωθέντες, πολὺν μετὰ τό πτώμα ἐπέζησαν χρόνον· ἐπὶ δέ τῆς μακαρίας ἐκείνης οὐδέν τούτων ἀφῆκεν ὁ Θεός συμβῆναι, ἀλλ' εὐθέως ἐκέλευσεν ἀφείναι τό σῶμα τήν ψυχὴν, ὡς ἀρκούντως ἀγωνισαμένην δεξάμενος καί τό πᾶν πληρώσασαν. Οὐ γάρ τῆς φύσεως τοῦ πτώματος ὁ θάνατος ἦν, ἀλλά τῆς τοῦ Θεοῦ προσταγῆς». MPG 50, 582.

331. «Hujus puellae fidem et animi magnitudinem valde obstupesco». Homilia II in S. Pelagiam, MPG 50, 586.

ζει τό κατόρθωμά της νά συμπεριληφθεῖ καί στό πλῆθος τῶν παρθένων καί στόν χορό τῶν μαρτύρων³³². Καλεῖ δέ τούς πάντες, ὅπως καί στήν πρώτη ὁμιλία³³³, νά μιμηθοῦν τή σωφροσύνη τῆς Πελαγίας καί νά καταπολεμήσουν τήν ἁμαρτία³³⁴. Ὁ Ἀμβρόσιος ἐξάλλου ἐπαινεῖ τόν θάνατο τῆς Πελαγίας καί τῶν ἄλλων τριῶν γυναικῶν, διότι ἀνέτρεψε ἀνόσιους βωμούς³³⁵.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ὁ Εὐσέβιος καί ὁ Ἀμβρόσιος λοιπόν δέν ἀπορρίπτουν αὐτό τό εἶδος αὐτοκτονίας, ἀλλά τό δέχονται ὡς μαρτύριο³³⁶. Σέ αὐτούς προστίθεται ὁ Ἱερώνυμος, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει μέν τήν αὐτοκτονία ἀκόμα καί σέ περιόδους διωγμῶν, τή δέχεται ὁμως κατ' ἐξαίρεση σέ περίπτωση πού κινδυνεύει ἡ ἀγνότητά³³⁷. Διαφορετική γνώμη ἔχει ὁ ἱερός Αὐγουστίνος. Ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ἀγνότητά δέν ἔγκειται στό σῶμα ἀλλά στήν ψυχὴ ἀποδοκιμάζει τήν αὐτοκτονία ὡς λύση γιά τήν ἀποτροπὴ τοῦ βιασμοῦ. Ἐάν ἡ ψυχὴ παραμένει καθαρὴ, τονίζει, τότε τό σῶμα δέν χάνει τήν ἀγνότητά του, ἀκόμη καί ὅταν ὑποκύπτει στή βία, πιστεύει δέ ὅτι δέν πρέπει νά θε-

332. «O puellam, genere quidem et sexu feminam, animo autem ipso marem! o virginem duobus nominibus extollendam, quod in virginum grege, et martyrum choro numerata sis! o puellam ita continentem, ut neque aspectu quidem ipso fruendi facultatem intemperato iudici praebueris!» MPG 50, 585.

333. MPG 50, 582 - 584.

334. MPG 50, 585 - 586.

335. «Jam enim sacrilegas aras praecipitata subvertam, et accensos focos cruore restinguam». De Virginibus 3, 7. MPL 16, 242 A.

336. Καί τό μαρτύριο, ὅπως εἶδαμε, βρίσκεται σέ περίοπτη θέση μέσα στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἴδου πῶς ἐκφράζεται γιά τό μαρτύριο σέ ἄλλη περίσταση ὁ ἱερός Χρυσόστομος: «Μαρτύρων γάρ θάνατος πιστῶν ἐστὶ παράκλησις, Ἐκκλησιῶν παρησία, Χριστιανισμοῦ σύστασις, θανάτου κατάλυσις, ἀναστάσεως ἀπόδειξις, δαιμόνων γέλωσ, διαβόλου κατηγορία, φιλοσοφίας διδασκαλία, παραίνεσις τῆς ὑπεροφίας τῶν παρόντων πραγμάτων, καί τῆς τῶν μελλόντων ἐπιθυμίας ὁδός, παραμυθία τῶν κατεχόντων ἡμᾶς δεινῶν, καί ὑπομονῆς πρόφασις, καρτερίας ἀφορμή, καί πάντων τῶν ἀγαθῶν ῥίζα καί πηγὴ καί μήτηρ». Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα, καί εἰς τό μεμνησθαι θανάτου, MPG 50, 685.

337. «Non est enim nostrum mortem arripere, sed illatam ad aliis libenter excipere. Unde et in persecutionibus non licet propria perire manu absque eo ubi castitas periclitatur; sed percutienti colla submittere». Commentarius in Ionam Prophetam 1, 12. MPL 25, 1129 A. Πρβλ. Sources Chretiennes, τόμ. 43, Paris 1956, σελ. 72.

ωροῦνται ἐπονείδιστοι ὅσοι δέν μετέχουν ψυχικά στόν βιασμό³³⁸. Ἡ αὐτοχειρία ἀντίκειται στήν ἐντολή «οὐ φρονεῦσεις»³³⁹ καί δέν εἶναι θεμιτὴ οὔτε ἐν ὄψει βασανιστηρίων οὔτε ἐν ὄψει φόβου πορνείας³⁴⁰, ἐπειδὴ ἓνα ἁμάρτημα δέν πρέπει νά ἀποτρέπεται μέ ἓνα μεγαλύτερο³⁴¹. Δέν εἶναι καλύτερο, ἐρωτᾷ ὁ Αὐγουστίνος, νά διαπράξει κανεὶς ἓνα ἁμάρτημα πού ἢ μετάνοια μπορεῖ νά καθαρῶσει, παρὰ ἓνα ἄλλο πού δέν ἀφήνει περιθώρια γιά μετάνοια³⁴².

Γιά τίς κοπέλες πού αὐτοκτόνησαν καί τιμῶνται ὡς ἁγίες ὁ Αὐγουστίνος δέν παίρνει θέση. Δέν μπορῶ νά πῶ, λέει, ἂν ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀρκετές μαρτυρίες ὅτι εἶναι θεῖο θέλημα νά τιμᾶται ἡ μνήμη τους. Μπορεῖ καί νά ἔχει. Ἐάν τίς παρακίνησε θεῖα ἔμπνευση, τότε δέν ἔκαναν λάθος, ἀλλά ὑπάκουσαν στήν ἐντολή τοῦ Θεοῦ ὅπως ὁ Σαμψών. Καί ἐφόσον προστάζει ὁ Θεός καί γνωστοποιεῖ τὴν θέλησή Του, ποιός τολμᾷ νά κρίνει αὐτὴ τὴν ὑπακοή³⁴³; Ἀφήνει λοιπόν ὁ Αὐγουστίνος ἓνα ἐνδεχόμενο νά μὴν πρόκειται γιά λάθος ἀλλά γιά ἐνέργεια κατόπιν θείας ἐντολῆς³⁴⁴. Ἐπαναλαμβάνει πάντως ὅτι γενικά δέν πρέπει κανεὶς νά προβαίνει σέ ἐκούσιο θάνατο, γιά νά ἀποφύγει προσωρινὰ βάσανα, διότι ἔτσι ἐμπίπτει σέ αἰώνια (βάσανα)³⁴⁵.

338. De civitate Dei, 1, 16 - 18. MPL 41, 30 - 32.

339. Αὐτόθι 1, 20. MPL 41, 35.

340. Ἐν ὄψει δηλαδή τοῦ φόβου νά συγκατατεθεῖ κανεὶς στό ἁμάρτημα λόγῳ τοῦ δελεασμοῦ τοῦ σώματος.

341. De civitate Dei 1, 15. MPL 41, 38.

342. «Nonne satius est flagitium committere, quod poenitendo sanetur, quam tale facinus ubi locis salubris poenitentiae non relinquitur?» De civitate Dei 1, 15. MPL 41, 38.

343. De civitate Dei 1, 16. MPL 41, 39.

344. Πρβλ. N. H. S ø e, ἐνθ' ἄνωτ., στ. 1677: «Man war auch im Zweifel, wie man über christliche Frauen urteilen sollte, die es in Zeiten der Verfolgung vorzogen, sich selbst zu töten, statt ihre Keuschheit preiszugeben. Einige altkirchliche Theologen haben sie für diese Tat gepriesen, und mehrere dieser Frauen sind in die Zahl der Heiligen aufgenommen worden. Dagegen hat Augustin eine solche Handlungsweise verurteilt, weil die Keuschheit nicht im Leibe, sondern im Herzen wohne. Doch spricht er von der Möglichkeit, die Frauen Könnten unter besonderem göttlichem Befehl gehandelt haben».

345. «Hoc dicimus, hoc asserimus, hoc modis omnibus approbamus, neminem sportaneam mortem sibi inferre debere, velut fugiendo molestias temporales, ne incidat in perpetuas». De civitate Dei 1, 16. MPL 41, 39.

Ἐκ τῆς σύντομης παράθεσης τῶν ἀπόψεων τοῦ Αὐγουστίνου καί τοῦ ἱεροῦ Χρυσόστομου διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές. Διαφορές πού σηματοδοτοῦν ὡς ἕναν βαθμό καί μερικές ἀντιθέσεις μεταξύ Δυτικῆς καί Ἀνατολικῆς Χριστιανοσύνης, ἂν λάβουμε ὑπόψιν ὅτι ὁ Αὐγουστίνος εἶναι ὁ κορυφαῖος τῶν διδασκάλων τῆς ἀρχαίας Δυτικῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ὁποῦ ἡ πνευματική κληρονομία παραμένει ἐπιβλητική μέχρι σήμερα³⁴⁶, ἐνῶ ὁ ἱερός Χρυσόστομος εἶναι ἕνας ἀπό τούς τρεῖς μεγάλους Ἱεράρχες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας³⁴⁷. Στόν Αὐγουστίνου λοιπόν βλέπουμε μιά κάποια ὑποτίμηση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ὅλο τό βάρος δίδεται στήν ψυχή, σάν νά μήν ἔχει τό σῶμα τή δική του ἀξία. Ἀντίθετα ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐπαινώντας τήν Ἁγία Πελαγία τονίζει τή μεγάλη ἀξία τοῦ καθαροῦ ἀπό τήν ἁμαρτία σώματος: «Ἐκεῖτο δὴ τό σῶμα λοιπόν οὐκ ἐπί κλίνης, ἀλλ' ἐπί ἐδάφους· ἀλλ' οὐκ ἦν ἄτιμον ἐπί ἐδάφους κείμενον, ἀλλ' αὐτό τό ἔδαφος ἦν τίμιον, ἐπειδή σῶμα τοσαύτη δόξη ἡμφιεσμένον ἐδέξατο... Ἐκεῖτο τοίνυν ἐπ' ἐδάφους, ἐπί τοῦ στενωποῦ τό παρθενικόν ἐκεῖνο καί παντός χρυσοῦ καθαρώτερον σῶμα· καί ἄγγελοι μὲν περιέστελλον, ἀρχάγγελοι δέ πάντες ἐτίμων καί ὁ Χριστός παρῆν»³⁴⁸.

Ἐπιπλέον στόν Αὐγουστίνου συναντᾶ κανεῖς ἕναν νομικισμό, σημάδι κατατεθέν τῆς νοοτροπίας τῆς Δύσεως. Ὁ Αὐγουστίνος δέν μπορεῖ νά ἀποδεχτεῖ τήν αὐτοκτονία ἐν ὄψει βιασμοῦ, διότι ἐμμένει στό γράμμα τῆς ἐντολῆς «οὐ φονεύσεις». Ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἀπό τήν ἄλλη δέν προβληματίζεται. Μὲ τό ἴδιο πνεῦμα πού ὁ Ἀθανάσιος εἶχε ἀντιμετωπίσει τόν φόνο³⁴⁹ ἀντιμετωπίζει καί αὐτός τήν αὐτοκτονία³⁵⁰. Γενικά τήν καταδικάζει, ἀλλά στήν προκειμένη περίπτωση τήν

346. Βλ. Βασ. Μουστάκη, Αὐγουστίνος, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 459 - 466.

347. Βλ. Γεωργ. Δ. Μεταλληνού, Τρεῖς Ἱεράρχαι, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 11, στ. 841 - 842.

348. MPG 50, 582.

349. «Φονεύειν οὐκ ἔξεστιν, ἀλλ' ἐν πολέμῳ ἀναιρεῖν τούς ἀντιπάλους καί ἔννομον καί ἐπαινοῦν ἄξιον... Ὡστε τό αὐτό, κατά τι μὲν καί κατά καιρόν οὐκ ἔξεστι, κατά τι δέ καί εὐκαίρως, ἀφίεται τε καί συγκεχώρηται». Πηδάλιον, σελ. 577.

350. Ἄλλωστε ἂν οἱ Χριστιανοί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ὑφίστανται πάσης φύσεως ταπεινώσεις καί ἐξευτελισμούς, γιά νά μή φανεῖ ὅτι παραβιάζουν τήν ὄγδοη ἐντολή, τότε οὔτε ὁ ἐν ἀμύνη φόνος θά ἐδικαιολογεῖτο οὔτε ὁ ἀμυντικός πόλεμος.

ἐπικροτεῖ³⁵¹. Ὁ Αὐγουστίνος ἀποστρέφεται τήν πράξη τῶν γυναικῶν ὡς καθ' ἑαυτή κακή πράξη. Στόν ἱερό Χρυσόστομο τό «φύσει» κακό καθίσταται «θέσει» ἀγαθό λόγω τῶν περιστάσεων. Κι ἐδῶ φαίνεται ἡ διαφορὰ νοοτροπίας Ἀνατολῆς - Δύσης: ἡ Δύση ὑποτάσσει τήν περίσταση στή γενική ἀρχή, ἐνῶ ἡ Ἀνατολή προσαρμόζει τή γενική ἀρχή στήν περίσταση.

Διαφορὰ προκύπτει καί ὡς πρός τή θεώρηση τῶν ἐσχάτων. Ὁ Αὐγουστίνος δημιουργεῖ ἕνα κλίμα φοβίας γιά τόν ἄλλο κόσμο. Ἐτσι ὁ κάθε πιστός καταπνίγεται ἀπό τήν αἴσθηση τῆς ἁμαρτωλότητάς του³⁵². Ἀντίθετα στόν ἱερό Χρυσόστομο κυριαρχεῖ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ. Ὁ πιστός δέν φοβάται τόν θάνατο, ἀλλά τόν βλέπει ὡς δρόμο πού ὀδηγεῖ στόν Χριστό. Στή μία περίπτωση ὁ ἄνθρωπος ἀγωνίζεται νά ἀποφύγει τήν Κόλαση, ἐνῶ στήν ἄλλη ἀγωνίζεται νά κερδίσει τόν Παράδεισο. Τό ἀποτέλεσμα, θά ἔλεγε κάποιος, εἶναι τό ἴδιο, ὅμως τό ὕψος τοῦ ἀγῶνα εἶναι διαφορετικό. Στίς ἐν λόγω αὐτοκτονίες ὁ Αὐγουστίνος στέκεται στό κολάσιμο τοῦ πράγματος. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος βλέπει τήν ὑπέρβαση τῆς ἁμαρτίας στή λαχτάρα τῶν γυναικῶν νά εἰσέλθουν ἀπείραχτες στόν Παράδεισο.

Ἀλλά οἱ παρατηρήσεις τοῦ Αὐγουστίνου ἔχουν καί τή θετική τους πλευρά. Δικαιώνουν ὅλες ἐκεῖνες τίς γυναῖκες πού δέν αὐτοκτόνησαν, ἀλλά ὑπέμειναν γενναῖα τήν ταπείνωση γιά τή δόξα τοῦ Κυρίου³⁵³. Καυτηριάξουν ἐπίσης τήν ἀδικαιολόγητη συμπεριφορά πού δείχνουν πολλές φορές οἱ ἄνθρωποι ἐναντι τῶν βιασμένων γυναικῶν θεωρώντας τίς ἔνοχες ἢ καί βδελυρές. Κάθε χριστιανική κοινωνία πρέπει νά ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ βιασμένες γυναῖκες χρήζουν εἰδικῆς φροντίδας καί συμπαράστασης καί ὄχι περιφρόνησης. Ἡ ἐπισήμανση ἐξάλλου τοῦ Αὐγουστίνου ὅτι τό θῦμα ἑνός βιασμοῦ δέν μολύνεται ἀπό τήν ἁμαρτία, ἂν ἡ ψυχή παραμένει καθαρή, συμβάλλει θετικά στό

351. Εἶναι δέ πολύ σημαντικό ὅτι ὁ ἴδιος Πατήρ, τόσο μεγάλης μάστιγας φήμης, ἄλλοτε καταδικάζει καί ἄλλοτε ἐπαινεῖ τήν αὐτοκτονία.

352. Καί εἶναι γνωστό ὅτι ὁ τρόμος γιά τή μέλλουσα κρίση ταλαιπώρησε ἀφάνταστα τόν Χριστιανισμό κατά τό παρελθόν.

353. Βλ. ὀρισμένα παραδείγματα ἐν Βουλγαράκη Ἡλία, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 58 - 59.

νά αποφεύγονται οί αυτοκτονίες είτε πριν είτε μετά τόν βιασμό³⁵⁴. Είναι κρίμα νά αυτοκτονεί μία κοπέλα, όταν έχει όλη τή ζωή μπροστά της γιά να ξεπεράσει τό κακό.

Τότε γιατί ή Έκκλησία τιμᾶ τή μνήμη γυναικῶν πού αυτοκτόνησαν γιά νά μή βιαστοῦν; Διότι ή περίπτωσή τους εἶναι διαφορετική ἀπό ἕναν «κατά συγκυρία» βιασμό. Κατ' ἀρχήν μέ τήν πράξη τους δέν απέφυγαν μία στιγμῆ ἀτίμωσης³⁵⁵ ἀλλά μία ζωή ἀτίμωσης. Ὁ βιασμός τους θά ἦταν ἀποτέλεσμα ισόβιας στέρησης τῆς ἐλευθερίας τους. Δέν θά εἶχαν περιθώρια νά ξεπεράσουν τό κακό, γιατί μετά τόν πρῶτο βιασμό θά ἀκολουθοῦσε δεύτερος, ὕστερα τρίτος, τέταρτος κ.ο.κ. Δέν θά ἐπρόκειτο γιά ζωή ἀλλά γιά κολαστήριο, ἐκτός ἂν ἐξοικειώνονταν μέ αὐτή τήν κατάσταση. Ἡ ἐπικείμενη στέρηση τῆς ἐλευθερίας λοιπόν μέ ἀποτέλεσμα τούς ἀλλεπάλληλους βιασμούς εἶναι τό κίνητρο πού τίς ἔσπρωξε στόν θάνατο. Κι ἂν ή αυτοκτονία εἶναι ὑπερβολική ἀντίδραση γιά ἕναν μεμονωμένο βιασμό (ιδιαίτερα γιά τά δεδομένα τῆς σημερινῆς κοινωνίας), δέν μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἰσχύει τό ἴδιο καί γιά τόν ισόβιο³⁵⁶.

Δέν εἶναι ὅμως μόνο ή προσωπική διάθεση³⁵⁷ τῶν γυναικῶν ή τό κάλεσμα τῆς συνείδησής τους νά δεχτοῦν τήν τιμῆ ὡς ἀνώτερη τῆς ζωῆς³⁵⁸, πού τίς ἐντάσσει στόν χορό τῶν μαρτύρων. Διότι αὐτά τά

354. Κατά τόν Χρ. Ἄνδροῦτσο ή μετά τόν βιασμό αυτοκτονία «προέρχεται προφανῶς ἐκ πλάνης τῆς γυναικός, φρονούσης ὅτι ὁ βιασμός τῆς σαρκός συνεπάγεται μόλυνσιν τῆς ψυχῆς καί ἐκπτώσιν ἀπό τοῦ Θεοῦ, καί ὅτι διά τῆς αὐτοχειρίας ἐπανορθοῦται τό ἁμάρτημα τοῦτο». Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 189.

355. Καί λέμε ἀτίμωσης, πρῶτον γιατί ἔτσι αἰσθάνονταν οἱ ἴδιες καί δεύτερον γιατί ή πράξη καθ' ἑαυτή εἶναι ἀτιμωτική, ἀσχέτως ἂν τό θῦμα δέν φέρει εὐθύνη, ὅποτε ἀπαλλάσσεται ἀπό τήν ἐνοχή γιά τήν ἁμαρτία, ή ὅποια βαρύνει μόνο τόν θύτη.

356. Χωρίς αὐτό νά μειώνει τήν ἀξία τῶν ἄλλων γυναικῶν πού ὑπέμειναν τή φρίκη μέ ἥρωισμό.

357. Μαντζαρίδη Γ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 446: «Ἡ ἀναγνώριση ἁγίων πού αυτοκτόνησαν, παρά τήν ἀπαγόρευση καί κατάκριση τῆς αὐτοκτονίας, μαρτυρεῖ τήν εὐρύτητα τοῦ πνεύματος τῆς Ἐκκλησίας. Προβάλλει τήν ἐλευθερία τοῦ προσώπου ἀπέναντι στούς ἀπρόσωπους κανόνες καί ὑπογραμμίζει τήν ποικιλία τῶν μορφῶν φανερώσεως τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στίς περιπτώσεις αὐτές δέν λαμβάνεται ὑπόψη ή ἀντικειμενική πράξη ἀλλά ή προσωπική διάθεση. Καί μέ βάση τή διάθεση αὐτή δέν ὑφίσταται ἐδῶ αὐτοκτονία ἀλλά αὐτοθυσία».

358. Σεραφεῖμ Παπακώστα, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 159: «Τάς γυναῖκας αὐτάς ή Ἐκκλησία κατέταξεν εἰς τούς μάρτυρας (καί οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δι' εἰδικῶν λόγων

στοιχεῖα τά ἔχει ὁποιαδήποτε Χριστιανή πού αὐτοκτονεῖ γιά τόν κίνδυνο τῆς ἀτίμωσης. Εἶναι καί οἱ συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἐνήργησαν. Ὁ ἐπικείμενος βιασμός τους δέν θά συνέβαινε τυχαῖα, ἀλλά θά ἦταν τιμωρία γιά τό ὅτι ἀσπάζονταν τόν Χριστιανισμό. Ὁ βιασμός δηλαδή ἦταν προσβολή τῆς χριστιανικῆς ιδιότητος, προσβολή ὁλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλο εἶναι νά βιάζεται κανεῖς κατά συγκυρία κι ἄλλο νά βιάζεται ἐπειδή εἶναι Χριστιανός. Μέ ἄλλα λόγια ή περίπτωση δέν ἀφοροῦσε μόνο τίς συγκεκριμένες γυναῖκες ἀλλά ὅλο τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐνέργειά τους λοιπόν δέν ἦταν ἀπλά μία προσωπική ὑπόθεση ἦταν καί μία διαμαρτυρία γιά τήν ἐλεεινή συμπεριφορά τῆς Ρωμαϊκῆς πολιτείας ἐναντι τῶν Χριστιανῶν³⁵⁹.

Αὐτός εἶναι, νομίζουμε, ὁ σοβαρότερος λόγος γιά τόν ὁποῖο ή Πελαγία καί ή Δομνίνα μέ τίς κόρες της τιμῶνται ὡς ἁγίες. Ἐχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι, ἂν ἐπρόκειτο γιά κατά συγκυρία βιασμό, δέν θά ἀπολάμβαναν τέτοιας τιμῆς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό θεμιτό ή μή³⁶⁰ τῆς αὐτοχειρίας τους. Ἀλλά τό γεγονός ὅτι κατά κάποιον τρόπο ἐκπροσωποῦσαν ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία δίνει ἄλλες διαστάσεις στήν πράξη τους, ή ὅποια παίρνει πλέον τόν χαρακτήρα τῆς αὐτοθυσίας. Γι' αὐτό καί ἐπαινέθηκαν τόσο πολύ. Ἄλλωστε δέν ἀποκλείεται νά ἔδρασαν ὑπό τήν ἐπιρροή τῆς «συλλογικῆς ὑποκειμενικότητος»³⁶¹ νά ἐνήργησαν δηλαδή ἐπηρεασμένες ἀπό τό ὅτι ή χριστιανική κοινότητα στήν ὅποια ζοῦσαν ἀποδεχόταν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν ἀντίδραση ή, ἀκόμα, τή θεωροῦσε χρέος³⁶². Ἐξᾶλλου ή πράξη τους, πέραν τοῦ ὅτι ἀπέδει-

ἐπῆνεσαν) ὄχι βεβαίως διά τήν τοιαύτην αὐτοκτονίαν, ἀλλά διότι ὡς Χριστιαναί δέν παρήκουσαν τήν συνείδησίν των, ή ὅποια ἐθεώρησεν ἀνωτέρας ἀξίας τήν τιμῆν καί τήν ἀρετήν παρά τήν ζωήν».

359. Ὑποθέτουμε ὅτι τέτοιες ἐνέργειες ἐνδυνάμωναν τήν πίστη τῶν Χριστιανῶν καί ἐνδεχομένως εὐαισθητοποιοῦσαν τήν κοινή γνώμη τῶν μή Χριστιανῶν.

360. Γενικά ή αὐτοχειρία πρῖν ή μετά τόν βιασμό θεωρεῖται ἀθῶα πλάνη καί συγγνωστή πράξη ἀπό τούς Χριστιανούς ἠθικολόγους, ἐφόσον προέρχεται ἀπό χριστιανική διάθεση καί ἀφοσίωση στόν Θεό (Ἄνδροῦτσοῦ Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 189).

361. Γιά περισσότερα ὅσον ἀφορᾶ τόν ὄρο βλ. Βοὐλγαράκη Ἡλία, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 74 κ.έ.

362. Ὅποτε πρόκειται γιά «ὑποχρεωτική ἀλτρουιστική αὐτοκτονία», ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Emile Durkheim (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 244 κ.έ.).

ξε περίτρανα τή μεγάλη πίστη τους στον Θεό, συνέβαλε και στην έξαρση της σημασίας της αγνότητας, ή όποια πάντοτε προβάλλεται από τον Χριστιανισμό ως μέγα αγαθό³⁶³.

Ο έκούσιος θάνατος λοιπόν σε τέτοιες περιπτώσεις περιβάλλεται από μία μεγαλοπρέπεια. Δέν συνίσταται βέβαια ως ή μοναδική λύση³⁶⁴, καθώς υπάρχουν και τά λαμπρά παραδείγματα της Σαβίνας, της Ποταμίαινας κ.ά. πού ενήργησαν διαφορετικά³⁶⁵, αλλά, όταν προτιμᾶται, έκλαμβάνεται, και πρέπει νά έκλαμβάνεται, ως αυτοθυσία.

Μέ βάση τά παραπάνω ό θάνατος τών Σουλιωτισσών στό Ζάλογγο πληροί τίς προϋποθέσεις για νά χαρακτηριστεί αυτοθυσία. Οί Σουλιώτισσες διέτρεχαν άμεσα κίνδυνο νά κλειστούν ίσοβίως στά πορνεία της έποχής τους, στά χαρέμια του Άλη Πασᾶ. Ό,τι πιο άτιμωτικό για τή φυλή τών Σουλιωτών πού δέν φοβήθηκε τόν αίμοχαρή Βεζίρη αλλά τόν πολέμησε μέ ύπερηφάνεια και ήρωισμό. Όταν καταφεύγει κάποιος σε ένοπλο άγώνα για τήν έλευθερία του, τότε συμφορά για αυτόν δέν είναι τό νά πεθάνει αλλά τό νά σκλαβωθεί. Και οί Σουλιώτισσες από τή στιγμή πού δέν μπορούσαν νά κρατήσουν τήν έλευθερία τους, έκριναν ότι ή τιμή τους είχε μεγαλύτερη άξία από τή ζωή πού τίς περιέμενε.

Άν πάλι ή Πελαγία και ή Δομνίνα μέ τίς κόρες της θά βιάζονταν επειδή ήταν Χριστιανές, οί γυναίκες του Ζαλόγγου θά βιάζονταν επειδή ήταν Σουλιώτισσες, οί γυναίκες τών μεγαλύτερων έχθρων του Άλη Πασᾶ³⁶⁶. Στόχος δηλαδή του έγκλήματος ή προσβολή της φυλής τών Σουλιωτών. Καθόσον λοιπόν ή αυτοκτονία τών τεσσάρων γυ-

363. Τι θλιβερό πού είναι αλήθεια νά παρατηρεί κανείς μέ πόση άσυδοσία καταρρακώνεται πολλές φορές ένα αγαθό, τό όποιο μερικοί άνθρωποι διαφύλαξαν μέ τίμημα τή ζωή τους!

364. Πρβλ. Άνδρούτσου Χρ., ένθ' άνωτ., σελ. 189: «Αλλά και έν ταίς περιπτώσει ταύταις πολλῶ ήρωικώτερον και εὐγενέστερον θά πράξη ή γυνή φέρουσα διά φόβον Θεοῦ γενναίως τήν βαρείαν συμφοράν μετά πασῶν τών άκολουθιῶν αὐτῆς μέχρι της του βίου τελευτῆς, ως οί πάλαι μάρτυρες, οίτινες ύφίσταντο τό μαρτύριον βαθμηδόν θανατούμενοι».

365. Βλ. Βουλγαράκη Ηλία, ένθ' άνωτ., σελ. 58 - 59.

366. Ό βιασμός τών γυναικῶν τών αντιπάλων συνηθίζεται στους πολέμους. Είναι δέ κάτι τό βάρβαρο και τό τελείως έξευτελιστικό για τό ανθρώπινο είδος.

ναικῶν κατά τούς διωγμούς έναντίον τών Χριστιανῶν έντάσει τίς γυναίκες αυτές στον χορό τών μαρτύρων, ή αυτοκτονία στό Ζάλογγο έντάσει τίς Σουλιώτισσες στον χορό τών έθνομαρτύρων, διότι στην περίπτωση τους κυριαρχεί τό έθνικό στοιχείο ως ύπόβαθρο της αυτοκτονίας τους. Βεβαίως τό χριστιανικό ιδεῶδες της αγνότητας του σώματος δέν άπουσιάζει, οὔτε ό χαρακτηρισμός «άγιες» για τίς Σουλιώτισσες πάνω στον οίστρο τών έγκωμίων προς τόν χορό του Ζαλόγγου³⁶⁷, αλλά εκείνο πού κυριαρχεί είναι τό ιδεῶδες της φυλής, όποτε ό άκριβής χαρακτηρισμός για τίς Σουλιώτισσες είναι «έθνομάρτυρες».

Οί έθνομάρτυρες βέβαια είναι φορείς και της έλληνικής και της χριστιανικής παραδόσεως, για αυτό και ή διάκριση μεταξύ νεομαρτύρων και έθνομαρτύρων (μεταξύ τών όποιων και οί ήρωες της επανάστασης) είναι μερικές φορές δύσκολη³⁶⁸. Επειδή όμως οί δύο παραδόσεις δέν ταυτίζονται³⁶⁹ όφείλουμε νά είμαστε άκριβείς στους χαρακτηρισμούς, έρευνώντας πότε δρᾶ περισσότερο ή μία και πότε ή άλλη³⁷⁰. Άλλωστε τό θέμα δέν είναι καινούργιο. Όταν ό αυτοκρά-

367. Βλ. Βασίλη Κρασίτη, Άνεβαίνοντας στό Σούλι, Γ' έκδοση, Άθήνα 1972, σελ. 33 (και έν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 2. σελ. 47): «Σέ μία μάχη μέ τή ζωή... Έτσι όπως σκάβουν τά βράχια κι αναβρῦζει ό πόνος, κι όπως σπέρνουν τά βράχια παιδιά κι αναβρῦζει ή ιστορία· κι ως, πολεμώντας μέ τή συνείδηση, πλάθουν μύθους Έλληνικούς και ξεχύνεται ή άπάρνηση του πόθου της ζωῆς τών νέων βλαστῶν, οί σύγχρονες Σουλιώτισσες περιβάλλονται τό φωτισμένο της Άγίας».

368. Για τή διάκριση νεομαρτύρων - έθνομαρτύρων βλ. Παπαδοπούλου Στυλιανού, Οί Νεομάρτυρες και τό δούλον γένος, έν Άθήναις 1974 (κατά τό έσώφυλλο 1973), σελ. 24 - 32.

369. Αυτόθι, σελ. 21: «Οί Νεομάρτυρες ήσαν και Έλληνες· οί ήρωες της επανάστασεως ήσαν και χριστιανοί. Μέ άλλα λόγια εις τά ίδια πρόσωπα ζῶν και αί δύο παραδόσεις... Όπωσδήποτε όμως πρέπει νά σημειώσωμεν έμφαντικά ότι και αί δύο παραδόσεις, επειδή είναι πνευματικά μεγέθη, οὔτε συγγέονται οὔτε συναρῶνται οὔτε ταυτίζονται».

370. Αυτό δέν σημαίνει σε καμία περίπτωση προσπάθεια χωρισμού Έλληνισμού και Χριστιανισμού. Διότι θά υπήρχε ό κίνδυνος νά έξοβελιστεί ό Χριστιανισμός από τήν καρδιά τών Έλλήνων. Γεγονός πού θά σήμαινε άφαίρεση του πολυτιμότερου στοιχείου της πολιτιστικής τους ταυτότητας. Βλ. και Παπαδόπουλου Στ., αυτόθι, σελ. 23: «Οί Έλληνες, άφ' ότου ό Θεός ηδδόκησε νά στείλη τόν μονογενή του Υίόν εις τόν κόσμον, διά νά λυτρώση όλόκληρον τό γένος τών ανθρώπων, φέρουν εις τό σπῆθος των μαζί μέ τήν έλληνικήν παράδοσιν και τήν χριστιανικήν. Ένεκα δέ της διπλής παραδόσεως και ή δύναμις των ήτο και είναι διπλή. Μέ τήν διπλήν αὐτήν δύναμιν καταρθώσαμεν νά επίζησωμεν».

τορας τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρος Φωκᾶς (963 - 969) ζήτησε ἀπό τήν Ἐκκλησία νά ἀναγνωρίζονται ὡς μάρτυρες οἱ στρατιῶτες πού σκοτώνονται στούς πολέμους, τό αἴτημά του δέν ἔγινε ἀποδεκτό³⁷¹. Ὁ Πατριάρχης Πολύευκτος καί οἱ γύρω του ἀπέρριψαν τήν πρόταση στηριζόμενοι στόν ἰγ' κανόνα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πού, ὅπως εἶδαμε, συνιστᾷ τριετή ἀποχή ἀπό τή Θεία Κοινωνία γιά ὄσους σκοτώνουν στούς πολέμους³⁷². Ἀφοῦ συνιστᾶται ἀποχή ἀπό τή Θεία Κοινωνία γιά λόγους καθαρότητος στούς πολεμιστές, πῶς εἶναι δυνατό νά ἀναγνωρίζονται ὡς μάρτυρες; Μέ αὐτό τό σκεπτικό πολυάριθμοι ἀγωνιστές κληρικοί³⁷³ ἐπί Τουρκοκρατίας καί ἑλληνικῆς ἐπανάστασης ἀναγνωρίστηκαν ὡς ἔθνομάρτυρες κι ὄχι ὡς νεομάρτυρες³⁷⁴. Ἐπαναλαμβάνουμε δέ ὅτι ὁ Θεός γνωρίζει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο δύνανται ἐνδεχομένως οἱ Χριστιανοί πολεμιστές νά ἐξιωθοῦν μέ ὄσους δέν χρειάστηκε νά πολεμήσουν καί διατήρησαν τά χέρια τους καθαρά ἀπό αἷμα ἀνθρώπων.

Ὁ ἐκούσιος θάνατος τῶν Σουλιωτισσῶν λοιπόν, γιά νά ἐπανέλθουμε στό θέμα μας, ἐντάσσεται στά πλαίσια τῶν ἀγῶνων τῶν Σουλιωτῶν νά διατηρήσουν τήν ἐλευθερία τους. Ἡ πράξη τους ἔτσι ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τοῦ ἀμαρτήματος τῆς αὐτοκτονίας καί περνᾷ στόν χῶρο τῆς αὐτοθυσίας, καθότι τά ἰδανικά τῆς πατρίδας ἐκτιμῶνται ὡς ἀνώτερα τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Κι ἂν ὁ θάνατος τῆς Δομνίνας, τῆς Βερενίκης, τῆς Προσδόκης καί τῆς Πελαγίας εἶναι αὐτοθυσία, ἐπειδή προβάλλει τά ἰδανικά τῶν Χριστιανῶν, ὁ θάνατος τῶν Σουλιωτισσῶν στό Ζάλογγο εἶναι αὐτοθυσία ἐπειδή προβάλλει τά ἰδανικά τῆς χριστιανικῆς φυλῆς τῶν Σουλιωτῶν.

371. Μαντζαρίδη Γ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 405. Γεωργούλη Κ., ἐνθ' ἄνωτ., στ. 495.

372. Πηδάλιον, σελ. 599.

373. Ἀνάμεσά τους καί ὁ καλόγερος Σαμουήλ.

374. Γιά τήν «ἀναγνώριση» νεομάρτύρων ἄλλωστε πρέπει νά εἶναι ἐμφανῆ τά στοιχεία τῆς μαρτυρίας τῆς θείας χάριτος πρὸς αὐτούς, ὅπως γιά παράδειγμα κάποια θαύματα, σημεῖα ἐπὶ τῶν λειψάνων κ.ἄ. (βλ. ἀναλυτικά Παπαδόπουλου Στυλιανοῦ, Διαπίστωση καί Διακήρυξη τῆς Ἀγιότητος τῶν Ἀγίων, Κατερίνη 1990).

6. Ὁ θάνατος τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν στό Ζάλογγο ὡς ἐν ἀμύνη φόνος καί εὐθανασία.

Τόν θάνατο τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν στό Ζάλογγο ἐξάλλου μπορούμε νά τόν μελετήσουμε κάτω ἀπό τό ἴδιο πρίσμα πού εἶδαμε τή θανάτωση τῶν παιδιῶν τους. Ἐκεῖ εἶχαμε μιλήσει γιά μία ἰδιάζουσα μορφή ἐν ἀμύνη φόνου. Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει κι ἐδῶ. Οἱ Σουλιῶτες βρίσκονταν σέ ἀμυντικό πόλεμο. Ὁ κίνδυνος στέρησης τῆς ἐλευθερίας μέ ὅ,τι αὐτό συνεπάγεται δικαιολογεῖ ἕναν πόλεμο, δικαιολογεῖ δηλαδή τόν φόνο τοῦ ἐπιτιθέμενου καί τή διακινδύνευση τῆς ζωῆς τοῦ ἀμυνόμενου. Γιατί λοιπόν, θέτουμε τό ἐρώτημα, ὁ κίνδυνος τῆς στέρησης τῆς ἐλευθερίας μέ ὅ,τι συνεπάγεται (βιασμούς, πιέσεις γιά ἀλλαξοπιστία, φρικτά βασανιστήρια, ἀργό θάνατο κ.ἄ.) νά μή δικαιολογεῖ τόν φόνο τῆς ἴδιας μας τῆς ζωῆς κάτω ἀπό συνθήκες ὅπως αὐτές στό Ζάλογγο; Καί γιατί νά μήν εἶναι αὐτό ἄλλη μία ἰδιάζουσα μορφή ἐν ἀμύνη φόνου; Βεβαίως ὁ ἐν ἀμύνη φόνος καί ὁ ἀμυντικός πόλεμος προβλέπει θανάτωση τοῦ ἀντιπάλου, γιά νά ἀποτραποῦν τά χειρότερα. Ὅταν ὁμως τά χειρότερα εἶναι ἀδύνατο νά ἀποτραποῦν μέ ἄλλον τρόπο παρά μόνο μέ τήν ἐκούσια ἀφαίρεση τῆς ἴδιας ζωῆς, ἡ λύση αὐτή δέν εἶναι ἐν ἀμύνη φόνου; Ὅπωςδήποτε ἡ χρησιμοποίηση ἑνός ὄρου ὅπως «ἐν ἀμύνη αὐτοκτονία» ἡγεῖ παράξενα, διότι ὁ φόνος σέ ἄμυνα γίνεται πρωτίστως γιά νά ἀποτραπῆ ὁ θάνατος τοῦ ἀμυνόμενου. Ὅμως πίσω ἀπό τά «χειρότερα» πού ἀποτρέπονται μέ τόν ἐν ἀμύνη φόνο καί τόν ἀμυντικό πόλεμο δέν βρίσκεται μόνο ὁ θάνατος τῶν ἀμυνόμενων, ἀλλά καί ὅλα τά ἄλλα πού ἀναφέραμε, γενικά ἡ ἀνατροπή τῆς ἠθικῆς τάξεως. Ὅταν ἐπομένως τήν ἠθική τάξη δέν μπορεῖ νά τή διασώσει ἡ ἄμυνα ἀλλά ἡ αὐτοχειρία, ἡ μορφή αὐτή παραίτησης ἀπό τή ζωή δέν εἶναι ἐν προκειμένῳ μία εἰδική περίπτωση ἐν ἀμύνη φόνου³⁷⁵; Ἡ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δέν μπορεῖ νά δικαιωθεῖ μέ τά ἴδια κριτήρια πού δικαιώνεται ὁ ἐν ἀμύνη φόνος³⁷⁶;

375. Θά μπορούσαμε νά τό θέσουμε καί κάπως ἄλλιως. Ἐφόσον ὁ θάνατος τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν στό Ζάλογγο ἔχει πολλά ἐρείσματα γιά νά χαρακτηριστεῖ αὐτοθυσία, ἡ αὐτοθυσία αὐτή δέν εἶναι ἐν προκειμένῳ καί μία ἰδιάζουσα μορφή ἐν ἀμύνη φόνου;

376. Κι ὅπως ἐπανειλημμένως τονίσαμε, ἡ φράση κλειδί γιά ὅλα αὐτά εἶναι «δυοῖν κακοῖν προκειμένοι, τό μή χεῖρον βέλτιστον».

Ἡ ἐκούσια παράδοση στὸν θάνατο τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν Σουλιωτισσῶν δύναται, ὅπως ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν τους, νὰ συσχετισθεῖ καὶ μὲ τὴν εὐθανασία. Τὰ βασανιστήρια πού τοὺς περίμεναν ὀδυνηρά. Ὁ ἀργὸς θάνατος ἐν μέσῳ ἀφόρητων πόνων πιθανότατος. Ἡ πτώση στὸν γκρεμὸ ἐπομένως «γλυκός» θάνατος, δηλαδή μορφὴ εὐθανασίας γιὰ τίς περιστάσεις. Παράλληλα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ εὐθανασία ἐπιτείνει τὴν ἀξία τῆς αὐτοθυσίας τῶν ἡρωικῶν πολεμιστῶν. Ἐὰν ἐπεφταν ζωντανοὶ στὰ χέρια τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ καὶ δεινοπαθοῦσαν, τὸ τέλος τους θὰ ἀποθάρρυνε μᾶλλον τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες. Ἀντίθετα ἡ ἀπόφαση νὰ δώσουν μόνοι τους τέλος στὴ ζωὴ τους, γιὰ νὰ μὴν ξεσπάσει ἐπάνω τους ἡ ὀργὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἦταν μία κίνηση, ἡ ὁποία τόνισε μὲ ἔμφαση τὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐμφύχωσε τοὺς ἔτοιμους νὰ ἐπαναστατήσουν Ἕλληνες.

Ἀπὸ ἄλλη ὄψη τώρα, δύναται ἡ πτώση ἀπὸ τὸ Ζάλογγο νὰ «εἶναι ἀληθὴς ἐν Χριστῷ εὐθανασία»; Κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις ναί. Ἐὰν κινδύνευε ἡ πίστη τῶν Σουλιωτῶν, ἐπανερχόμαστε στὴν προβληματικὴ πού ἐτέθη μὲ τὴν παράθεση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας· αὐτοκτονία ἐν ὄψει βασανιστηρίων πού ἔχουν στόχο τὴν ἄρνηση τῆς πίστεως. Τὴν ὁποία αὐτοκτονία ὁ Εὐσεβίος δέν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὸ μαρτύριο. Ἄλλωστε τὸ μαρτύριο εἶναι ἡ σαφέστερη περίπτωση ἀληθοῦς ἐν Χριστῷ εὐθανασίας. Ἐὰν πάλι οἱ γυναῖκες ἐμελλε νὰ κλειστοῦν σὲ χαρέμια καὶ νὰ γεννήσουν ἴσως παιδιά πού θὰ προορίζονταν γιὰ στρατιῶτες τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, τότε ἡ ἐκούσια παραίτησή τους ἀπὸ τὴ ζωὴ γίνεται ἐπίσης μέσα σὲ χριστιανικὰ πλαίσια. Γιατί ἡ θυσία τους εἶναι τριπλή. Θυσιάζουν τὸν ἑαυτό τους, γιὰ νὰ μὴ γίνουν ὄργανα ἐξυπηρέτησης τοῦ ἐχθροῦ. Θυσιάζουν τὴ ζωὴ τους, γιὰ νὰ μὴ γίνουν τὰ μελλοντικὰ παιδιά τους Μωαμεθανοί. Θυσιάζουν τὰ μελλοντικὰ παιδιά τους, γιὰ νὰ μὴν ἐξοντώσουν ἀργότερα τοὺς ὁμοθρήσκους τῶν μητέρων τους³⁷⁷. Μερικὲς μάλιστα θυσιάζουν καὶ τὰ παιδιά πού ἤδη

377. Βεβαίως ὅλα αὐτὰ εἶναι ὑποθετικά. Γιὰ νὰ εἶμαστε σίγουροι ὅτι πρόκειται γιὰ ἀληθὴ ἐν Χριστῷ εὐθανασία θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζαμε ἐπακριβῶς τί ἐμελλε νὰ συμβεῖ. Καθὼς ὅμως αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο περιοριζόμαστε στὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ κάτι τέτοιο.

εἶχαν γεννήσει ἢ τὰ ἔφεραν ἀκόμα στὰ σπλάχνα τους μὲ τὴν ἴδια προοπτικὴ. Μὲ τί καρδιά ἐξάλλου θὰ αὐτοκτονοῦσαν ἀφήνοντας τὰ παιδιά τους στό ἔλεος τῶν Τουρκαλβανῶν, ἢ ἀντίστροφα, μὲ τί καρδιά θὰ σκότωναν τὰ παιδιά τους καὶ θὰ παρέμεναν οἱ ἴδιες ζωντανές³⁷⁸!

Ἐτσι ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν καὶ ὁ ἐκούσιος θάνατος τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν εἶναι οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἰδίου νομίσματος. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ Σουλιώτισσες ἔκαναν τὰ παιδιά τους συμμέτοχους στὸν δικὸν τους θάνατο ἢ καὶ τὸ ἀντίστροφο (συμμετείχαν οἱ ἴδιες στὸν θάνατο τῶν παιδιῶν τους). Ὁ χορὸς τοῦ Ζαλόγγου εἶναι ἐνιαῖο γεγονός. Περιλαμβάνει μὲν δύο ὄψεις, τὸν φόνο καὶ τὴν αὐτοκτονία ἢ καλύτερα, μετὰ ἀπ' ὅσα εἶπαμε, τὴ θυσία καὶ τὴν αὐτοθυσία, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἡ μία ὄψη δέν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὅλα ἔγιναν κάτω ἀπὸ τίς ἴδιες προϋποθέσεις χωρὶς ἐπὶ μέρους διακρίσεις. Ἄλλωστε στὴν Ἱστορία ὁ ἐκούσιος θάνατος τῶν Σουλιωτισσῶν ἐπισιιάζει τὴ θανάτωση τῶν παιδιῶν, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Προφανῶς ἐπειδὴ ἡ ἀπόφαση ἀνῆκε στοὺς ἐνήλικες τῆς ὑποθέσεως καὶ θεωρήθηκε ὅτι ὁ θάνατος τῶν παιδιῶν ἀπλά περιλαμβάνεται στὸν θάνατο τῶν γονέων τους.

Ἄς δοῦμε λοιπὸν τὸν ἀντίκτυπο τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου στὴν Ἱστορία προχωρώντας καὶ στὰ τελικὰ συμπεράσματα.

γ) Ὁ Χορὸς τοῦ Ζαλόγγου στὴν Ἱστορία - Συμπεράσματα

Ἡ ἐντύπωση πού προκάλεσε ὁ χορὸς τοῦ Ζαλόγγου στό ἑλληνορθόδοξο αἰσθητήριο τοῦ λαοῦ μας ἀσφαλῶς δέν ἀφήνει ἀδιάφορη τὴν ἠθικὴ θεώρηση τοῦ γεγονότος. Ἀξίζει νὰ δοῦμε τί ἔχει εἰπωθεῖ μέχρι σήμερα γιὰ τὸν πολυθρύλητο αὐτὸ χορὸ, ὥστε νὰ ἀποκομίσουμε μερικὰ ἀκόμα χρήσιμα στοιχεῖα, πρὶν ὀλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα.

378. Πρβλ. Σπύρου Μελά, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 184: «Ἐξαφνα ἡ πρώτη σέρνει τὸ χορὸ, φτάνοντας γιὰ δευτέρη φορά στὰ χεῖλη τοῦ βαράθρου, πετάει τὸ παιδί της στό μαῦρο στόμα του: Ἀρρεβῶνα στό χάρο. Κι' εὐθὺς τὸν παντρεύεται κι αὐτὴ μ' ἕνα πῆδημα. Ἐτσι καθερῶνει τὴ διαδικασία τῆς τραγικῆς ταύτης θυσίας: Πρῶτα τὸ σπλάγχνο τους στό γκρεμὸ: Γιατί, ἅμα πέσει τὸ παιδί, πῶς μπορεῖ νὰ μὴν γκρεμιστεῖ κι ἡ μάννα; Ἀπλοῖκό, μὰ βαθὺ κι ἀποτελεσματικὸ στρατήγημα, πού βάζει τὴ στοργὴ τῆς μάννας νὰ νικήσει τὸ φυσικὸ δέιλιασμα τῆς γυναίκας».

Καί ξεκινάμε με μία ἀμφισβήτηση γιά τή σημασία τῶν ἀγῶνων τῶν Σουλιωτῶν ὡς πρὸς τήν ἐπιθυμία τοῦ ἔθνους νά ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ. Ὁ Γιάνης³⁷⁹ Κορδάτος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Σουλιῶτες καλῶς ἔπαθαν ὅ,τι ἔπαθαν, ἐπειδὴ «ἦταν κλέφτες πού ρήμαζαν τὰ γύρω χωριά»³⁸⁰. Μὲ τὸ νά εἶναι δὲ ὀπλισμένοι εἶχαν γίνῃ ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν Τούρκων καὶ τῶν Χριστιανῶν ἀγροτῶν καὶ κτηνοτρόφων τῆς περιοχῆς³⁸¹. Παραπέμπει ἐπιπλέον στὸν Τρύφωνα Εὐαγγελίδη, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιά μία μεγάλη ἐπιδρομὴ τῶν Σουλιωτῶν σὲ διάφορα χωριά τῆς Ἡπείρου κατὰ τὴν ἀνοιξή τοῦ 1791 μὲ ἀποτέλεσμα νά καταστραφοῦν πολλὰ χωριά καὶ νά διακοπεῖ τελείως τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν κάτω Ἀλβανία³⁸². Καὶ συνεχίζει ὁ Κορδάτος: «Ἔχουμε ἀκόμα μαρτυρίες πὼς ἐπέβαλαν (οἱ Σουλιῶτες) σὲ 112 χωριά φόρο. Ἦταν φυσικὸ οἱ Χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι ἀγρότες νά διαμαρτυρηθοῦν ὄχι μόνο στὸν πασά τῆς Ἡπείρου, ἀλλὰ καὶ στό Σουλτάνο, καὶ νά ζητήσουν νά τιμωρηθοῦν οἱ Σουλιῶτες καὶ ν' ἀναγκαστοῦν νά μὴν πατοῦν καὶ ρημάζουν τὰ χωριά καὶ τὰ χωράφια τους»³⁸³. Σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια ἐντάσσονται οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ πού κατάφερε νά διώξῃ τοὺς Σουλιῶτες, ἔτσι ὥστε «ξανάσαναν οἱ ἀγρότες καὶ ἄρχισαν ἄφοβα νά καλλιεργοῦν τὰ χωράφια καὶ τὰ ἀμπέλια τους»³⁸⁴. Καταλήγει δὲ στό συμπέρασμα: «Οἱ Σουλιῶτες λοιπὸν τοὺς "πολέμους" τους μὲ τὸν Ἀλῆ δὲν τοὺς ἔκαναν "ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας". Τὸ αἶσθημα τῆς ἐθνικῆς συνείδησης στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν ὀλότελα ἄγνωστο σ' αὐτοὺς. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια»³⁸⁵. Ἔτσι ὑποβαθμίζεται καὶ ἡ ἀξία τοῦ χοροῦ τοῦ Ζαλόγγου ὡς ἐνέργειας, ἡ ὁποία τόνωσε τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων.

379. Δὲν πρόκειται γιά τυπογραφικὸ λάθος ἀλλὰ γιά ἐπιλογή τοῦ ἴδιου τοῦ ἱστορικοῦ.

380. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 407. Στὴν ἀρχὴ δηλαδὴ ἦταν κτηνοτρόφοι, ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ γύρω ἀπὸ τὸ Σούλι περιοχὴ ἦταν φτωχότοπος, ὅταν οἱ Σουλιῶτες πλῆθυναν κι ἔφτασαν τὶς 10 ἢ 12 χιλιάδες, ἄρχισαν τὶς ἀρπαγές καὶ τὶς ληστείες (αὐτόθι, σελ. 407 - 408).

381. Αὐτόθι, σελ. 408.

382. Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Ἀθήναι 1896, σελ. 182 - 183.

383. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 408.

384. Αὐτόθι.

385. Αὐτόθι, σελ. 409.

Ἡ θεώρηση αὐτὴ ὁμως ἀδικεῖ κατάφωρα τοὺς Σουλιῶτες. Ἀποκρύπτονται ἱστορικὰ δεδομένα μὲ ἀποτέλεσμα νά ἀλλοιώνεται ἡ πραγματικότητα. Πρῶτα - πρῶτα ἀποσιωπᾶται τὸ γεγονός ὅτι οἱ Σουλιῶτες κατέφυγαν στὰ ἀπόκρημνα ἐκεῖνα μέρη τοῦ Σουλίου ἀκριβῶς γιά νά εἶναι ἐλεύθεροι, γιά νά γλιτώσουν ἀπὸ τὶς καταπιέσεις τῆς τυραννικῆς ἐξουσίας. Κατὰ τὰ μέσα μάλιστα τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχαν ἀπελευθερώσει πολλὰ ἀπὸ τὰ γύρω χωριά πού ὑπέφεραν ἀπὸ τὶς καταπιέσεις τῶν ἀγάδων καὶ τῶν μπέηδων³⁸⁶. Ὑστερα δὲν ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς διοχέτευσε πλῆθος Ἀλβανῶν τυχοδιωκτῶν στὴν Ἡπειρο, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἰσέβαλαν σὲ Σουλιωτικὰ χωριά. Οἱ Σουλιῶτες τοὺς χτύπησαν καὶ τοὺς ἔδιωξαν³⁸⁷. Ἄρα οἱ ἐπιθέσεις τους εἶχαν ἀμυντικὸ χαρακτήρα, γίνονταν δηλαδὴ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐπιβίωσης τῆς κοινότητάς τους καὶ τῆς αὐτονομίας τῆς.

Ἐξάλλου ὁ Ἀχμέτ Μουφίτ, πού εἶναι ἀπόγονος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ³⁸⁸ καὶ, ὅπως εἶδαμε, θεωρεῖ τοὺς Σουλιῶτες Ἀλβανούς, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Σουλιῶτες ἐξυπηρετοῦσαν τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια τῶν Ἑλλήνων, γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἐπιτέθηκε ὁ Ἀλῆ Πασᾶς: «Οἱ Σουλιῶτες, πού ἦταν ληστές ἐξ ἐπαγγέλματος, ἐπειδὴ ἐνστερνίζονταν τὶς ἐλληνικὲς ιδέες, γίνονταν ὄργανα τῆς Ρωσίας κι ἀνεπιφύλακτα ἐπαναστατοῦσαν, κι ἐπειδὴ, λησιμονώντας τὴ φυλὴ τους, μὲ τὴν κακία τοῦ χριστιανικοῦ φανατισμοῦ, ὀνόμαζαν τὸν ἑαυτὸ τους Ἑλληνας καὶ ὑπηρετοῦσαν ἀπερίσκεπτα τὸν Ἑλληνισμό, δέχτηκαν τὴν ἀνοιξή τοῦ 1789 τὴν ἐπίθεση τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ»³⁸⁹. Ἀκόμη δὲ κι ἂν ὑπερβάλλει κάπως ὁ Μουφίτ, καθὼς ἐκλαμβάνεται ὡς πιθανότερο ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἐπιτέθηκε στοὺς Σουλιῶτες, ἐπειδὴ δὲν ἀνεχόταν νά ἐκμεταλλεύονται ἐκεῖνοι τοὺς πληθυσμούς πού ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία του³⁹⁰, οἱ πόλεμοι

386. Βακαλόπουλου Ἀπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 350. Δασκαλάκη Ἀπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 68.

387. Λάμπρου Κουτσονίκα. Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1863, σελ. 27.

388. Ὁ Ἀχμέτ Μουφίτ Μπέης Λιμπόχοβα (1876 - 1927), γόνος τῆς ἐξ Ἰωαννίνων οἰκογενείας Σεχίτ Ἀρσλάν Πασᾶ, εἶναι ἀπόγονος τοῦ περιβόητου Ἀλῆ Πασᾶ (Ἀχμέτ Μουφίτ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. α' κ.έ.).

389. Αὐτόθι, σελ. 59.

390. Βλ. τὰ σχόλια τοῦ μεταφραστῆ (αὐτόθι), ὁ ὁποῖος στηρίζεται καὶ στὰ λεγόμενα τοῦ Ἄρς.

των Σουλιωτών προαναγγέλλουν τόν ξεσηκωμό του ὑπόδουλου γένους³⁹¹, καθώς, καί τοπικό³⁹² χαρακτηρα νά εἶχαν οἱ ἀγῶνες τους, ἦταν τό καλύτερο παράδειγμα γιά νά πεισώσει ὁ ἑλληνικός λαός καί νά συνειδητοποιήσει ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά πολεμήσει γιά τήν ἐλευθερία του.

Ἄλλωστε κατά γενική ὁμολογία ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ καί κυρίως οἱ συγκρούσεις του μέ τούς Σουλιῶτες συνδέονται στενά μέ τήν Ἐπανάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους: «*Ἡ προσωπικότης τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ συνεδέθη στενότερα μέ τήν Ἑλληνικήν Ἐπανάστασιν, διότι κατά τινά τρόπον συνετέλεσεν εἰς τήν προετοιμασίαν της. Διεξάγων τούς σκληρούς κατά τοῦ Σουλίου ἀγῶνας του ἔδωσε τήν εὐκαιρίαν νά προβληθῇ ὁ ἑλληνικός ἡρωισμός καί ἐνέπνευσε θάρρος καί ἀγωνιστικόν πείσμα εἰς γενεάν ἀγωνιστῶν, ἡ ὁποία ἐξόχως ἐβοήθησε τήν Ἐπανάστασιν*»³⁹³. Δέν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο ὅτι ἡ Φιλική Ἐταιρεία εἶδε στό πρόσωπα τῶν Σουλιωτῶν τούς πολεμιστές πού θά βοηθοῦσαν ἀφάνταστα τόν Ἑλληνικό ἀγῶνα³⁹⁴. Ἔτσι οἱ Σουλιῶτες ἔγραψαν «*ἀθάνατες σελίδες ἡρωισμού*»³⁹⁵ καί ἀναδείχτηκαν ἀργότε-

391. Δασκαλάκη Ἄπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 71: «Ὁ Ἑλληνικός λαός ὑμνησεν εἰς τά τραγούδια του τά ὑπέρ ἐλευθερίας ἀνδραγαθήματα τῶν Σουλιωτῶν. Οἱ διανοούμενοι Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔγραψαν διθυράμβους καί παρέστησαν τό Σούλι ὡς προάγγελον τῆς Ἑλληνικῆς ἀπελευθερώσεως».

392. Νικολῆ Δημ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 91: «Οἱ πολυθρόνητοι Σουλιῶτες μέ τήν ἐπανάστασή τους κατά τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ τό 1770 καί 1790, ὡς καί στό 1800 - 1803, δέν εἶναι μόνον ἓνα δείγμα παλληκαριᾶς καί μεγάλου ἔρωτα στήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά καί μία διαμαρτυρία κατά τῆς κατάλυσης τῆς κυριαρχίας τῶν λαῶν στόν τόπο τους».

393. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος 1828 - 1964, τόμ. Α': Ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1966, σελ. 85. Πρβλ. Νικολας Γ. Συνοπος, Histoire de la Grèce Moderne, Γ' ἔκδοσις, Paris 1972, σελ. 34 - 35: «L'activité du pacha de Vidin Pasvandoghliou et d' Ali pacha Tépelenli est étroitement liée au mouvement national grec... Biens que les insurrections du XVIIIe siècle ne soient que des diversion provoquées par une puissance étrangère, elles différentes pourtant des précédentes di XVe au XVIIe siècle, par leur caractère plus massif. De plus, les vellétés d' organisation politique de la révolte du Péloponnèse et la résistance de Souli annoncent déjà une initiative révolutionnaire nationale».

394. Δασκαλάκη Ἄπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 71.

395. Γιάννη Ζέβγου, Σύντομη Μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, Μέρος Α', Γ' ἔκδοσις, Ἀθήναι 1945, σελ. 38.

ρα «*οἱ ιδεολογικώτεροι καί ἡρωικώτεροι τῶν πολεμιστῶν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος*»³⁹⁶, ἡ καταστροφή δέ τοῦ Σουλίου χαρακτήριζε βαθιά στή μνήμη τῶν περισσότερων Ἑλλήνων³⁹⁷. Καί ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου, πού εἶναι ἴσως ἡ πιό συγκινητική στιγμή ὁλόκληρης τῆς ἱστορίας τοῦ Σουλίου, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Plomer³⁹⁸, ἀποκτᾶ μεγάλη σημασία γιά τήν ἱστορία τοῦ ἔθνους ὡς πράξη πού ἀναδεικνύει τή γενναιότητα τῶν Ἑλλήνων καί τήν ἀγάπη τους γιά τήν ἐλευθερία³⁹⁹. Ἄς δοῦμε λοιπόν τί ἐντυπώσεις ἄφησε ἡ ἀναπάντεχη ὅσο καί μεγαλοπρεπής αὐτή πράξη.

Μέ θαυμασμό περιγράφεται τό γεγονός ἀπό ὄλους σχεδόν τούς Ἕλληνες καί ξένους ἐρευνητές. Ἡ πράξη χαρακτηρίζεται «τραγική καί φρικώδης»⁴⁰⁰, «παράδειγμα αὐτοθυσίας καί ἀγάπης πρὸς τήν ἐλευθερίαν»⁴⁰¹, «θέαμα καί παράδειγμα ἀμίμητον»⁴⁰² κ.ἄ., ἐνῶ οἱ Σουλιώτισσες ἀποκαλοῦνται «ἡρώιδες»⁴⁰³, «ἀθάνατοι»⁴⁰⁴, «φιλελεύθεροι γυναῖκες»⁴⁰⁵ κ.τ.λ. Ἀκόμη καί ὁ Ἀχμέτ Μουφίτ πού δέν τρέφει καμμία συμπάθεια γιά τούς Σουλιῶτες παρατηρεῖ: «*Ἰδιαίτερα πρέπει νά ἐξαρθεῖ καί νά προβληθεῖ τό θάρρος καί ἡ γενναιότητα τῶν γυναικῶν τοῦ Σουλίου, πού μποροῦν νά χρησιμεύσουν ὡς παράδειγμα γιά πολλούς ἄνδρες*»⁴⁰⁶.

396. Δασκαλάκη Ἄπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 71.

397. Dennis N. Skiotis. The Greek Revolution: Ali Pasha's last gamble, ἐν Hellenism and the first Greek War of Liberation (1821 - 1830): continuity and chance (Εἰσαγωγή John A. Petropoulos), ἔκδ. «INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES», Thessaloniki 1976, σελ. 97. Πρβλ. Φωτιάδη Δημ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 339: «Τό Σούλι χάθηκε. Μ' ἀπόμεινε ἡ δόξα. Καί ἦτανε τόση πού τή μοιράστηκε ὁλόκληρη ἡ Ρωμιοσύνη». Βλ. καί τό ἐγκώμιο τοῦ φιλέλληνα Γάλλου ἱστορικοῦ Ρεφενέλ: «ὦ Σούλιον! εὐγενής τάφε τῶν ἀνδρείων, σύ δέν ὑπέκυψες ὁλοκλήρως, τά χωριδιά σου ἐμηδενίστησαν, τά τέκνα σου ἀπεβίωσαν ὑπέρ τῶν ὀρέων σου, ἀλλά ζῶσιν ὡς πρὸς τούς μεταγενεστέρους» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 216).

398. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 115.

399. Κατόπιν τούτων ἡ ὑποτίμησις τῶν ἀγῶνων τοῦ Σουλίου καθίσταται ὑποπτη.

400. Περγαίβου Χρ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 157.

401. Χ. Ι. Σούλη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 901. Πρβλ. Βιτάλη Φιλ., ἐνθ' ἄνωτ., στ. 1188.

402. Ἀραβαντινοῦ Π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 296.

403. Βακαλόπουλου Ἄπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 624.

404. Λαμπρίδου Ἰωάννου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 55.

405. Ἀραβαντινοῦ Π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 296.

406. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 83 - 84.

Ὡς θυσία⁴⁰⁷ βλέπει τόν χορό τοῦ Ζαλόγγου ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος: «καί τότε οἱ γυναῖκες, ἀφοῦ προτίμησαν νά πετάξουν στόν γκρεμό τά παιδιά, γιά νά μήν τά δοῦν νά πέφτουν στά χέρια τῶν ἐχθρῶν, ἔπειτα ἀποφάσισαν νά ἀκολουθήσουν τά ἀγαπημένα τους παιδιά ὄχι μέ κλάματα καί φωνές, ἀλλά μέ χορούς καί τραγούδια. Θυσία καταπληκτική, πού δέν θά καταλάβουν ποτέ οἱ τωρινές γενιές!»⁴⁰⁸. Μέ ἀνάλογη διάθεση ὁ Κωνσταντῖνος Μέκιος σημειώνει γιά τόν χορό: «Ὅποια πρᾶξις ἐμφαίνουσα τό ἄκρον ἄωτον ἰδανικῆς φιλοπατρίας καί αὐταπαρνήσεως καί ἀνακαλοῦσα εἰς τόν νοῦν ἡμῶν ὀλόκληρον κλεινὴν καί μεγάλην ἐποχήν! Πρᾶξις ἧς οὐδεμίαν ἄλλην ἐφάμιλλον ἔχει νά ἐπιδείξη ἡ ἱστορία, ἀρχαία, μέση τε καί νέα. Πρᾶξις τέλος ἐξ ἐκείνων αἰτινες ἐμπνέουσι τοὺς μεγάλους ποιητάς⁴⁰⁹ καί εἰκῶν παρέχουσα πολύτιμον καί δυσεύρετον ὕλην εἰς τόν διασημότερον ζωγράφον καί τόν παθητικώτερον δραματοργόν»⁴¹⁰.

Γλαφυρότατα διηγῆται τό περιστατικό καί ὁ Γεώργιος Βαβαρέτος: «Δέν μποροῦν, ἀλήθεια, νά διαφύγουν (οἱ Σουλιώτισσες), ἀλλά καί δέν θά πέσουν στά χέρια τῶν ἐχθρῶν. Ἡ ἀπόφασίς τους εἶναι ὁμόφωνη καί ἐκπληκτική, ἐκθαμβος ἡ οἰκουμένη τήν πληροφορεῖται καί οἱ Ἕλληνες θά τή μεταδίδουν ἀπό γενιά σέ γενιά, γιά νά ὑπογραμμίζουν τήν ἀσύγκριτη εὐφυχία καί τόν ἀπαράμιλλο πατριωτισμό τους. Χαιρετίζοντας τόν κόσμο καί τή γλυκειά ζωή, μέ τόν ἀφορισμό πῶς [στή στεριά δέν ζῆ τό ψάρι οὔτ' ἀνθός στήν ἀμμουδιά κι οἱ Σουλιώτισσες δέν ζοῦνε δίχως τήν ἐλευθεριά], μ' ἓνα χορό μοναδικό στά ἱστορικά χρονικά γκρεμίζονται ἀπ' τοὺς βράχους τοῦ Ζαλόγγου

407. Θυσία προφανῶς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καί τῶν ἰδανικῶν τῆς φυλῆς.

408. Ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 8, σελ. 310. Τραγική θυσία ἐπίσης θεωροῦν τόν χορό τοῦ Ζαλόγγου ὁ Ἄπ. Δασκαλάκης (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 70) καί ὁ Σπῦρος Μελάς (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 184).

409. Παραθέτει μάλιστα καί τήν ποιητική ἀπόδοση τοῦ γεγονότος ἀπό τοὺς στίχους τοῦ ποιητῆ Ζαλοκώστα:

Μακρὰν τῆς φρουρᾶς αἱ γυναῖκες ὡς εἶδον
Αὐτάς νά κυκλῶνι δουλεῖα πικρά
Εἰς χεῖρας κρατοῦσαι τ' ἄθῳα μικρά
Ἐκ τοῦ Ζαλόγγου τοὺς βράχους ἐπήδων.
(Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 174).

410. Αὐτόθι.

μαζί μέ τά παιδιά τους, τήν ὥρα πού οἱ Τουρκαλβανοί ἐκλείναν τά μάτια πρό τοῦ τραγικοῦ θεάματος, ἡ δέ Ἄθυνασία ἔσπευδε νά στέψη τά αἵματοβαμμένα τους μέτωπα μέ ἀμάραντο στεφάνι»⁴¹¹.

Ἐντυπωσιακό εἶναι τό ἐγκώμιο πού πλέκει γιά τόν χορό τοῦ Ζαλόγγου ὁ Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλος: «Τό Ζάλογο εἶναι τό καταπληκτικό ἀποκορύφωμα τοῦ ἠρωισμοῦ τῆς γυναῖκας⁴¹². Εἶναι τό ὑπέροχο σύμβολο τῆς θηλυκῆς ἀρετῆς, πού μᾶς δείχνει μέ ποιό τρόπο σέ μιὰ μεγάλη στιγμή ἡ διάκριση τοῦ φύλου ἐξαφανίζεται κι ἀπομένει μονάχα ὁ ἓνας, ὁ ἄνθρωπος, μήτε ἀρσενικός μήτε θηλυκός, ἄνθρωπος μόνο, μέ τή συνείδηση τοῦ προορισμοῦ του. Ὁ ἠρωισμός τῆς γυναῖκας δέν εἶναι σπάνιο φαινόμενο στήν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἄλλ' ὅταν συμβαίνει νά ἐκδηλωθεῖ καθῶς στό Ζάλογο, ἐμπνέει ἰδιαίτερη κατάνυξη»⁴¹³.

Ὁ Παναγιωτόπουλος κατόπιν συγκρίνει τόν χορό τοῦ Ζαλόγγου μέ τή ναυμαχία πού ἔγινε στό κοντινό Ἄκτιο τό 31 π.Χ. ἀνάμεσα στόν Ὀκτάβιο καί τόν Ἀντώνιο (ὁ ὁποῖος εἶχε σύμμαχο τή βασίλισσα τῆς Αἰγύπτου Κλεοπάτρα)⁴¹⁴ λέγοντας πῶς ναί μέν ἡ ναυμαχία βάρυνε πολύ περισσότερο ἀπό τό Ζάλογο στήν τύχη τοῦ κόσμου, «...ἀλλά τό Ζάλογο εἶναι κάτι διαφορετικό. Εἶναι τό ἀπροσπέλαστο τρόπαιο τοῦ ἐσωτερικοῦ κάλλους, ἓνα τρόπαιο ἀρετῆς. Ἐδῶ δέν ἔρχεται ἓνας κύριος τοῦ κόσμου, ὁ Αὔγουστος, νά πολεμήσει μιὰ ὠραία καί φιλήδονη καί ἀλαζονική βασίλισσα, τήν Κλεοπάτρα. Ἐρχεται ἓνα ἀνθρώπινο θηρίο, ὁ Ἄλῆς, νά τά βάλει μέ μιὰ φούχτα φτωχές, κατατρεγμένες, ἀβοήθητες γυναῖκες. Κι οἱ φτωχές, οἱ κατατρεγμένες, οἱ ἀβοήθητες γυναῖκες παίρνουν τήν ἔσχατη ἀπόφαση καί διασώζουν τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια — πού δέν ἐπρόκειτο, φυσι-

411. Ἡ συμβολή τῆς Ἡπείρου εἰς τοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας, ἐν Ἀθήναις 1970, σελ. 24.

412. Στήν ἱστορία ἔχει ἐπικρατήσει ἡ ἐκδοχή ἡ ὁποία κάνει λόγο γιά ἐξήντα γυναῖκες πού ἔπεσαν ἀπό τό Ζάλογο, μερικὲς μέ τά παιδιά τους. Γι' αὐτό στά ἐγκώμια πού παραθέτουμε δέν γίνεται πούθενά λόγος καί γιά ἄνδρες, ὅπως ἀναφέρεται σέ ἄλλες ἐκδοχές.

413. Τό Σούλι καί τό Ζάλογο, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 2, σελ. 101.

414. Γιά περισσότερα ὅσον ἀφορᾷ τή ναυμαχία αὐτή βλ. Θεοφανίδου Ἰ., Ἄκτιου ναυμαχία, ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. 2, σελ. 678 - 679.

κά, νά διασώσει στό Ἄκτιο εἴτε ὁ Αὐγουστος εἴτε ἡ Κλεοπάτρα. Τό δίλημμα τοῦ Ἄκτιου ἦταν ἓνα δίλημμα ἐξουσίας. Τό δίλημμα τοῦ Ζαλόγγου ἦταν ἓνα δίλημμα ψυχῆς»⁴¹⁵.

Ὁ Ἑλληνικός λαός ὕμνησε στά τραγούδια καί τά ποιήματά του τίς γενναϊόκαρδες ἐκείνες Σουλιώτισσες πού προτίμησαν τόν θάνατο ἀπό τή σκλαβιά. Ὅρισμένα μάλιστα κατέχουν περιοπτη θέση στήν παράδοσή μας. Πασίγνωστη εἶναι ἡ μελωδία τοῦ χοροῦ τῶν μελλοθανάτων⁴¹⁶:

Ἔχε γειά, καημένε κόσμε,
ἔχε γειά, γλυκειά ζωή,
καί σύ, δύστηνη πατρίδα,
ἔχει γειά παντοτινή.

Στή στεριά δέν ζῆ τό ψάρι
οὐδ' ἀνθός στήν ἀμμουδιά,
κι οἱ Σουλιώτισσες δέν ζοῦνε
δίχως τήν ἐλευθεριά.

Σάν νά πᾶν σέ πανηγύρι
μ' ἀνθισμένη Πασχαλιά
μές στόν ἄδη κατεβαίνουν
μέ τραγούδια, μέ χαρά.

Στή στεριά δέν ζῆ τό ψάρι
οὐδ' ἀνθός στήν ἀμμουδιά
κι οἱ Σουλιώτισσες δέν ζοῦνε
δίχως τήν ἐλευθεριά.

Ἔχετε γειά βρουσοῦλες,
Λόγγοι, βουνά, ραχοῦλες...

415. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 106.

416. Δημητρίου τοῦ Νότη Μπότσαρη, Σούλι καί Δημοτικό Τραγούδι, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 107 - 108. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Σούλι, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 21.

Ὁ ποιητής τοῦ ἐθνικοῦ μας ὕμνου Διονύσιος Σολωμός (1798 - 1857) στήν ὠδή του «ἐπί τῷ θανάτῳ τοῦ Λόρδου Βύρωνος» ἀφιερώνει μερικές στροφές στίς Σουλιώτισσες τοῦ Ζαλόγγου⁴¹⁷:

...Τές ἐμάζωξε εἰς τό μέρος
τοῦ Ζαλόγγου τό ἀκρινό
τῆς ἐλευθεριᾶς ὁ ἔρωσ,
καί τούς ἔμπνεψε χορό⁴¹⁸.

Τέτοιο πῆδημα δέν τό εἶδαν
οὔτε γάμοι οὔτε χαρές
καί ἄλλες μέσα τους ἐπήδαν
ἄθωότερες⁴¹⁹ ζωές!

Τά φορέματα ἐσφυρίζαν
καί τά ξέμπλεκα μαλλιά·
κάθε γῦρο πού ἐγυρίζαν
ἀπό πάνου ἔλειπε μιά·

Χωρίς γόγγυσμα κι ἀντάρα
παρά ἐκείνη μοναχά,
ὄπου ἐκάναν μέ τήν κάρα
ροβολῶντας στά κρεμνά.

Ὁ Βορειοηπειρώτης ἀπόγονος Σουλιωτῶν ἀγωνιστῶν Σωτήρης Σκίπης, φίλος τοῦ Ζάν Μωρεάς, ἔγραψε τό ποίημα «Ο ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ»⁴²⁰:

417. Δημ. τ. Νότη Μπότσαρη, Σούλι καί Ἑλληνική Ποίησης, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 2, σελ. 110 - 111. Βλ. καί Κραψίτη Βασίλη, Τό βαθύτερο νόημα τοῦ Σουλίου, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 99.

418. «καί τές ἔμπνευσε χορό» ἄλλη γραφή (Κραψίτη Βασ., αὐτόθι).

419. Κατ' ἄλλη ἐκδοχή «ἀθεώρατες ζωές...» (Κραψίτη Βασ., αὐτόθι).

420. Μπότσαρη Δημ., Σούλι καί Ἑλληνική Ποίησης, σελ. 137.

Σάν ιδέες μέσ' σ' ἐγκέφαλον
ένός Θεοῦ ἀθανάτου
χορεύουν οἱ Σουλιώτισσες
στό βράχο τοῦ Ζαλόγγου.

Πάνω στῆς Αἰωνιότητος
τό βράχο οἱ κρινοδάχτυλες
ἀγγελικά χορεύουν
κι εἶν' ὁ γκρεμνός τους τώρα
ἀθανασία.

Μεγαλώνουν, πλατύνονται,
δέ χωροῦν στήν Ἑλλάδα.
Βγαίνουν ἔξω ἀπ' τὰ σύνορα
τῆς ζωῆς καί σάν σύμβολα
ἀεροκινοῦνται.

... Ὅχι, δέν ἐτελείωσε
μόνο ἀννηψώθη ἀμέτρητα
κι ὡς νέος ἀστερισμός
ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου.

«Ο ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ» ἐπιγράφεται καί ἓνα ποίημα τοῦ φιλέλληνα ποιητῆ Ροδόλφου Κράους, υἱοῦ Αὐστριακοῦ στρατηγοῦ καί μητρος Γαλλίδος, ἀλλά Ἕλληνας «τὴν ψυχὴν καί τὴν δρα-
σιν» πού «ἐπαληθεύει ἔργω τὸ τοῦ Ἰσοκράτους: Ἕλληνας δέ κα-
λοῦμεν τοὺς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας μετέχοντας», ὅπως παρατηρεῖ ὁ
Δημ. Μπότσαρης⁴²¹.

421. Αὐτόθι, σελ. 141 - 142.

Ο ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ

Ἐκεῖ ὁ γκρεμνός, ψηλά οἱ κορφές, κι ἐδῶ τό πανηγῦρι!
τῆς δόξας τῆς ἀνείπωτης τό ἀπάτητο σκαλί,
πού τό πατήσαν ἄφοβα γυναῖκες δίχως κύρη,
ζητώντας τὴ θανή.

Οὔτε ἄκληρες ἀπ' τὴ ζωὴ οὔτε ἀπ' τὸν κόσμον ξένες.
Μά μέ ψυχὴ τραγούδισμα στό σῶμα τό γερό,
μέ τὰ μωρὰ στήν ἀγκαλιά κι ἐλεύθερες παρθένες
χορέψαν τὸν ἀφάνταστο κι ἀσύγκριτο χορό.

(...) Προσκύνημα τὸ Ζάλογγο. Βωμὸς πού δέν ξεχνιέται
σκιές στῶν βωμῶν τῆς Λευτεριᾶς τὴ φωτερὴ σειρά,
ἀπ' ὅπου ἀσκλάβωτη ἡ ψυχὴ ὀλοένα ξεπετιέται
μέ ὀρθάνοιχτα φτερά.

Ὁ χορὸς τοῦ Ζαλόγγου δέν ἄφησε ἀσυγκίνητο οὔτε τὸν πρέσβη Θ.
Γρίβα - Γαρδικιώτη, ὁ ὁποῖος ἔγραψε στὰ Γαλλικά γιὰ τὸ Ζάλογγο
τοὺς παρακάτω στίχους⁴²²:

LE ROCHER DE ZALONGO (1803)

Quel cris d' adieu, quels chants, quel rites funéraires
Plus sublimes que ceux des femmes de Souli,
Qui dans le pures mains de la Mort se jetèrent
Pour échapper aux mains infamantes d' Ali.

Μετάφραση: Ὁ βράχος τοῦ Ζαλόγγου (1803)

Ποιὰ κραυγὴ ἀποχαιρετισμοῦ, ποιὰ τραγούδια, ποιὰ μοιρολόγια,
Εἶναι πιό μεγαλειώδη ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν Σουλιωτισσῶν,

422. Αὐτόθι, σελ. 144, ὅπου καί ἡ μετάφραση πού παραθέτουμε.

Πού ρίχτηκαν στά καθαρά χέρια του θανάτου,
Γιά νά γλιτώσουν από τά άτιμωτικά χέρια του Άλλη.

«Ο ΧΟΡΟΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ» εἶναι ὁ τίτλος ἑνός ἄλλου ποιήματος πού ἔγραψε γιά τό Ζάλογγο ὁ Ζακύνθιος λόγιος, ποιητής καί κριτικός Μαρίνος Σιγοῦρος⁴²³:

Στοῦ Ζαλόγγου τό ἀκρόβραχο φτάνουν κυνηγημένες
μάννες πρωτόγεννες καί νιές γυναῖκες καί παρθένες,
ὅλες θέλουν τόν θάνατο νά βροῦν στερνές καί πρῶτες,
καθώς ὁμοῦν στόν πόλεμο κι οἱ ἀτρόμητοι Σουλιῶτες.
Ἐμπρός γκρεμός...κι ἄγριος ἔχτρος ὀπίσω περιμένει,
κι ὅποια ψυχή λυτρώνεται στόν οὐρανό πηγαίνει.
Καί πέφτουν καί κατρακυλοῦν συρτά, μουγγά, καί κάθε
χτύπημα μ' ἄγριο βουητό ξεχύνεται μακρῶθε.
Πάνω σέ τάφους ξέσκεπους, σάν νεκρικό λυχνάρι,
λάμπει θλιμμένο καί χλωμό τ' ὀλόγιομο φεγγάρι.

Ἡ Κωνσταντινουπολίτισσα ποιήτρια Μυρτιώτισσα (κατά κόσμον Θεώνη Δρακοπούλου) ἀφιερώνει στίς ξακουστές γυναῖκες τοῦ Σουλίου τό ποίημα «ΟΙ ΣΟΥΛΙΩΤΙΣΣΕΣ»⁴²⁴:

ᾠ! σεῖς πού μοῦ γεννήσατε τήν πρώτη ἀνατριχίλα
τοῦ ὄνειρου καί τοῦ θαυμασμοῦ στήν παιδική ψυχή,
καί τῆς καρδιάς μου πρῶμα τ' ἀνοίξατε τά φύλλα,
γιά νᾶρτ' ἡ θεία τῆς ποίησης πνοή νά ξεχυθεῖ,

ᾠ! σεῖς, πού μοῦ ξυπνήσατε πλατιά τήν περηφάνεια,
τί τάχ' ἄν εἶναι μου ἡ ζωή σάν ἄναστρη νυχτιά,
τί κι ἄν μέ ζώνει ὀλόγυρα πικρὴ καί μαύρη ὀρφάνια,
σά μοῦ χτυπάει τοῦ αἱμάτου σας μιά στάλα τήν καρδιά!

423. Αὐτόθι, σελ. 138.

424. Αὐτόθι, σελ. 139.

ᾠ! Όταν παιδούλα στῆς γιαγιάς τά γόνατ' ἀκουμποῦσα
ν' ἀκούσω τήν Πεντάμορφη, τό Ρήγα τόν τρανό,
θυμᾶμαι πάντα πῶς γιά σᾶς στό τέλος τῆ ρωτοῦσα:
«Πές μου τό παραμῦθι σου, γιαγιά, τ' ἀληθινό».

Κι ὡς ἄρχιζε, σᾶς ἔβλεπα μπροστά μου νά περνᾶτε
σάμπως πανώριες ρήγιες, ὀρθόστηθες μιά μιά,
καί τραγουδώντας στή σπηλιά τοῦ δράκου νά κυλάτε,
πού ἦταν στή ρίζα τοῦ γκρεμοῦ χωμένη ἐκεῖ βαθιά.

Καί τρομαγμένη τᾶκλεινα τά μάτια μου, καί πάντα
στ' αὐτιά μου ὁ βόγγος ἔφτανε τ' ἄγριου τοῦ τραγουδιοῦ·
μοῦ στριφογύριζε στό νοῦ μιᾶς ζωντανή γιρλάντα
καί στόματα πού χάσκανε ἀθώρητου θεριοῦ.

Μά ἄν ἀπό σᾶς τά πρῶτα μου τά χρόνια εἶχαν γιομίσει,
τό νόημά σας ξέφευγε, δέ χώραε στό μυαλό,
μέ μιά καρδούλα ἑφτάχρονη σᾶς εἶχα ἐγὼ ἀγαπήσει,
σᾶς στοχαζόμουν μ' ἔρωτα τρεμάμενο, δειλό.

Μόνο σά μέστρωσ' ἡ καρδιά κι ὠρίμασέ μου ἡ σκέψη,
κάτ' ἀπ' τόν αἱματόχρυσο, μιά μέρα ἠλιοσωρό
πού ἀπλώνονταν στό Ζάλογγο, προτοῦ νά βασιλέψει,
ᾠ! θᾶμα! ὠραματίστηκα τόν τραγικό χορό!

Κι εἶδα νά σκαρφαλώνετε μαζί μέ τά παιδιά σας
ἴδιες λαφίνες, σέ κορφή τετράψηλη, τραχιά·
ὁ ἥλιος ἔστεφάνωνε τά φιδωτά μαλλιά σας,
κουρέλια τά ὀλοζώνταντα σᾶς τύλιγαν κορμιά.

Καί τά πετᾶχτε τά παιδιά, τά βρέφη ὠμέ! κι ἐκεῖνα
παιγνίδι λές καί παίζανε χαρούμενο τρελό,
γιόμισ' ὡς κάτου ὁ ἐγκρεμός τριαντάφυλλα καί κρίνα
καί σάν περβόλι τ' Ἀπριλιοῦ ἐφάνταζε ἀπαλό!

Κι ύστερα στήσατε μεμιᾶς, ἐν' ἄγριο πανηγύρι,
μ' ἀπ' τὸ χορὸ ξεφεύγατε, γλιστρούσατε μιά μιά,
καί στένευε ἡ γιορλάντα σας καί μίκραιναν οἱ γύροι,
κι ἀνέμιζαν πολύχρωμα κουρέλια καί μαλλιά!

Ξάφνου ἡ καρδιά μου σείστηκε, λειτουργική καμπάνα,
γιά σένανε πού ἀπόμεινες μονάχη στήν κορφή.
Καί σύγκορμη λαχτάριζα, σάν τρομασμένη μάνα...
Μά ἦσουν βουβή κι ἀλύγιστη, Σουλιώτισσα ὑστερονή!

Πῶς! ὅταν ἔσβησ' ἡ φωνή, χαθῆκαν τὰ ποδάρια,
τὰ χέρια ὅταν πού φούχτωνες πετάξανε, πουλιά,
κι εἶδες ἀγκάθια γύρω σου μονάχα καί λιθάρια,
στή φοβερή κι ἀπέραντη πού σ' ἔζωνεν ἐρμιά,

ἡ φρίκη δέν ἐγλύστρησε σά φίδι στήν καρδιά σου;
Μπροστά σου δέ στυλώθηκε γιά λίγο ὁ δισταγμός;
Σάν ξάνοιγες τήν ἄβυσσο πού ἀνοίγονταν μπροστά σου,
ὁ Χάρος δέ σοῦ φάνηκε πιό κι ἀπ' τόν Τοῦρκο ὀχιρός;

Οἱ ἄλλες μέσ' ἀπ' τ' ἄγιο τους χορευτικό μεθύσι
στής δόξας γλυκογείρανε τή φτερωτή ἀγκαλιά,
μά σέναν ἤρθεν ἡ Σιωπή νά σέ πικροξυπνήσει,
καρφώνοντας ἀπάνω σου τήν κρούα της ματιά!

Τότε δέ σέ τριγύρισαν τ' ἀγαπημένα μέρη;
Τό μονοπάτι τὸ τραχύ πού φτάνει στό χωριό;
Τῆς μάνας σου τρεμάμενο δέ σ' ἄγγιξε τὸ χέρι
κάτ' ἀπ' τόν πεῦκο πού φυλάει τὸ σπίτι σά θεριό;

Δέν ἄκουσες τὸ σκύλο σου μέ θρηνο πού ἀλυχτοῦσε;
δέν εἶδες τούς γερόντους σας πού ἀφήστε μοναχούς;
Δέν ἐνιωσες καί τή ζωή πού σέ μοιρολογοῦσε
μέ τῶν πουλιῶν καί τοῦ βοριά τούς ἀναστεναγμούς;

Τὰ στήθια σου πού ἐφούσκωναν ἀπ' τὸ πολὺ τὸ γάλα,
βουνίσιο καί πρωτόγονο τ' ἄδρὸ σου τὸ κορμί,
τήν ὥρα πού τὸ ζύγιαζες στοῦ βράχου τήν κουφάλα,
δέν σοῦ εἶπεν «ὄχι», ἐνάντιό σου δέ στάθη οὔτε στιγμῆ;

... Ἐγειρ' ὁ ἥλιος κι ἔσβησε μαζί καί τ' ὄραμά σας,
μά ἐγώ, πού λές καί πέτωσα μπρός στό ἱερό βουνό,
τῆ ζέστα ἀπὸ τὸ αἶμα σας, τῆ δρόσο ἀπ' τὰ μαλλιά σας,
ὥρα πολλή δεχόμουνα μ' ἓναν βαθὺ παλμό...

Σουλιώτισσες! ριζώσατε στά βράχια τὰ κορμιά σας
κι ἀγριοβιόλες φύτρωσαν στή ματωμένη γῆ,
μά τὸ κρινάνθι τῆς στερνῆς ἀφρός τῆς εὐωδιᾶς σας
κι ὑπέρτατο ἓνα σύμβολο βλασταίνει στήν κορφή!

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τὸ Δημοτικὸ τραγούδι καί ἡ Ἑλληνικὴ ποίηση ἐξυμνοῦν μὲ πολὺ μεγάλο θαυμασμό τὸν χορὸ τοῦ Ζαλόγγου. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καί μὲ τὰ παραπλήσια γεγονότα στό Κούγκι καί στή Ρηλιάσα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ποιητὲς τῆς νεώτερης Ἑλλάδος, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824 - 1879), ἐγκωμιάζει τὸν καλόγερο Σαμουήλ⁴²⁵, ἐνῶ ἡ λαϊκὴ μούσα ψάλλει τὴν ἀνατίναξη στόν πύργο τοῦ Δημουλά⁴²⁶:

Ἄχος βαρὺς ἀκούγεται, πολλὰ τουφέκια πέφτουν.
Μὴ καί σέ γάμο ρίχνονται, μὴ καί σέ χαροκόπι;
Οὐδέ σέ γάμο ρίχνονται οὐδέ σέ χαροκόπι,
ἢ Δέσπω κάνει πόλεμο μέ νύφες καί μ' ἀγγόνια.
Ἄρβανιτιά τήν πλάκωσε στοῦ Δημουλά τὸν πύργο·
— Γιῶργαινα, ρίξε τ' ἄρματα, δέν εἶναι δῶ τὸ Σούλι,

425. Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, Ὁ Σαμουήλ, ἐν Ἀριστοτέλει Βαλαωρίτη Ἀνθολόγημα. 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του, Πρόλογος Κωστή Παλαμᾶ, Ο.Ε.Δ.Β., Ἀθήνα 1979, σελ. 26 - 32.

426. Μπότσαρη Δημ., Σούλι καί Δημοτικὸ Τραγούδι, σελ. 108. Βλ. Φωτιάδη Δημ. ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 339.

ἐδῶ ἴσαι σκλάβα τοῦ πασᾶ, σκλάβα τῶν Ἀρβανίτων.

— Τό Σούλι κι ἄν προσκύνησε, κι ἄν τούρκεψεν ἡ Κιάφα,

ἡ Δέσπω ἀφέντες Λιάπηδες δέν ἔκανε, δέν κάνει.

Δαυλί στό χέριν ἄρπαξε, κόρες καί νύφες κράζει:

— Σκλάβες Τουρκῶν μή ζήσουμε, παιδιά μου, ἀγκαλιαστεῖτε.

Χίλια φυσέκια ἦταν ἐκεῖ, κι αὐτή φωτιά τούς βάνει,

καί τά φυσέκια ἀνάψανε, κι ὅλες φωτιά γινήκαν.

Σχολιάζοντας τήν ἐντύπωση πού προξένησε ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου καί τά παρόμοια περιστατικά στήν Ἱστορία ὁ Παναγιώτης Δημητρόπουλος ἀναφέρει: «Μετ' ἄκρας ἐπεικειίας καί συμπαθείας ἔκρινε καί ἡ ἐθνική ἡμῶν ἱστορία ὠρισμένας ἡρωικάς αὐτοκτονίας, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν ὑπό ἀσυνήθως τραγικάς συνθήκας, ὑφ' ἅς οἱ αὐτουργοί εὐρεθέντες πρό ἰσχυροτάτων ἠθικῶν συγκρούσεων, προὔτιμησαν ὡς μόνην ἀνθρωπίνως ἀξιοπρεπῆ καί δυνατήν λύσιν τήν αὐτοκτονίαν... Εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις ταύτας ὄχι μόνον δέν αἰσθάνεται τις ἀπέχθειαν καί ἀποτροπιασμόν διά τήν δοθεῖσαν εἰς ἐκάστην περίπτωσιν λύσιν, ἀλλά καί διαισθάνεται ὅτι αὕτη ἦτο ἡ μόνη δυνατή καί ἀξιοπρεπῆς λύσις»⁴²⁷. Συμπληρώνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἡρωική αὐτοκτονία ἐν προκειμένῳ ἔχει τήν ἔννοια τῆς αὐτοθυσίας⁴²⁸.

Ἡ τελευταία παρατήρηση ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Διότι οἱ ὑποστηρικτές τῆς αὐτοκτονίας συνηθίζουν νά χαρακτηρίζουν ὅποιαδήποτε αὐτοκτονία ἡρωική πράξη καί ἀξιοπρεπῆ λύση. Ὅποτε γιά τόν χορό τοῦ Ζαλόγγου τά δύο αὐτά ἐπιχειρήματα δέν ἐπαρκοῦν, γιά νά φανεῖ ἡ διαφορά του ἀπό ἄλλες περιπτώσεις αὐτοκτονίας καί νά δικαιωθεῖ. Ὡς αὐτοθυσία ὁμως ἀποκτᾶ νέο περιεχόμενο καί δικαιολογεῖ τόν χαρακτηρισμό «ἡρωική πράξη». Θά λέγαμε ὅτι μία αὐτοκτονία εἶναι

ὄντως ἡρωική, ὅταν εἶναι αὐτοθυσία, ὅταν δηλαδή ξεφεύγει ἀπό τά ἰδιοτελεῖ ἑλατήρια τῆς καθαυτοῦ αὐτοκτονίας⁴²⁹.

Σημαντικό εἶναι ἐπομένως ὅτι ὁ λαός δέχτηκε τόν χορό τοῦ Ζαλόγγου ὡς αὐτοθυσία. Μπορεῖ οἱ Σουλιώτισσες τῆ δύσκολη ἐκείνη ὥρα νά μή σκέφτηκαν τήν ὑστεροφημία τους ἢ νά μή φαντάστηκαν ὅτι ἐξυπηρετοῦν τό γενικότερο καλό, ἀλλά ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἐνέργειά τους ἐξέφραζε ὅλους τούς Ἕλληνες, καθὼς προέβαλε δυναμικά τά ἰδανικά τῆς φυλῆς καί κυρίως τόν πόθο γιά τήν ἐλευθερία σέ μιᾶ ἐποχῇ πού τό ποτήρι τῆς σκλαβιάς εἶχε ξεχειλίσει κι ὅλοι οἱ Ἕλληνες περίμεναν τήν κατάλληλη στιγμή νά ἐπαναστατήσουν. Γι' αὐτό καί κανεῖς δέν σκέφτηκε νά ψέξει τόν θάνατο τῶν Σουλιωτισσῶν ὡς αὐτοκτονία⁴³⁰.

Ἔτσι, καί νά ἦταν, πού λέει ὁ λόγος, ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου ἀπό μόνος του καθαρῆ αὐτοκτονία, ὁ ἀντίκτυπός του στήν κοινωνία τόν μετατρέπει κατά κάποιον τρόπο σέ αὐτοθυσία. Ἐπ' αὐτοῦ πολύ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ Χαρ. Χατζόπουλου: «Διατί ἡ κοινωνία ἄλλοτε μὲν ἀποδοκιμάζει, ἄλλοτε δέ ἐπιδοκιμάζει τήν αὐτοκτονίαν; Ὅταν ἡ αὐτοκτονία στερῆται γενικωτέρου περιεχομένου ἀφορῶντος τά συμφέροντα τῶν ομάδων, ἀποδοκιμάζεται, διότι ἀφήνει τήν ἐντύπωση ἐγωιστικῶν ἐλατηρίων, τά ὁποῖα ἐνστικτωδῶς ἀποστρέφονται αἱ ομάδες. Ἀντιθέτως, ὅταν ἡ αὐτοκτονία εἶναι πρᾶξις ἐξυψώνουσα τήν αὐτοσυντήρησιν τῶν ομάδων, τονώνουσα τήν κοινωνικότητα τῶν ἀτόμων, καθαγιάζουσα τά διάφορα ἰδεώδη τῆς κοινωνίας, προβάλλεται ὡς πρᾶξις ἡρωισμοῦ, γίνεται δεκτὴ μετὰ στοργῆς ὑπ' αὐτῆς καί ἐπαινεῖται ὅπως ὅλαι αἱ πράξεις, αἱ ὁποῖαι θυσιάζουσι τό συμφέρον τοῦ ἀτόμου ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τοῦ συνόλου»⁴³¹.

427. Ὁρθόδοξος Χριστιανική Ἠθική, σελ. 179. Τοῦ αὐτοῦ, αὐτοκτονία, στ. 500. Πρβλ. Εὐθυμίου (Ἐπισκόπου Ἀχελώου), Μικρὸ Χριστιανικὸ Λεξικόν, Δεύτερη ἐκδόσις βελτιωμένη καί ἀξημένη, Ἀθήνα 1995, σελ. 52 (Λήμμα Αὐτοκτονία): «Ἡ περίπτωσις ἐκουσίου θανάτου γιά ἐθνικούς λόγους (Ζάλογγο, Σούλι, Ἀρχάδι, Μεσολόγγι κλπ.) δέν θεωρεῖται Α, ἀλλά ἡρωική πρᾶξις αὐτοθυσίας καί ὑπέρατης ἀγάπης πρὸς τήν Πατρίδα».

428. Αὐτόθι. Πρβλ. Χρυσάνθου (Μητροπολίτου Λεμεσοῦ), ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 362 - 363.

429. Μαντζαρίδη Γ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 443: «Κριτήρια γιά τῆ διάκρισή τους (αὐτοκτονίας καί αὐτοθυσίας) εἶναι τά κίνητρα πού ὀδηγοῦν στόν τερατισμό τῆς ζωῆς. Ὅταν αὐτά εἶναι ἀνιδιοτελεῖ, ἔχουμε αὐτοθυσία. Ὅταν εἶναι ἰδιοτελεῖ, ἔχουμε αὐτοκτονία».

430. Χατζόπουλου Χ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 38.

431. Αὐτόθι.

Ἄλλά ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου, ὅπως εἶχαμε τήν εὐκαιρία νά διαπιστώσουμε, καί χωρίς τά ἐγκώμια τῶν ἱστορικῶν καί τῶν ποιητῶν δέν εἶναι μεμπτός. Διότι συνδυάζει πολλά στοιχεῖα ἀπό περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀφαίρεση τῆς ζωῆς δέν εἶναι ἁμαρτία. Ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν εἶναι ἰδιάζουσα μορφή ἐν ἀμύνη φόνου, εἰδική περίπτωση εὐθανασίας⁴³² ἢ καί «ἀληθοῦς ἐν Χριστῷ εὐθανασίας» καί θυσία χάριν τῶν ἰδίων τῶν παιδιῶν καί τῆς πατρίδας, ἐνταγμένη μέσα στό πλαίσιο ἐνός ἀμυντικοῦ πολέμου⁴³³. Ὁ θάνατος τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν εἶναι ἐπίσης ἰδιάζουσα μορφή ἐν ἀμύνη φόνου καί εὐθανασίας μέ ὑποψία «ἀληθοῦς ἐν Χριστῷ εὐθανασίας», μαρτύριο ἔθνομαρτύρων καί, κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τή θυσία τῶν παιδιῶν, αὐτοθυσία. Στό ὄλο γεγονός περιλαμβάνεται ἴσως καί ἡ ὑπακοή σέ θεῖο κέλευσμα, καθότι τό ἐπιχείρημα αὐτό, πού εἶδαμε νά προβάλλεται μέ ἀφορμή τόν θάνατο τοῦ Σαμφῶν καί τόν θάνατο τῆς Δομνίνας, τῆς Βερενίκης, τῆς Προσδόκης καί τῆς Πελαγίας, δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ ἀπό κανένα παρόμοιο περιστατικό.

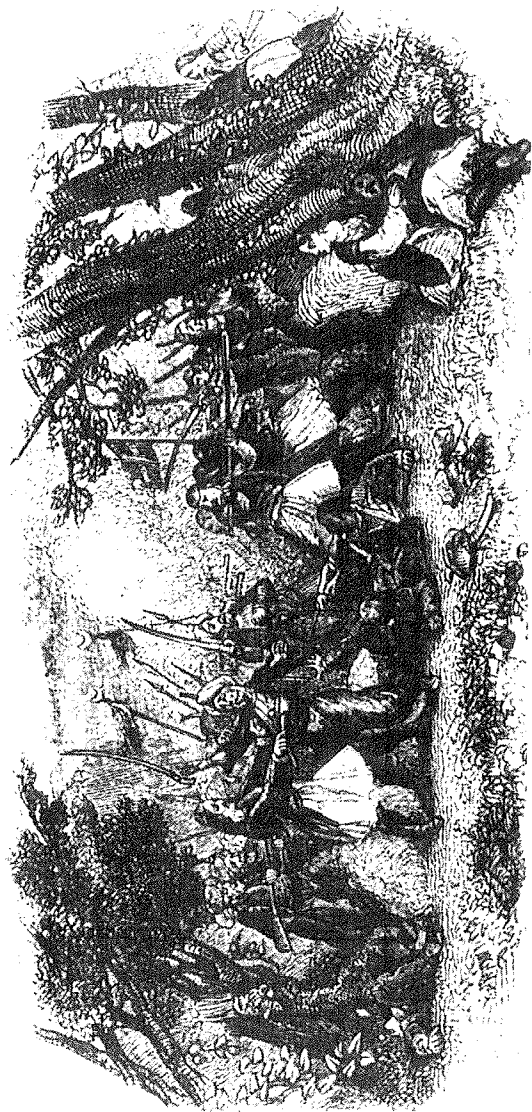
Ὁλοκληρώνοντας λοιπόν τήν ἔρευνα παρατηροῦμε ὅτι καί ἀπό καθαρά ἠθικῆς πλευρᾶς ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου εἶναι ἄξιος ἐπαίνου καί δικαίως κατέχει ξεχωριστή θέση στήν καρδιά τῶν Ἑλλήνων.

432. Ἡ ὁποία φαίνεται νά κρατᾶ τά ὅποια θετικά τῆς εὐθανασίας ἀποβάλλοντας συγχρόνως τά ἀρνητικά.

433. Μπερντιάεφ Νικολάι, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 294: «Στόν πόλεμο τό ἐπιτελούμενο κακό ἐξαγοράζεται μέ τή θυσία. Ὁ ἄνθρωπος ἀναλαμβάνει σ' αὐτόν τίς συνέπειες τῆς ἐπιλογῆς του, ἀναλαμβάνει τίς εὐθύνες του μέχρι θανάτου».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου ἀποκαλύπτει τήν ἀγάπη πρὸς τήν πατρίδα καί τήν ἐλευθερία σέ ὄλο της τό μεγαλεῖο. Εἶναι λαμπρό δείγμα ἀγωνιστικότητας καί ἡρωισμού πού ὀφείλουμε νά διατηρήσουμε ζωντανό στή μνήμη μας. Συγχρόνως εἶναι μία πράξη πού φανερώνει θάρρος ἀπέναντι στόν θάνατο. Οἱ Σουλιῶτες καί οἱ Σουλιώτισσες τοῦ Ζαλόγγου μπορεῖ νά ἠττήθηκαν στό πεδίο τῆς μάχης ἀπό τά στίφη τοῦ ἐχθροῦ, δέν ἠττήθηκαν ὅμως ἀπό τόν φόβο τοῦ θανάτου. Σέ αὐτή τή μάχη ἀναδείχθηκαν νικητές ἀποκτώντας πολύ περισσότερη δόξα ἀπό τούς ἀντιπάλους τους. Χρησιμοποίησαν τόν πιό φοβερό πολέμο τοῦ ἀνθρώπου, τόν θάνατο, ὡς ἔσχατη λύση μπροστά στό φάσμα τῆς ὑποδούλωσης, ἀποδεικνύοντας τήν δύναμη πού κρύβει μέσα της ἡ Ἑλληνική ψυχή. Μιά ψυχή πού πιστεύει ὅτι δέν τελειώνουν ὅλα μέ τόν θάνατο, ὅτι μιά ἄλλη ζωή διαδέχεται τήν παρούσα κι ἕνας καινούργιος κόσμος ἀνοίγει διάπλατα τίς πύλες του, γιά νά τήν ὑποδεχτεῖ. Ὁ χορός τοῦ Ζαλόγγου εἶναι ἡ ἔμπρακτη ἀπόδειξη τῆς πίστεως στόν λόγο τοῦ Κυρίου «ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται, καί πᾶς ὁ ζῶν καί πιστεύων εἰς ἐμέ οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τόν αἰῶνα» (Ἰωάν. 11, 25 - 26).

Μάχη μεταξύ Σουλιωτών και Αλβανών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Άγία Γραφή

Γιαννακόπουλου Ίωήλ (Άρχιμανδρίτου), Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατά τούς Ο΄, Β΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1970.

Ellinger K. - Rudolph W., Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart 1977.

Ἡ Ἅγία Γραφή, τόμ. Α΄ - Δ΄ Γενική ἐπιστασία Ἀθανασίου Π. Χαστούπη, Ἀθήνα © CHRISTOS GIOVANIS 1993.

Ἡ Καινή Διαθήκη μετά συντόμου ἐρμηνείας ὑπό Παν. Ν. Τρεμπέλα, Ἐκδοσις τριακοστή δευτέρα, Ἀθήνα 1991.

Kittel Rud., Biblia Hebraica, Stuttgart 1966.

Nestle - Aland, Novum Testamentum Graece, ΚΣΤ΄ ἀναθεωρημένη ἔκδοση, Ι΄ ἐκτύπωση, Stuttgart 1988.

Snaith Norman, פ' ב' ג' ד' ה' ו' ז' ח' ט' י' י"א י"ב, Bury St. Edmunds, Suffolk, ἄ.ἔ.

β. Πατέρες καί Ἐκκλησιαστικοί Συγγραφεῖς

Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Ἐπιστολή πρὸς Ἀμ(μ)οῦν μονάζοντα, Β.Ε.Π.Ε.Σ. 33, 80 - 83.

Ambrosii (Mediolanensis Episcopi), De Virginibus Ad Marcellinam Sororem suam, Liber Tertius, MPL 16, 231 B - 244 B.

Augustini (Hipponensis Episcopi), De civitate Dei (contra Paganos), Liber Primus. MPL 41, 13 - 48.

Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἐπιστολή 188 Ἀμφιλοχίῳ. Περί Κανόνων, Β.Ε.Π.Ε.Σ. 55, 202 - 208.

Basilii Junioris Porphyrogeniti, Novellae Constitutiones, MPG 117, 613 D - 634 B.

- Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιστολή 134, Β.Ε.Π.Ε.Σ. 60, 283.
 Εὐσεβίου Καισαρείας, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, ἔκδ. E. Schwartz, Freiburg 1914. Πρβλ. MPG 20, 45B - 906.
 Θεοδώρητου Κύρου, Ἐπιστολή Γ' (Εἰρηναίῳ ἐπισκόπῳ), MPG 83, 1176 B - 1180A.
 Hieronymi (Stridonensis Presbyteri), Commentarius in Ionam Prophetam, MPL 25, 1119 - 1152 B. Πρβλ. Sources Chétiennes, τόμ 43, Paris 1956.
 Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, Ἐπιστολῶν Βιβλία Πέντε εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς Θείας Γραφῆς, Βιβλίον Α' : Ἐπιστολή ΣΖ Ζ' (297) - Εὐλαμπίῳ (Πρὸς φονέα), MPG 78, 356 A - B καὶ Βιβλίον Ε' : Ἐπιστολή ΣΠΖ' (278) Νείλῳ, MPG 78, 1504 B.
 Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἐγκώμιον εἰς τὴν Ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα, καὶ εἰς τὸ μεμνησθαι θανάτου, MPG 50, 683 - 694.
 Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Εἰς τὰς ἁγίας μάρτυρας Βερνίκην καὶ Προσδόκην παρθένους, καὶ Δομνίναν τὴν μητέρα αὐτῶν, ὁμιλία ἐγκωμιαστική, MPG 50, 629 - 640.
 Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ὁμιλία ἐγκωμιαστική εἰς τὴν ἁγίαν μάρτυρα Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, MPG 50, 579 - 584.
 Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Homilia II in S. Pelagiam, MPG 50, 585 - 586.
 Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν, MPG 61, 611 - 682.
 Lactantii (Lucci Caecili Firmiani), Divinae Institutiones, Liber Sextus (De Vero Cultu), MPL 6, 633D - 732 B.

γ. Ἑλληνική Βιβλιογραφία

- Ἀβούρη Σπυρ., Ἀγνότης, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 1, στ. 290 - 292.
 Ἀγαπίου Ἱερομονάχου - Νικοδήμου Μοναχοῦ, Πηδάλιον, ἦτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες, «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1993.
 Αἰμιλιανοῦ (Ἐπισκόπου Μελόης), Ἀμαρτήματα, θανάσιμα, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 2, στ. 247 - 249.
 Ἀνδρούτσου Χρήστου, Σύστημα Ἠθικῆς, Β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1964.
 Ἀραβαντινοῦ Π., Χρονολογία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν, τόμ. 1 καὶ 2, ἐν Ἀθήναις 1856.

- Ἀραβαντινοῦ Σπ. Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή, Ἀθήναι 1895.
 Βαβαρέτου Γεωργίου, Ἡ συμβολὴ τῆς Ἠπείρου εἰς τοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, ἐν Ἀθήναις 1970.
 Βακαλόπουλου Ἀπ., Ἐπαναστατικὲς κινήσεις καὶ ζυμώσεις, ἐν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἔκδ. «Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν» Α.Ε., τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σελ. 402 - 424.
 Βακαλόπουλου Ἀπ., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Δ': Τουρκοκρατία 1669 - 1812. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνοδος καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ γένους, Θεσσαλονίκη 1973.
 Βαλαωρίτη Ἀριστοτέλη, Σαμουήλ, ἐν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτῃ Ἀνθολόγημα, 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του, Πρόλογος Κωστῆ Παλαμᾶ, Ο.Ε.Δ.Β., Ἀθήνα 1979, σελ. 26 - 32.
 Βασιλειάδη Νικολάου, Πότε «ἐμψυχοῦται» τὸ ἀνθρώπινο ἔμβρυο; Ἡ ὥρα «μηδέν» τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, Ε' ἔκδοσις, Ἀθήναι 1992.
 Βασιλειάδη Νικολάου, Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου, ΙΑ' ἔκδοσις, Ἀθήναι 1994.
 Βέη Νικολάου, Σέλτσου μονή, ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. 21, σελ. 404.
 Βέη Νικολάου, Σκενδέρβης (Γεώργιος Καστριώτης, ἐπικαλούμενος Σκενδέρβης), ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. σελ. 530 - 531.
 Βιτάλη Φιλ., Ζαλόγγου, Μονή, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 5, στ. 1187 - 1189.
 Βλαχογιάννη Γιάννη, Μεγάλα Χρόνια, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 21, σελ. 63 - 69.
 Βλαχογιάννη Γιάννη, Σουλιῶτες - Ἀρβανῖτες, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 3, σελ. 173 - 182.
 Βορέα Θεοφίλου, Ἠθική (ἐν «Ἀκαδημεικά», τόμ. 4), ἐν Ἀθήναις 1957.
 Βορέα Θεοφίλου, Ἡ αὐτοχειρία, (Ἀθήναι) 1917.
 Βουλγαράκη Ἠλία, Αὐτοκτονία καὶ ἐκκλησιαστικὴ ταφή, Α' ἔκδοσις, Ἀθήνα 1992.
 Γεωργούλη Κ., Πόλεμος, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, στ. 493 - 496.
 Γιαννακόπουλου Γεωργίου, Φόνος (Κανονικὸν Δίκαιον), ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 11, στ. 1194 - 1195.
 Γιαννόπουλου Β., Πελαγία, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, 255.
 Γιαννόπουλου Γιάννη - Οἰκονομοπούλου Ξένης - Κατσουλᾶκου Θεοδώρου, Εἰσαγωγή στὶς Ἱστορικὲς Σπουδές, Η' ἔκδοσις, Ἀθήνα 1988.

Γιαννοπούλου Στεφάνου, Συλλογή τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Ἀπό τοῦ 1833 μέχρι σήμερα), ἐν Ἀθήναις 1901.

Δασκαλάκη Ἀπ., Τά αἷτια καί οἱ παράγοντες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἐν Παρισίοις 1927.

Δημητρόπουλου Παναγιώτου, Αὐτοκτονία, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 495 - 503.

Δημητρόπουλου Παναγιώτου, Καθῆκον, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 7, στ. 161 - 164.

Δημητρόπουλου Παναγιώτου, Ὁρθόδοξος Χριστιανική Ἠθική, ἐν Ἀθήναις 1970.

Δημητρόπουλου Παναγιώτου, Χριστιανική Κοινωνιολογία, Α΄ ἔκδοση, Ἀθήναι 1984.

Εὐαγγελίδη Τρύφ., Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Ἀθήναι 1896.

Εὐθυμίου (Ἐπισκόπου Ἀχελώου), Μικρό Χριστιανικό Λεξικό, Δεύτερη ἔκδοση βελτιωμένη καί αὐξημένη, Ἀθήναι 1995.

Ζακυθηνοῦ Διον., Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νεωτέραν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1957.

Ζέβγου Γιάννη, Σύντομη Μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, Μέρος Α΄, Γ΄ ἔκδοση, Ἀθήναι 1945.

Ζήση Θ., Ζάλογγον, ἐν Θησαυρός Γνώσεων, τόμ. 1, σελ. 413 - 414.

Ζήση Θ., Κούγγι, ἐν Θησαυρός Γνώσεων, τόμ. 3, σελ. 333.

Ζομπανάκη Γ., Ἀρχάδι, ἐν Θησαυρός Γνώσεων, τόμ. 1, σελ. 345 - 346.

Ἡλιάδη Παναγιώτου, Εὐθανασία καί συμμετοχὴ εἰς αὐτοκτονίαν, Πειραιεὺς 1957.

Θεοδώρου Εὐαγγ., Ἅγιον, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 1, στ. 258 - 261.

Θεοφανίδου Ἰ., Ἀκτίου ναυμαχία, ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. 2, σελ. 678 - 679.

Ἰωαννίδη Γιάννη, Μικρὴ ἐγκυκλοπαίδεια ἔθνομαρτύρων κληρικῶν, Α΄ ἔκδοση, τόμ. Β΄, Ἀθήναι 1992.

Καλλινίκου Κων., Χριστιανισμός καί πόλεμος, ἐν Ἀθήναις 1963.

Καρατζένη Δημ., Ἡ μάχη τοῦ Σέλτσου, δραματικὴ ἀντίστασις τῶν Σουλιωτῶν, Ἀθήναι 1970.

Καρατσώλη Γεωργίου, Ἀττικὴ Πεζογραφία 1 (Θεματογραφία τόμ. Ι, Θουκυδίδης - Πλάτων - Δημοσθένης, Μέρος Α΄), copyright «ΚΛΕΙΝΙΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ» Ε.Π.Ε., Ἀθήναι 1990.

Κασομούλη Νικολάου, Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν

Ἑλλήνων 1821 - 1833 (Προτάσσεται ἱστορία τοῦ ἀρματωλισμοῦ, Εἰσαγωγή καί Σημειώσεις ὑπὸ Γιάννη Βλαχογιάννη), τόμ. 1, Ἀθήναι 1939.

Κεφαλᾶ Νεκταρίου (Μητροπολίτου Πενταπόλεως), Χριστιανικὴ Ἠθικὴ (Μάθημα Χριστιανικῆς Ἠθικῆς πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Ριζαρείου Σχολῆς), Ἀθήναι, copyright 1992.

Κόκκινου Διονυσίου, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ΣΤ΄ ἔκδοση (εἰκονογραφημένη καί βελτιωμένη), τόμ. 1, copyright «ΜΕΛΙΣΣΑ» 1974.

Κορδάτου Γιάνη, Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, τόμ. 1 (Τουρκοκρατία), Ἀθήναι 1957.

Κουτσονίκα Λάμπρου, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1863.

Κραφίτη Βασίλη, Ἀνεβαίνοντας στό Σούλι, Γ΄ ἔκδοση, Ἀθήναι 1972 (καί ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 2, σελ. 21 - 62).

Κραφίτη Βασίλη, Τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ Σουλίου, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 78 - 100.

Κυριακίδου Ἐπαμεινώνδα, Ἱστορία τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας 1832 - 1892, ἐν Ἀθήναις 1892.

Κωνσταντινίδη Ἰωάννου, Σαμουήλ. Ὁ ἱερομόναχος (1733 - 1803), ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, στ. 1147 - 1148.

Κωστόφ Ἰωάννου, Ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων γιὰ τὸν πόλεμο καί τὴν εἰρήνην, Ἀθήναι 1984.

Λαζαρίδη Στεφάνου, Σκεντέρμπεης Γεώργιος ἢ Καστριώτης, ἐν Θησαυρός Γνώσεων, τόμ. 5, σελ. 98.

Λαμπρίδου Ἰωάννου, Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα, τόμ. Β΄ (Ἰωάννινα 1971), τεῦχος Δέκατον, Τὰ Σουλιωτικά (τοπογραφία τοῦ Σουλίου, Προαγωγή, Ἡθῆ, Ἔθιμα, Ἀθλοὶ καί Εὐκλεεῖς Ἀγῶνες τῆς Λάγκας καί τοῦ Κακοσούλη), ἐν Ἀθήναις 1890, φωτογραφικὴ ἀνατύπωσις, Ἰωάννινα 1971.

Λουκοπούλου Δημ., Τὸ Ζάλογγο, ἐν «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» ἔτ. 1935, σελ. 113 - 130.

Λούρου Κωνσταντίνου, ἔκλαμψία, ἐν Σ.Ε.Ε., τόμ. 9, σελ. 143 - 144.

Μακρῆ Σπυρ., Ἀγνότης (Ποιμαντικὴ), ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 1, στ. 290.

Μαντζαριδῆ Γεωργίου, Χριστιανική ἠθική, Δ' ἀνανεωμένη ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1995.

Μαρκεζίνη Σπ., Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος 1828 - 1964, τόμ. Α': Ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1966.

Μαυροειδῆ - Παπαδάκη Σοφίας, Μεσολόγγι, ἐν Ἐθναυρὸς Γνώσεων, τόμ. 4, σελ. 84 - 85.

Μεκίου Κωνσταντίνου, Ἱστορία τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν Καῖρω 1909.

Μελᾶ Σπύρου, Τὰ ἅπαντα, τόμ. 4: Τὸ Λιοντάρι τῆς Ἠπείρου, Μυθιστορηματικὴ βιογραφία τοῦ ΑΛΗ ΠΑΣΑ τοῦ Τεπελενλή, copyright 1955 by D. DIMITRAKOS S.A.

Μεταλληνοῦ Γεωργίου, Τουρκοκρατία. Οἱ Ἕλληνες στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, Β' ἔκδοση, Ἀθήνα 1989.

Μεταλληνοῦ Γεωργίου, Τρεῖς Ἱεράρχαι, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 11, στ. 841 - 842.

Μηναῖον τοῦ Ὀκτωβρίου (Ἐπιστάσια Γεωργίου Γ. Γεγλέ), Ἀθήναι ἄ. ἔ.

Μητσοπούλου Νικολάου, Ἡ λεγομένη Εὐθανασία, Ἀθήναι 1980.

Μητσοπούλου Νικολάου, Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρώπινου ἐμβρύου ὡς ψυχασωματικῆς ὑπάρξεως διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ Χριστολογικὴ θεμελιώσις αὐτῆς, Β' ἔκδοσις, Ἀθήναι 1986.

Μητσοπούλου Νικολάου, Ἡ Συνέργεια ὡς Συν-ἐνέργεια κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου προσοικειώσιν τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, Ἀθήναι 1973.

Μητσοπούλου Νικολάου, Θέματα Ὀρθοδόξου Ἠθικῆς Θεολογίας Α', Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις Χριστιανικῆς Ἠθικῆς, Ἀθήνα 1992.

Μητσοπούλου Νικολάου. Ὁ θάνατος. Πνευματικὸς, σωματικὸς, αἰώνιος, Ἀθήναι 1973.

Μουρέλλου Ἰωάννου, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Β' ἔκδοση, τόμ. Β', Ἡράκλειον Κρήτης 1950.

Μουστάκη Βασ., Αὐγουστίνος, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 459 - 466.

Μπενέκου Γιάννη, Οἱ ἀληθινοὶ Σουλιῶτες, Ἀθήναι 1958.

Μπιλάλη Σπυριδωνος, Οἱ Μάρτυρες τῆς Ὀρθοδοξίας, τόμ. Α' (Ἡ Θεολογία τοῦ Μαρτυρίου), Ἀθήναι 1973.

Μπότσαρη Δημ., Αἱ γυναῖκες τοῦ Σουλίου, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 136 - 144.

Μπότσαρη Δημ., Σούλι, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 17 - 25.

Μπότσαρη Δημ., Σούλι καὶ Δημοτικὸ Τραγούδι, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 101 - 120.

Μπότσαρη Δημ., Σούλι καὶ Ἑλληνικὴ Ποίησις, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 2, σελ. 107 - 147.

Μπούμη Παναγιώτου, Αὐτοκτονία (Κανονικὸν Δίκαιον), ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 503 - 504.

Μπούμη Παναγιώτου, Κανονικὸν Δίκαιον, Ἀθήνα 1991.

Μπούμη Παναγιώτου, Οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ κανόνος τῆς Ἀγ. Γραφῆς, τόμ. 1, Β' ἔκδοση, καὶ τόμ. 2, Ἀθήναι 1991.

Μπρατσιοῦ Παναγιώτου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1936.

Μπρατσιοῦ Παναγιώτου, Οἱ Φιλισταῖοι καὶ ὁ Αἰγυπτιακὸς πολιτισμὸς ἐν Παλαιστίνῃ. Ἐναρκτήριον μάθημα εἰς τὴν Βιβλ. Ἱστορίαν, ἐν Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. 3 (1926), σελ. 370 - 396.

Μπρατσιοῦ Παναγιώτου, Φιλισταῖοι, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 11, στ. 1109 - 1114.

Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Συναξαριστὴς τῶν Δώδεκα Μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, τόμ. Α', Γ' ἔκδοση, Ἀθήνησι 1868.

Νικολάου (Μητροπολίτου Ἐρμουπόλεως), Ἡ Αὐτοκτονία ἀπὸ ἱστορικῆς, θρησκευτικῆς καὶ κανονικῆς ἀπόψεως, Ἀλεξάνδρεια 1934.

Νικολῆ Δημήτρη, Ἱστορικὴ Πορεία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821, τόμ. Α' - Β', Ἀθήνα 1975.

Νικολόπουλου Παν., Βερονίκη, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 827 - 828.

Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (Ἐπιμέλεια Βίκτωρος Ματθαίου), Ἐκδοσις Δευτέρα, Ἀθήναι 1964.

Οἰκονομίδη Δημ., Σαμφών, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 10, στ. 1150 - 1152.

Παναγιωτόπουλου Ἰ., τὸ Σούλι καὶ τὸ Ζάλογγο, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 2, σελ. 97 - 106.

Παντελάκη Ἐμμ., Δομνίνα, ἐν Μ.Ε.Ε., τόμ. Θ', σελ. 486.

Παπαδεροῦ Ἀλεξάνδρου, Μενωνῖται, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 8, στ. 993 - 994.

Παπαδοπούλου Στυλιανοῦ, Διαπίστωση καὶ Διακήρυξις τῆς Ἀγιότητος τῶν Ἀγίων, Κατερίνη 1990.

Παπαδοπούλου Στυλιανοῦ, Οἱ Νεομάρτυρες καὶ τὸ δοῦλον γένος, ἐν Ἀθήναις 1974 (κατὰ τὸ ἐσώφυλλο 1973).

Παπαδοπούλου Στυλιανού, Πατρολογία, τόμ. Β', Ἀθήνα 1990.

Παπακώστα Ἀγγέλου, Ἡ καταγωγή τοῦ ἔθνομάρτυρος Καλογήρου Σαμουήλ († 1803). Ἐλεγχος ἀντικρουομένων εἰδήσεων, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 151 - 166.

Παπακώστα Ἀγγέλου, Ἡ καταγωγή τῶν Σουλιωτῶν, ἐν «Ὁ Νέος Κουβαρᾶς», Ἀθήναι 1961.

Παπακώστα Ἀγγέλου, Σαμουήλ († 1803). Ἡ θυσία τοῦ θρυλικοῦ καλογήρου στό Κοῦγκι — Ἀνασκευή ἀβασίμων καί κακοβούλων ἀμφισβητήσεων, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 145 - 150.

Παπακώστα Σεραφεῖμ, Ἡ ἐπί τοῦ ὄρους ὀμιλία τοῦ Κυρίου (ὁ ἠθικός νόμος τοῦ Εὐαγγελίου), Β' ἔκδοση, Ἀθήναι 1948.

Παπαπέτρου Κωνσταντίνου, Ἡ ἰδιοτροπία ὡς πρόβλημα ὀντολογικῆς ἠθικῆς, Ἀθήναι, copyright 1973, by K. E. Papapetrou.

Παπαπέτρου Κωνσταντίνου, Περί τό πρόβλημα τοῦ ἀγαθοῦ καί τοῦ κακοῦ ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ ὄλου, ἐν τοῦ αὐτοῦ, Προσβάσεις. Ζητήματα Ἀπολογητικῆς Θεολογίας καί Φιλοσοφικῆς Κριτικῆς τοῦ καιροῦ μας, Ἀθήναι, copyright K.E. PAPAPETROU 1979, σελ. 123 - 139.

Παπαρούνη Π., Τουρκοκρατία, Ἀθήνα ἄ.ἔ.

Παπαρηγόπουλου Κωνσταντίνου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Εἰκονογραφημένη, ἔκδοση πρώτη στή Δημοτική Γλῶσσα μέ σημειώσεις, βελτιώσεις καί προσθήκες μέχρι τό 1939 μέ βάση τά νεώτερα πορίσματα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τοῦ Παύλου Καρολίδου, τόμ. 1 - 10 copyright: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΑΡΟΣ Α.Ε., Ἀθήνα 1983.

Παπαχαράλαμπος Ξενοφῶντος, Ἡ Ἀληθῆς Νηστεία κατά τό Τριῶδιον, Ἀθήναι 1980.

Παπαχαράλαμπος Ξενοφῶντος, Ὅροι καί προϋποθέσεις διά τήν συμμετοχήν εἰς τήν θεῖαν Εὐχαριστίαν ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου, Ἀθήναι 1997.

Περραιβοῦ Χριστοφόρου, Ἱστορία τοῦ Σουλίου καί Πάργας (περιέχουσα τήν χρονολογίαν αὐτῶν, τάς πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς μάχας, κυρίως δέ τάς πρὸς τόν Ἀλῆ Πασᾶ Σατράπην τῆς Ἠπείρου), Γ' ἔκδοση, τόμ. Α' καί Β', ἐν Ἀθήναις 1857.

Πολυμερόπουλου Παύλου, Ἐκτρωσις, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 5, 539 - 540.

Πρεβελάκη Παντελῆ, Παντέρμη Κρήτη, Χρονικό τοῦ Σηκωμοῦ τοῦ '66, Β' ἔκδοση, Ἀθήνα 1945.

Πρωτοψάλτη Ε., Σουλιωτικά - Σούλι - Σουλιῶται, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 1, σελ. 287 - 297.

Σιμόπουλου Κυριάκου, Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τήν Ἑλλάδα τοῦ '21. Ἀπομνημονεύματα, χρονικά, ἡμερολόγια, ὑπομνήματα, ἀλληλογραφία ἐθελοντῶν, διπλωματῶν, εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, περιηγητῶν, πρακτόρων κ.ἄ., τόμ. 5, 1826 - 1829, Ἀθήνα 1984.

Σούλη Χ., Ζάλογγον, ἐν Μ.Ε.Ε., τόμ. 11, σελ. 901.

Στεφανίδου Βασ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον), Ε' ἔκδοση (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἀναθεωρημένης ὑπὸ τοῦ συγγραφέως Δευτέρας Ἐκδόσεως τοῦ ἔτους 1959), Ἀθήναι 1990.

Σφυρόερα Βασ., Οἱ Ἕλληνες ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Πανεπιστημιακαὶ Παραδόσεις), Ἀθήναι 1971.

Τρεμπέλα Παναγιώτου, Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Ἀθήναι 1951.

Τωμαδάκη Ν., Ἀρκαδίου, Μονή, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, στ. 159 - 161.

Φειδᾶ Βλασίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τόμ. Α', Ἀθήναι 1992.

Φουρική Π., Πόθεν τό ὄνομα Σούλι, ἐν «ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος», ἔτ. 1922, σελ. 404 - 420 (καί ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ. 3, σελ., 28 - 40).

Φυτράκη Ἀνδρέου, Μαρτύριον καί Μοναχικός βίος (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας», τόμ. ΙΘ' (1941 - 1948)), Ἀθήναι 1948.

Φωτιάδη Δημήτρη, Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα, Β' ἔκδοση ἀναθεωρημένη καί συμπληρωμένη, τόμ. 1, ἔκδ. «Ν. ΒΟΤΣΗ» 1977.

Χάρη Πέτρου, Ἡ ἀληθινή μορφή τῆς Σουλιώτισσας, ἐν Μνήμη Σουλίου, τόμ.1, σελ. 27 - 32.

Χαστούπη Ἀθανασίου, Εἰσαγωγή εἰς τήν Παλαιάν Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1989.

Χατζοπούλου Χαράλαμπος, Τό πρόβλημα τῆς αὐτοχειρίας, Ἀθήναι 1969.

Χρήστου Παναγιώτου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Β', Β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1991, καί τόμ. Δ', Α' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1989.

Χρήστου Παναγιώτη, Τά μαρτύρια τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν, ἐν Ε.Π.Ε., τόμ. 30, Θεσσαλονίκη 1978.

Χριστινάκη Παναγιώτου, Θέματα Κανονικοῦ καί Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Α', Ἀθήνα 1993.

- Χρονόπουλου Νικολάου, Τό πρόβλημα τῆς εὐθανασίας, Ἀθήναι 1980 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικό «Θεολογία», τόμ. 50 (1979), σελ. 912 - 946).
- Χρυσάνθου (Μητροπολίτου Λεμεσοῦ), Ἡ αὐτοκτονία ἀπὸ θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀπόψεως, ἐν «Ἀπόστολος Βαρνάβας», τόμ. 42 (1981), σελ. 352 - 364.

δ. Μεταφράσεις στὴν Ἑλληνικὴ

- Ἄρς Γ., Ἡ Ἀλβανία καὶ ἡ Ἠπειρος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου - ἀρχὰς 19ου αἰῶνος. Τὰ πασαλίκια τῆς Δυτικῆς Ἀλβανίας ἐπὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ), Μόσχα 1963.
- Bartholdy J.L.S., Ταξιδιωτικὴς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα 1803 - 1804. Ἀπόδοσις Φώντας Κονδύλης. Ἡ πρωτότυπη ἔκδοσις καὶ 53 γκραβοῦρες ἀπὸ τὴ συλλογὴ Κωνσταντίνου Κούτσινα, Ἀθήνα 1993.
- Bertholdi C.M., Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1453 Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Ἀγγέλου Βλάχου, Μέρος πρῶτον: ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἐν Ναβαρίνῳ Ναυμαχίας, ἐν Ἀθήναις - ἐν Κωνσταντινουπόλει 1873. (βλ. καὶ ἐκδ. «Μορφωτικῆς Ἑταιρείας», Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατὰ τὸν Μέντελσον Μπαρτόλδου, Ἀθήνα 1980).
- Durkheim Emile, Κοινωνικὴς αἰτίαι τῆς αὐτοκτονίας, Μετάφρασις ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν ἀπὸ τὸν Μανώλη Μαρκάκη, Ἀθήνα ἄ.ἔ.
- Gordon Th., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Βιβλίον Α' - τόμ. 1, Μετάφρασις Φρίξος Βράχας, τίτλος πρωτοτύπου: History of the Greek Revolution, Β' ἔκδοσις, Edinburgh - London ἄ.ἔ.
- Holland Henry, Ταξίδια στὰ Ἰόνια νησιά, Ἠπειρο, Ἀλβανία, Μετάφρασις Χρήστου Ἰωαννίδου, Πρόλογος - Ἐπιμέλεια Τάσου Βουρνᾶ, Ἀθήνα 1989.
- Μουφίτ Ἀχμέτ, Ἀλῆ Πασᾶς ὁ Τεπελενλῆς (1744 - 1822), Μετάφρασις ἀπὸ τὰ Τουρκικὰ Α. Ν. Ἰορδάνογλου, Προλεγόμενα - Σημειώσεις Κώστα Π. Βλάχου, Ἰωάννινα 1980.

- Μπερντιάεφ Νικολάι, Γιά τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα, Μετάφρασις Ε. Δ. Νιάνιος, Θεσσαλονίκη 1984.
- Ρεφενέλ Κ., Ἱστορία τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β' μέχρι τοῦ 1825, ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Κοσμᾶ Κοκίδου, ἐν Ἀθήναις 1861.
- Spicq Ceslas & Grelot Pierre, Αἶμα, ἐν Λ.Β.Θ., στ. 37 - 40 (Μετάφρασις: Ἰωάννης Καραβιδόπουλος).

ε. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Dakin Douglas, The Greek Struggle for Independence 1821 - 1833, Berkeley - Los Angeles, copyright Douglas Dakin 1973.
- Dakin Douglas, The Unification of Greece 1770 - 1923, London 1972.
- Douglas Jack, The Social Meanings of Suicide, Princeton, New Jersey 1970.
- Drinan Robert, Should There Be a Legal Right to Die? ἐν E.I.D.D., σελ. 297 - 307.
- Dyck Arhur, An Alternative to the Ethic of Euthanasia, ἐν E.I.D.D., σελ. 281 - 296.
- Finlay George, A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time B. C. 1864, a new edition, revised throughout, and in part rewritten, with considerable additions, by the author, τόμ. 5 (Greece under Othoman and Venetian domination A.S., 1453 - 1821), Oxford 1877.
- Finlay George, History of the Greek Revolution and of the Reign of King Otho, Two volumes bound in one volume, London 1971 (ἀνατύπωση ἔκδόσεως Ὁξφόρδης 1877).
- Fletcher Joseph, Ethics and euthanasia, ἐν E.I.D.D., σελ. 348 - 359.
- Fletcher Joseph, Euthanasia: Our Right to Die, ἐν Ethical Issues. A search for the Contemporary Conscience, edited by William R. Durland and William H. Bruening, Α' ἔκδοσις, Palo Alto, California 1975.
- Foss Arthur, Epirus, London - Boston 1978.
- Frerichs F., Selbstmord, ἐν Evangelisches Kirchenlexicon, τόμ. 3, στ. 925 - 927.
- Gervinus G., Insurrection et Régénération de la Grèce, traduction Française par J. G. Minssen - Leonidas Sgouta, τόμ. 1, Paris 1863.
- Glasenapp v. H., Selbstmord (Religionsgeschichtlich), ἐν R.G.G., τόμ. 5, στ. 1675 - 1676.

Höffe Offried, Selbstmord, εν Lecixon der Ethik, σελ. 218 - 230.

Hörmann Karl, Lecixon der Christlichen Moral, Innsbruck - Wien - München 1969 (Selbsttötung, στ. 1056 - 1060).

Hörmann Karl, Selbstmord, εν L. Th. K., τόμ. 9, στ. 627 - 628.

Hughes Smart, Travels in Sicily, Greece and Albania, τόμ. Β', London 1820.

Hume David, Of Suicide, εν E.M.P.L., τόμ. 4. σελ. 406 - 414.

Kotter B., Pelagia, εν L. Th.K., τόμ. 8, στ. 245.

Leake William, Travels in Northern Greece, τόμ. 1, Amsterdam 1967 (ἀνατύπωση ἐκδόσεως Λονδίνου 1835).

Maguire Daniel, Deciding for Yourself: The oblections, εν E.I.D.D., σελ. 320-347.

Mannson Helge, Justifying the Final Solutions, εν E.I.D.D., σελ. 308 - 319.

Pappas Nicholas, Greeks in Russian Military Service in the late eighteenth and nineteenth centuries. Thessaloniki 1991.

Plomer William, The Diamond of Jannina Ali Pasha 1741 - 1822, Τρίτη ἐκδόση, London 1970.

Pouqueville François. Histoire de la régénération de la Grèce, compenant le précis des événements depuis 1740 jusqu' en 1824, Bruxelles 1843.

Pouqueville François, Voyage dans la Grèce, τόμ. 1 - 5, Paris 1820 - 1821.

Relfe Lupton, The life of Ali Pacha, of Janina, vizier of Epirus, surnamed Aslan, or the Lion: From various authentic documents London 1822.

Remérand Gabriel, Ali de Tébelen Pacha de Janina (1744 - 1822), ΣΤ' ἐκδόση, Paris 1928.

Russell O. Ruth, Freedom to Die: Moral and Legal Aspects of Euthanasia, New York 1976.

Saegner H., Selbstmord (III. Praktisch - theologisch), εν R.G.G. τόμ. 9, στ. 1678 - 1679.

Sharp Frahk, Ethics, New York - London, copyright 1928.

Shneidman Edwin, Preventing Suicide, εν E.I.D.D., σελ. 363 - 373.

Skiotis Dennis, The Greek Revolution: Ali Pasha' s last gample, εν Hellenism and the first Greek War of Liberation (1821 - 1830): continuity and chance (Εἰσαγωγή John A. Petropoulos), ἐκδόση INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES, Thessaloniki 1976.

Søe N., Selbstmord (II. Ethisch), εν R.G.G., τόμ. 9, στ. 1676 - 1677.

Svoronos Nicolas, Histoire de la Grèce Moderne, Γ' ἐκδόση, Paris 1972.

Szasz Thomas, The Ethics of Suicide, εν E.I.D.D., σελ. 374 - 386.

Villemain M., Études d' Histoire Moderne, Nouvelle édition revue, corrigée et argumentée, Paris 1856.

Vorgrimler H., Mord, εν L. Th, K., τόμ. 7. στ. 625 - 626.

Wellman Carl, Morals & Ethics, Washington University, coryright 1975, Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois.

Westermarck Ed, Christianity and Morals, New York 1939.

Williams Glanville, Suicide, εν The Encyclopedia of Philosophy (Paul Edwards editor in chief), τόμ. 8, New York - London, copyright 1967, σελ. 43 - 46.

Woodhouse M.C., The Greek War of Independence. Its Historical Setting, London - New York - Melbourne - Sidney - Cape Town, Α' ἐκδόση, 1952.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Συντομογραφίες	9

A. Εισαγωγή - Τό ιστορικό περίγραμμα

α) Ἡ καταγωγή τῶν Σουλιωτῶν	11
β) Ὁ Χορός τοῦ Ζαλόγγου	19
γ) Ἀνάλογα περιστατικά στή Νεώτερη Ἑλληνική Ἱστορία	29
1. Μονή Σέλτσου	30
2. Ρηνιάσα	31
3. Κούγκι	32
4. Μεσολόγγι	35
5. Ἀρχάδι	36

B. Ὁ Χορός τοῦ Ζαλόγγου ὡς ἠθικό δίλημμα

α) Ἠθική θεώρηση τῆς θανάτωσης τῶν παιδιῶν	39
1. Φόνος	39
2. Ἐν ἀμύνη φόνος καί ἀμυντικός πόλεμος	42
3. Εὐθανασία	51
4. Ἡ θανάτωση τῶν παιδιῶν στό Ζάλογο ὡς ἐν ἀμύνη φόνος καί εὐθανασία	53
β) Ἠθική θεώρηση τοῦ ἐκουσίου θανάτου τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν	61
1. Αὐτοκτονία	61
2. Αὐτοθυσία - Μαρτύριο	67
3. Ζάλογο καί περιστατικά αὐτοκτονιῶν στήν Π.Δ.	70

4. Ζάλογγο καί περιστατικά αὐτοκτονιῶν στούς διωγμούς κατά τῶν Χριστιανῶν	77
5. Ζάλογγο καί αὐτοκτονία ἔναντι βιασμοῦ.....	84
6. Ὁ θάνατος τῶν Σουλιωτῶν καί τῶν Σουλιωτισσῶν στό Ζάλογγο ὡς ἐν ἀμύνη φόνος καί εὐθανασία	99
γ) Ὁ Χορός τοῦ Ζαλόγγου στήν Ἱστορία - Συμπεράσματα.....	101
Ἐπίλογος.....	119
Βιβλιογραφία.....	121
Περιεχόμενα.....	135